

PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE DİNİ HAYAT

Din Görevlileri Örneğinde
Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış

DİYANET-SEN

Diyanet- Sen Adına Sahibi
Mehmet Ali GÜLDEMİR

Genel Yayın Yönetmeni
Cebrail YAKIŞIR

Editör
Recep EKMEKÇİ

Yayına Hazırlayan
Revasiye KARAARSLAN AYTEN

DİYANET-SEN | TÜRKİYE DİYANET VE VAKIF GÖREVLİLERİ SENDİKASI

Rüzgarlı Sokak 15/B Ulus/ANKARA

+90 312.230 46 86 - 0 312.231 57 22

+90 312.232 13 99

diyanet-sen@diyanet-sen.org.tr

Baskı

Bizim Büro Basım Evi Yayın ve Dağıtım Hizm.San ve Tic. Ltd. Şti

Zübeyde Hanım Mah. Sedef Cad. No: 6/A Altındağ / Ankara

Tel: 312 229 99 28-29 Faks: 0 312 229 99 98

Diyanet-Sen'in ilmi bilimsel, akademik ve sosyal hayata katkısıdır.

PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE DİNİ HAYAT

Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış

İHSAN ÇAPCIOĞLU

EMİNE KAYA

ANKARA, 2021

KISALTMALAR

AIDS: Acquired Immune Deficiency Syndrome

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

EBA: Eğitim Bilişim Ağı

HES: Hayat Eve Sığar

HIV: Human Immunodeficiency Virus

MERS-CoV: Middle East Respiratory Syndrome-Coronavirus

M.Ö.: Milattan Önce

KKÖ: Kuran Kursu Öğreticisi

KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

TV: Televizyon

Vb.: Ve Benzeri

Vd. : Ve Diğerleri

Vs.:vesaire

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	4
İÇİNDEKİLER.....	5
ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ.....	9
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	14
DEMOGRAFİK BULGULAR.....	15
ARAŞTIRMA BULGULARI.....	22
1. Dini İnanç ve Yönelimler: Sorgulama, Yönelme ve Yakınlaşma.....	22
2. Ölüme Bakış: Hatırlama, Hazırlıklı Olma ve Ciddiye Alma.....	24
3. Ölüm Sonrası Hayata Bakış: Muhasebe ve Hazırlık.....	28
4. Covid-19: Takdir, Tedbir ve Komplo.....	30
5. Pandemi Sürecinde İbadet Mekânlarının Kapatılması: Uyarı, Ceza, Zorunluluk.....	34
6. Dindarlık: Arttı, Azaldı, Değişmedi.....	40
7. Covid-19'a Yakalananların İnanca Bağlılıklarındaki Değişim: Dua, Tövbe ve Manevi Destek.....	45
8. Toplumsal Ahlak: Fırsatçılık, Yardımlaşma ve Dayanışma.....	48
9. Vefa Sosyal Destek Grubu ve Filyasyon Ekipleri.....	54
10. Covid-19 Tedavisi Gören Bireylerde İnançın İyileştirici Rolü: Yüzleşme, Sabır ve Dini Başa Çıkma.....	55
11. Bilim, Tıp ve Din: Uzlaşma ve Tamamlayıcılık.....	57
12. 65 Yaş ve Üzeri Kişiler: Kaygı, Korku ve Yaşam Kalitesi.....	59
13. Dünyaya Bakış Açısında ve Yaşam Biçiminde Değişim.....	64
14. Pandemi Dönemi Tedbirleri: Maske, Mesafe, Kontrol ve Hijyen.....	66
15. Minarelerden Okunan Sala ve Dualar: Dini Telkinler ve Anonlar.....	67
16. Fiziksel ve Sosyal Mesafe: Sosyal Medya, Sanal Sosyallikler ve Yeni Mesafe Bilinci.....	70
17. Tefekkür ve İçeride Dönüş: Bilinçlenme, Zihinsel Dönüşüm ve Zaman.....	73
18. “Yeni Normal” Dönemde İbadet Mekânları: Öneriler ve Ek Tedbirler.....	75

19. Pandemi Döneminde Cemaat Profili ve Niteliği:	
Artan Risk, Azalan Katılım.....	76
20. Pandeminin Dini Motifli Toplumsal Etkileri:	
Ramazan, Kurban ve Bayram.....	79
21. İbadetlere Katılım Sıklığındaki Değişim:	
Bireysellik ve Cemaat Arayışı.....	82
22. Yaşlıların İbadet Mekanlarından Uzak Kalması:	
Psiko-Sosyal ve Dini Hayata Etkileri.....	84
23. Toplu İbadetlerde Cemaat Ruhuna ve Birlikteliğine Mesafe:	
Seyreltilen Saflar, Artan Temassızlık.....	87
24. Dinin, Cemaat Halinde Yaşanma Biçimi:	
Yeni Normalde Cemaatten Kopuş.....	91
25. İbadethanelerin ve Kursların Yeniden Açılmasının Bireysel Etkisi:	
Hasret, Huzur ve Çekingenlik.....	93
26. Toplu İbadetlere Katılımda Bireylerin Risk Algı Düzeyi.....	96
27. Hastalık, Yakınlarını Kaybetme Korkusu ve Dini Başa Çıkma:	
Manevi Destek, Bilgilendirme ve Rehabilitasyon.....	97
28. Ölüm, Cenaze, Taziye ve Yas Süreci:	
Gözlem, Teselli, Tavsiye, Rehberlik.....	101
29. Ölüm Vakalarının Dini ve Sosyal Hayata Etkisi:	
Daralan Sosyal Hayat, Genişleyen Dindarlık.....	105
30. Yeni Normal Dönemde Dini Hayatın Değişen Görüntüleri.....	107
31. Pandemi Sonrası Dönemde Dini Hayat.....	109
32. Yeni Dünya Düzeni ve Din.....	111
33. Koronavirüsle Mücadelede Din Dilinin Kullanımı.....	115
34. Dini ve Toplumsal Duyarlılık:Arttı mı, Azaldı mı?.....	118
35. Dijitalleşen Din Hizmetleri.....	120
36. Dini Gruplar.....	126
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	129
KAYNAKLAR.....	136

ÖNSÖZ

Covid-19 ya da koronavirüs salgınının ilk günlerden itibaren tüm dünyayı saran etkisi, din görevlileri ve din hizmetleri alanında da derinden hissedilmiştir. Bu durum, söz konusu dinamik süreçte dini hayatın değişen seyrinin değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Pandemi döneminde Türkiye’de salgının dini hayat ve din hizmetlerine etkisine ilişkin geniş kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulması, bu araştırmanın ortaya çıkışında motive edici etkiye sahip olmuştur.

“Pandemi Sürecinde Türkiye’de Dini Hayat” başlıklı araştırma, küresel salgın döneminde din görevlilerinin dini hayata ve din hizmetlerine yönelik görüş ve tecrübelerini aktarmak amacıyla tasarlanmıştır. Araştırma ile, din görevlilerinin pandemi dönemi din hizmetlerinde meydana gelen değişimleri, tedbirler ve kısıtlamalarla farklılaşan uygulamaları, dini inanç ve ibadetlere bakışını, din hizmetlerini yürütürken karşılaştıkları yeni durumları ve sürece ilişkin uygulamaları nasıl değerlendirdiklerinin tespiti amaçlanmıştır.

Araştırmanın planlama ve tasarım aşaması, salgın döneminin ilk aylarına rastlamakla birlikte, saha çalışmaları 2020 yılının Ekim ayında başlamıştır. Bu çerçevede, pandeminin din görevlilerinin yaşantısına etkilerini ölçmek amacıyla belirlenen sorulardan oluşan görüşme formları, internet tabanlı yeni medya iletişim ağları kullanılarak çevrimiçi yollarla, büyük bölümü Türkiye’de ve çok azı yurt dışında yaşayan katılımcılara ulaştırılmıştır. Araştırmaya katkıda bulunmak isteyen din görevlileri, söz konusu platformlar üzerinden katkılarını araştırmacılara iletmışlerdir. Araştırma örnekleme, görüşme formlarına yanıt veren il, ilçe, kasaba ve köylerden gönüllülük esasına göre seçilen din görevlilerinin katılımı ile oluşturulmuştur. Araştırma bulguları, 2020 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarında elde edilen sonuçları yansıtmaktadır. Görüşmelerin yanı sıra, saha gözlemcisi araştırmacılardan ve katılımcılardan elden edilen veriler tasnif edilerek belli başlı kategorilere ayrılmış ve nitel araştırma yöntemiyle analiz edilmiştir.

Araştırma sürecinde, özellikle katılımcılara erişim aşamasında pek çok meslektaşımızın önemli katkıları oldu. Onların hepsine ayrı ayrı ve içtenlikle teşekkür ediyoruz. Araştırmamıza katılımcı olarak destek veren Diyanet İşleri Başkanlığı’nın müftü, müftü yardımcısı, imam hatip, Kur’an kursu öğreticisi, din hizmetleri uzmanı gibi çeşitli kadrolarında çalışan katılımcıları olmasaydı, bu araştırma gerçekleştirilemezdi. Her birine katkılarından dolayı müteşekkirimiz.

GİRİŞ

Dünya tarihinde hem tek tek toplumların, hem de bütün insanlığın yaşantısını derinden etkileyen, ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel düzenlerini altüst eden büyük depremler, kuraklıklar, seller gibi doğal afetlerin örneklerine sıkça rastlanmıştır. Bu afetlerin, toplumsal hayatta yıkıcı sonuçları olmuştur. Bu sonuçların ortaya çıkışında, insanın bireysel sorumluluğundan söz edilmekle birlikte, faturayı bütünüyle ona çıkarmak hakkaniyetli bir yaklaşım değildir. Bununla birlikte, bireylerin yanı sıra, çeşitli toplulukların ve siyasi liderlerin sorumlu olduğu savaşların da büyük toplumsal ve ekonomik çöküşlere neden olduğu bilinmektedir. Tarihsel bilgilerimiz, salgın hastalıkların da insanlığın başına büyük felaketler açtığına ve milyonlarca kişinin hayatına mal olduğuna işaret etmektedir. Tarihte bilinen ilk salgın, M.Ö. 14. yüzyılda Hitit Uygarlığı döneminde yaşanmıştır. 20 yıl sürdüğü tahmin edilen salgının yol açtığı trajik sonuçlar kesin olarak bilinmemekle birlikte, çok sayıda kişinin ölümüne neden olduğu tahmin edilmektedir. Tarihte kaydedilen ilk veba salgını ise, 541 yılında Mısır'da baş göstermiştir. Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla sonuçlandığı için 'Justinian Vebası' (541-542) olarak isimlendirilen salgında, Kuzey Afrika, Avrupa, Orta ve Güney Asya nüfusunun yaklaşık % 50-60'ının tarihten silindiği tahmin edilmektedir (Parıldar, 2020: 22).

İslam tarihçilerine göre 639 yılında Amvas Taun'unda vuku bulan, içlerinde Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebel gibi sahabilerin de bulunduğu 30.000 kişi hastalık kaynaklı olarak hayatını kaybetmiştir. Basra'da 688 ve 749 yıllarında taun salgınından binlerce insanın öldüğü rivayet edilmiştir (Güçlü, 2020: 38). Yaklaşık bu tarihlerde 735 yılında Tokyo'da Japon çiçek hastalığı salgını ortaya çıkmış ve hızlı yayılım ile iki yıl içinde yaklaşık 1 milyon kişinin ölümüne yol açmıştır. Japon nüfusunun yaklaşık üçte birinin öldüğü tahmin edilen salgında hayatını kaybedenlerin çoğu çocuklar ve aristokratlardan oluşmuştur (Türk, Ak Bingül, Ak, 2020: 616).

Dünya veba, kolera, grip, tifo ve domuz gribi gibi isimlerle anılan salgın hastalıklara sonraki yüzyıllarda da tanıklık etmiştir. Nitekim 14. yüzyılda (1346-1352) Orta Asya'da görülen, Avrupa içlerine kadar uzanan ikinci büyük veba salgını, nüfusun yaklaşık üçte birinin yok olmasıyla sonuçlanmıştır. 1330'larda yaşanan iklim değişikliği, Orta Asya bozkırlarındaki kemirgenlerin ölümüne neden olmuş; sıcak ve kuru rüzgârlar bakteri, pire ve hayvanları çöllerden Moğolların yerleşim yerlerine doğru göçe zorlamış; sağlıklı koşulların ürettiği hastalıklar, baharat ve ipek

ticareti yoluyla Asya içlerinden Avrupa'ya taşınmış ve nihayet tüm bu gelişmeler, 1348 yılından itibaren birkaç yıl içinde Avrupa'da büyük felaketlere kapı aralamıştır (Parıldar, 2020: 22). Vücutta oluşan siyah renkli şişlikler nedeniyle 'kara ölüm' olarak adlandırılan bu salgın hastalık, dünya çapında sosyo-ekonomik hayatı durma noktasına getirmiş ve insanlar temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir (Yolun, 2012: 26). Bu salgın, 1346-1352 dönemindeki kadar yıkıcı olmamakla birlikte, daha sonraki yıllarda da etkisini devam ettirmiştir. 1347-1536 yılları arasında ortalama her 11 yılda, daha sonraki 150 yıllık süreçte ise ortalama her 15 yılda bir yeni bir veba salgını yaşanmıştır (Kılıç, 2020: 25).

1500'lü yılların başında grip hastalığı, salgında başrolü oynamaya başlamıştır. Özellikle 1918 İspanyol pandemisine kadar H3N8 alt tipinden kaynaklanan 1889 Rus gribi, bilinen en önemli grip pandemilerinden biridir (Parıldar, 2020: 21). Öte yandan 1520'de yaşandığı düşünülen çiçek hastalığı da 400.000 kişinin ölümüne neden olmuştur. Avrupalıların yeni coğrafi keşifler yoluyla tanıştıkları çiçek hastalığının Amerika yerlilerinin üçte birinden fazlasını öldürdüğü tahmin edilmektedir. Ardından 1817'de başlayıp 1923'lere kadar etkisini sürdüren kolera hastalığı milyonlarca insanın ölümüne neden olmuş; salgın Asya'dan başlayarak Orta Doğu, Doğu Afrika ve Akdeniz kıyılarına kadar yayılmıştır (Türk, Ak Bingül, Ak, 2020: 617-619).

Tarihte yaşanan üçüncü büyük veba salgını, 'İspanyol Gribi' (1918-1920) olarak kayıtlara geçmiştir. 1918 yılında başlayan İspanyol Gribi, 1918 Mart-Ağustos aylarında ılımlı ilk dalga, 1918 Eylül-Aralık aylarında şiddetli ikinci dalga, 1919 Ocak-Mart aylarında ise artçı son dalga olmak üzere üç dalga halinde seyretmiştir. Salgının en karakteristik özelliği, hayatını kaybedenlerin yaklaşık % 50'sinin 20-40 yaş grubundaki sağlıklı bireylerden oluşmasıdır (Eşibir ve Bak, 2020: 14). Çeşitli nedenlerle kesin rakamlara ulaşılması mümkün olmasa da, bu salgında dünya nüfusunun yaklaşık üçte birinin enfekte olduğu ve 40 ila 100 milyon arasında kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Salgının küresel ölçekte yayılmasında Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı olağanüstü koşulların önemli ölçüde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

1957-1958 yıllarında "Asya Gribi" isimli influenza (H2N2) salgını ise çocuk ve genç yaş grubunu etkilemiş olup öğrenci ve öğretmenlerin hastalanmasına, okulların kapatılmasına neden olmuştur.

Bu salgında yaklaşık 1.1 milyon insan hayatını kaybetmiştir. 1968 yılında

meydana gelen influenza (H3N2) salgını, bir diğer ismiyle Hong Kong Salgını, bu kez 55 yaşından büyükler başta olmak üzere neredeyse 1 milyon insanın vefatına yol açmıştır (Güçlü, 2020: 39).

1980 sonrası yakın dönem salgınlarına göz atılacak olursa bunlar arasında HIV/AIDS (1981-), SARS (2002-2004), Domuz Gribi (2009-2010), EBOLA (2014-2016), MERS (2015) ve Covid-19'un olduğu görülür. 1981'de ilk kez ortaya çıkan HIV/AIDS, 65 milyon enfeksiyon ve 25 milyon ölüme neden olmuştur. HIV, özellikle Afrika kıtasında etkili olmuştur (Türk, Ak Bingül, Ak, 2020: 624). 2003 yılında Çin'de görülmeye başlanan ve şiddetli akut solunum yetmezliğine neden olan Sars-Corona Virüsü (SARS-CoV) de yakın temas sonucunda oluşan epidemik salgınlardandır. Son yıllara doğru SARS-CoV salgınları görülmeye başladığından tedavi edici ilaç ve aşı çalışmaları azalmıştır. Bununla birlikte salgının yeniden oluşabilme ihtimalinin olduğu belirtilmektedir (Yücel, Görmez, 2019: 33).

Domuz gribi, ilk kez 2009 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde tespit edilmiştir. Grip, kişilerde yakın temas, hapsirme, öksürme ve tükürme yoluyla bulaşmıştır. 48 ülkede toplamda 13.398 domuz gribi vakası görülmüş ve toplamda 95 ölüm olayı yaşanmıştır. Vaka sayısının en çok görüldüğü ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri (6764), Meksika (4541), Kanada (921), Japonya (360) ve İspanya (138) yer almaktadır (Çeti, Ünlüöner, 2019: 120).

2012'de ilk olarak Ürdün'de ortaya çıktığı saptanan MERS-CoV enfeksiyonu, insandan insana yakın temas yolu ile yayılmakta ve solunum yollarını etkilemektedir. Aynı zamanda MERS, 2015 yılında ülke dışından gelen bir kişinin enfeksiyonu taşıması nedeniyle Kore Cumhuriyeti'nde de salgına neden olmuştur (Parıldar, 2020: 20).

2013 yılında ise ilk ebola salgını vakası Gine'de görülmüştür. Sağlık Örgütü verilerine göre, 27 Mart 2016 tarihine kadar toplamda 28.646 vaka tespit edilmiş ve bu vakalardan 11.323'ü ölümlerle sonuçlanmıştır. Vaka sayısının en çok olduğu ülkeler Sierra Leone (14.124), Liberya (10.675), Gine (3811), Nijerya (20) ve Mali (8)'dir (Çeti, Ünlüöner, 2019: 121).

Salgın hastalık dönemlerinin tahripkâr sonuçlara, insani ve toplumsal krizlere neden olduğu bilinmektedir. Toplumların hafızasında kalıcı izler bırakan söz konusu dönemler, tarihin kaydettiği iki büyük dünya savaşının travmatik sonuçlarıyla

birlikte değerlendirildiğinde, ‘toplumsal afetler’ başlığı altında kavramsallaştırılabilir. Bu afetlerden bazılarının etkileri, belirli toplumların hayatıyla sınırlıyken, bazılarının dünya genelinde sonuçlara yol açtığı görülmektedir.

Bir ‘toplumsal afet’ türü olarak küresel ölçekte salgını, bütün dünya şuan Covid-19 ile tecrübe etmeye ve gözlemlemeye devam etmektedir. 2019 yılının sonbahar aylarında Çin’de ortaya çıkan ve ‘Covid-19’ olarak isimlendirilen yeni tip bir koronavirüs, kısa süre içinde tüm dünyaya yayılarak bireysel ve toplumsal hayatı esir almış görünmektedir. 27 şubat 2020 tarihi Sağlık Bakanlığı verilerine göre Türkiye’de toplam vaka sayısı 2.693.164 iken, iyileşen sayısı 2.565.723, vefat sayısı 28.503, ağır hasta sayısı ise 1.187 olarak kaydedilmiştir. Yine aynı gün dünya geneli vaka sayısı 114.184.766, iyileşen sayısı 89.691.931, vefat sayısı ise 2.532.854 olarak bildirilmiştir. Bu tablo, tüm dünyada salgının insan hayatı üzerinde üst düzeyde tehdit oluşturmaya devam ettiğinin göstergesidir.

Dünyamız, 2008 yılındaki büyük ekonomik buhrandan sonra küresel ölçekte etkisini gösteren Covid-19 salgını ile, 21. yüzyılın ikinci büyük yıkımına yol açan sağlık kriziyle karşı karşıya kaldı. Esasen bu virüs salgını, sadece insanların hayatını kaybetmelerine yol açan bir sağlık sorunu olarak kalmamakta, aynı zamanda virüsün yayılmasını önleyici kısıtlamalar nedeniyle ekonomileri de durma noktasına getirmektedir. lkeler, ekonomik gücüne ve toplumsal gelişmişlik düzeyine göre sosyo-ekonomik hayatı yeniden düzenlemek için yeni tedbirler almak, yeni politikalar geliştirmek zorunda kalmaktadır. Bu tedbirlerin amacı, küresel salgının yol açtığı insani kayıpları ve bunun yol açması muhtemel ekonomik yıkımları azaltmaktır. Başka bir ifadeyle dünya toplumları, insan hayatı ve ekonomik kayıpları azaltmak için bir denge politikası yürüterek ayakta kalmaya çalışmaktadır.

Bütün dünya, bu süreci olabildiğince iyi yönetebilmek ve kayıplarını en aza indirebilmek için büyük bir mücadele vermeye devam etmektedir. Bu süreçte restoran ve kafeler kapanmış, makinalar durmuş, fabrikalar retim yapamaz hale gelmiş, okullar kapanmış, çok sayıda insanın birlikte katıldığı toplantı ve organizasyonlar iptal edilmiş, devlet memurları evden çalışmaya başlamış, iş hayatındaki çalışanlar uzaktan iş yapmaya başlamış, insanlar sadece zorunlu ihtiyaçları için sokağa çıkacak hale gelmiş, 65 yaş üstü ve 18 yaş altı bireyler eve kapatılmış, toplu ulaşım araçları az kullanılır hale gelmiş durumdadır. Salgının ortaya çıkışından beri sayısı her gün katlanarak artan yeni vakalar ve can kayıplarının etkisiyle insanlar, kitle iletişim araçla-

rından ve sosyal medyadan yayılan haberlere dikkat kesilmiş durumdadır. Farklı iletişim kanallarından yayılan, bazıları birbirini tekrarlayan haberlerin, bireylerin beden ve ruh sağlığı üzerinde yarattığı tahribat, virüsün insan hayatına mal olan tahribatıyla yarışmaktadır.

Covid-19'un yol açtığı sonuçlardan dini hayat ve din hizmetlerinin yürütülme biçimi de etkilenmiştir. Suudi Arabistan'da umre ve Mescid-i Nebevi ziyaretleri 2020 yılının başında, 27 Şubat'ta durdurulmuş, umre amacıyla Suudi Arabistan'da bulunan Türk vatandaşları yurda dönmüşlerdir. Türkiye'de henüz Covid-19 vakası görülmeye başlamadan önce Diyanet İşleri Başkanlığı, 6 Mart'ta Cuma hutbesinde koronavirüse atıf yapmıştır (Hutbe, 2020). 16 Mart'ta Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş, koronavirüs tehdidi bitene kadar Cuma namazı ve vakit namazlarının cami ve mescitlerde cemaatle kılınmasına ara verildiğini, camilerin sadece müferrit namaz kılmak isteyenler için açık bulundurulacağını açıklamıştır. Ardından 21 Mart'ta kandil gecelerinde ve Cuma günlerinde cami ve mescitlerin kapalı olacağını, Cuma namazı için salanın okunmayacağını eklemiştir. Bu tedbirlerle sağlığın her şeyden değerli olduğu ortaya konulmuş; cemaatle yerine getirilemeyen ibadetler için dua ve niyaz önerilmiştir. 22 Mart'ta salgından kurtulmak için yatsı namazından sonra minarelerden dualar edileceği duyurulmuştur. Salgın devam ederken Ramazan ayında, Ramazan ve Kurban bayramlarında da ibadetler camilerde cemaatle gerçekleştirilememiş; bunun yerine hutbe ve vaazlarda dua, tedbir, tevekkül ve infak vurguları ön plana çıkarılmıştır.

Salgın nedeniyle risk altında ve yardıma muhtaç olan vatandaşların gözetilmesi amacıyla, 22 Mart'ta Göç İdaresi Koordinatörlüğünde Vefa Sosyal Destek Grubu kurulmuştur. Türkiye Diyanet Vakfı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 140 bin personeli bu grupla birlikte çalışmıştır. Bu somut adımın ardından Başkanlık tarafından "*Maaşını Paylaş Kardeşinle Yakınlaş*" ismiyle bir yardım kampanyası başlatılmış; ilk maaş bağışını Prof. Dr. Ali Erbaş yapmıştır. Erbaş, Diyanet personelini de kampanyaya destek vermeye teşvik etmiştir. 11 Mayıs 2020'de kontrollü sosyal hayata geçişle birlikte açıklanan normalleşme takvimi ile dini hayata ilişkin yeni adımlar atılmıştır (Çapcıoğlu, 2020: 87). "*Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi*" kapsamında 29 Mayıs'ta tedbirler dâhilinde öğle, ikindi ve cuma namazları kılınmaya başlanmıştır (Genelge, 2020). 23 Haziran'da ise sabah, akşam ve yatsı vakitleri de dâhil edilerek cemaatle 5 vakit namaz camilerde kılınmaya başlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın amacı, pandemi sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak çalışan müftü, vaiz, vaize, imam hatip, müezzin kayyım, Kur'an kursu öğreticisi ve diğer kadrolardaki personelin dini hayata ve din hizmetlerine ilişkin görüşlerini, düşüncelerini ve tecrübelerini incelemektir. Araştırma, pandemi dönemi din hizmetlerinde meydana gelen değişimleri, tedbirler ve kısıtlamalar nedeniyle farklılaşan uygulamaları din görevlilerinin nasıl değerlendirdiğini, inanç ve ibadetlere bakışını, din hizmetlerini yürütürken sosyal hayatta karşılaştıkları durumları ve bu durumlara ilişkin uygulamalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma ile Türkiye'de din hizmetlerindeki değişimin kapsamlı bir analizinin yapılması; kısa, orta ve uzun vadeli projeksiyonların saptanması planlanmaktadır. Ayrıca araştırma, Türkiye'de pandemi sürecinde dini hayat ve din hizmetlerine yönelik geniş kapsamlı veriler içermesi bakımından bir ilk çalışma olma özelliğine sahiptir.

Araştırma, 2020 yılının ikinci yarısında Türkiye'de yedi bölge ve 33 şehirde, yurt dışında ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde ve Kosova'da Diyanet İşleri Başkanlığı personeli olarak görev yapan toplam 153 din görevlisi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma grubunu, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak farklı ülke, il, ilçe, kasaba ve köylerde din hizmetlerini yürüten görevliler oluşturmaktadır. Araştırmada, çevrimiçi iletişim araçlarıyla katılımcılara iletilen görüşme formundaki yarı yapılandırılmış sorular kullanılmıştır. Araştırma soruları, katılımcıların sürece ilişkin bireysel tecrübelerinin yanı sıra, yakın ve uzak çevrelerine ilişkin gözlemlerini içerecek şekilde tasarlanmıştır. Böylece din görevlileri ve din hizmetleri özelinde pandeminin dini hayata etkisinin çeşitli boyutlarıyla tespiti amaçlanmıştır.

Pandemi dönemi kısıtlamaları nedeniyle katılımcılarla yüz yüze iletişim riskli görüldüğü için görüşme formu, kartopu örnekleme tekniği ile seçilen gönüllü katılımcılarla çevrimiçi yollarla paylaşılmış ve katılımcıların yanıtları yazılı olarak alınmıştır. Araştırma, pandeminin halen devam eden dinamik ve değişken koşulları nedeniyle, katılımcıların ilgili zaman diliminde vermiş olduğu yanıtların doğruluğu ve içtenliği varsayımıyla sınırlandırılmıştır. Bu nedenle katılımcıların, 2020 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarındaki ilgili konulardaki tutum ve davranışlarına etki eden duygu, düşünce, inanç, kanaat ve tecrübelerini kapsamaktadır. Araştırma verileri nitel araştırma yöntemiyle analiz edilmiştir. Tasnif ve değerlendirme sürecinde, görüşme formunda yer alan yarı yapılandırılmış sorulara verilen cevaplar, araştırma-

nın amacını en iyi yansıttığı düşünölen tematik kategorilere ayrılmış; görüşmelerden elde edilen verilerin sunumunda katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durumu, mesleki statüsü, hizmet yılı, görev yaptığı yerleşim yeri gibi demografik nitelikleri kullanılmıştır.

DEMOGRAFİK BULGULAR

Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	Kişi Sayısı
Erkek	116
Kadın	37
Toplam	153

Araştırma 153 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların 116'sı erkek, 37'si ise kadındır.

Grafik 1: Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımı

Grafik 1'e göre katılımcıların % 24'ü kadın, %76'sı ise erkeklerden oluşmaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Aralıkları	Kişi Sayısı
20 - 25	7
26 - 30	19
31 - 35	18
36 - 40	43
41 - 45	21
46 - 50	21
51 - 55	7
56 - 60	6
61 - 65	1
Belirtilmeyen	10
Toplam	153

Katılımcıların %4' 20-25; %12'si 26-30; %12'si 31-35; %28'i 36-40; %14' 41-45; %14' 46-50; %5'i 51-55; %4' 56-60; %1'i 60-65 yaş aralığındadır. Katılımcıların %6'sı ise yaşını belirtmemiştir.

Grafik 2: Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Grafik 2, katılımcıların genellikle genç ve orta yaş grubundaki yetişkin birey-

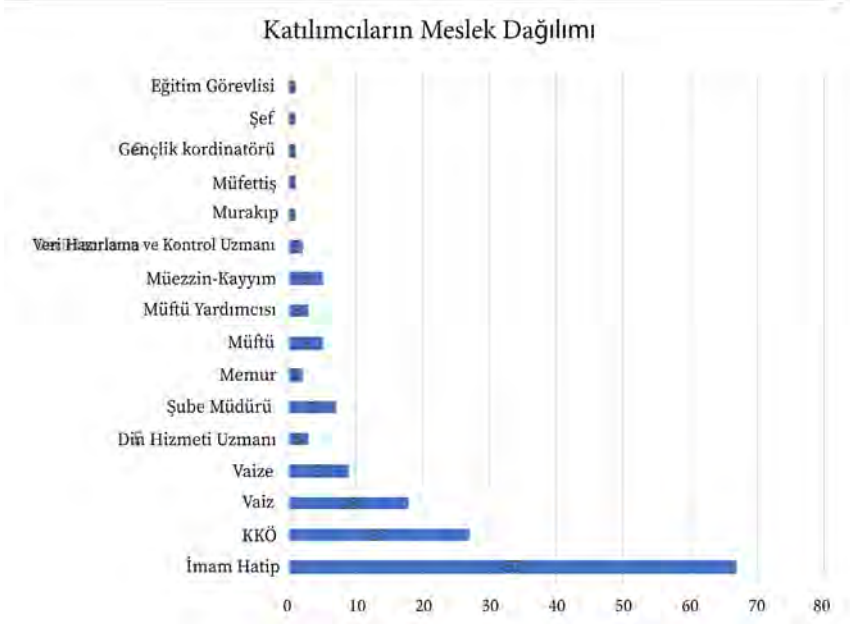
lerden oluştuğunu göstermektedir.

Tablo 3: Katılımcıların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

Meslek	Kişi Sayısı
İmam Hatip	67
Kur'an Kursu Öğreticisi	27
Vaiz	18
Vaize	9
Şube Müdürü	7
Müftü	5
Müezzin Kayyım	5
Din Hizmetleri Uzmanı	3
Müftü Yardımcısı	3
Memur	2
Veri Hazırlama Ve Kontrol Uzmanı	2
Murakıp	2
Müfettiş	1
Gençlik Koordinatörü	1
Şef	1
Toplam	153

Katılımcıların % 44'ünü imam hatip, % 18'ini kuran kursu öğreticisi, %12'sini vaiz, %6'sını vaize, % 2'sini din hizmeti uzmanı, % 5'ini şube müdürü, %1'ini memur, %3'ünü müftü, %2'sini müftü yardımcısı, %3'ünü müezzin kayyım, %1'ini veri hazırlama ve kontrol uzmanı, %1'ini gençlik koordinatörü, %1'ini murakıp, %1'ini müfettiş, %1'ini şef ve %1'ini eğitim görevlisi kadrosunda çalışan kişiler oluşturmaktadır.

Grafik 3: Katılımcıların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

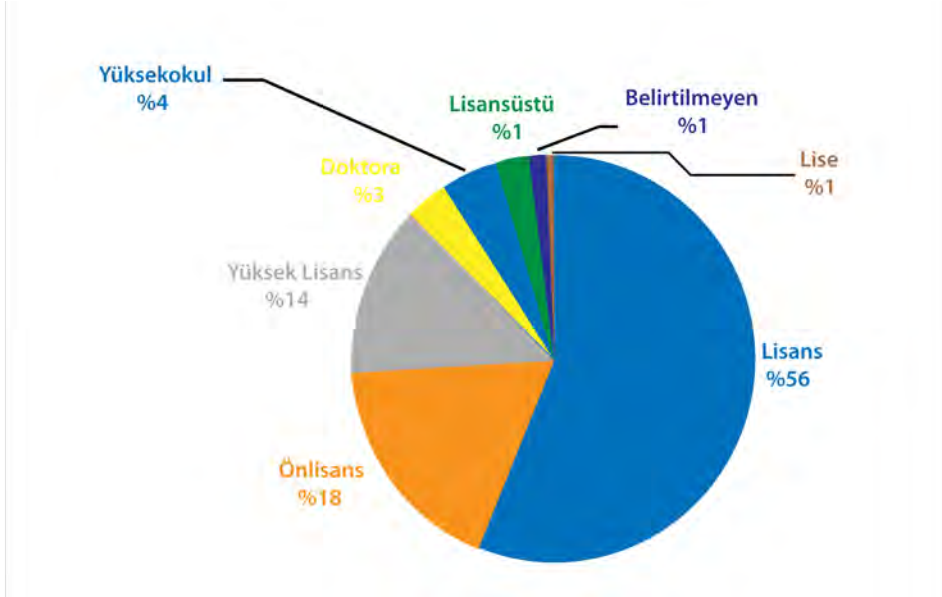
Grafik 3 incelendiğinde, araştırma grubunda meslek dağılımı açısından imam hatip, kuran kursu öğreticisi ve vaizlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Katılımcıların Eğitim Durumu

Eğitim	Kişi Sayısı
Lisans	86
nlisans	27
Yüksek Lisans	21
Yüksek Okul	7
Doktora	5
Lisansüstü	4
Lise	1
Belitilmeyen	2
Toplam	153

Katılımcıların %56'sı lisans, %18'i ön lisans, %14'ü yüksek lisans, %4 'ü yüksekokul, %3'ü doktora, %3'ü lisansüstü, %1'i lise eğitimi almıştır. %1'i ise eğitim durumunu belirtmemiştir.

Grafik 4: Katılımcıların Eğitim Durumu

Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev alan personelin eğitim durumu incelendiğinde, lisansüstü eğitim mezunu % 3,4 oranla 3.588 kişi, lisans mezunu %27,6 oranla 28.986 kişi, önlisans mezunu %50,8 oranla 53.214 kişi, lise mezunu %16,6 oranla 17.367 kişi bulunmaktadır (Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri, 2019).

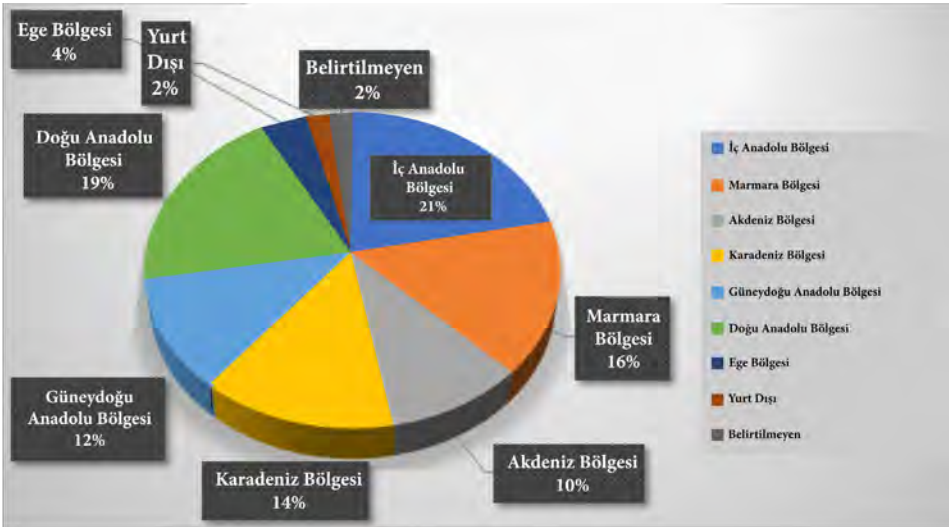
Araştırmaya katılan lisansüstü eğitim almış kişi oranı, katılımcıların %20'lik bir kısmını oluşturmaktadır. Bu durum, DİB personeli eğitim düzeyi ortalamasının üzerinde bir katılımcı kitlesiyle çalışıldığını göstermektedir.

Tablo 5: Katılımcıların G?rev Yaptığı B?lgelere G?re Dağılımı

B?lgeler	Kişi Sayısı
İç Anadolu B?lgesi	33
Doğu Anadolu B?lgesi	30
Marmara B?lgesi	24
Karadeniz B?lgesi	21
G?ney Doğu Anadolu B?lgesi	18
Akdeniz B?lgesi	15
Ege B?lgesi	6
Yurt Dışı	3
Belirtilmeyen	3
Toplam	113

Araştırmaya T?rkiye'nin 7 b?lgesinden ve yurt dışından katılım sağlanmıştır. Katılımcıların % 21'i İç Anadolu B?lgesi'nden, %19'u Doğu Anadolu B?lgesi'nden, %16'sı Marmara B?lgesi'nden, % 14'sı Karadeniz B?lgesi'nden, %12'si G?neydoğu Anadolu B?lgesi'nden, %10'u Akdeniz B?lgesi'nden ve %4'ü Ege B?lgesi'nden katılmıştır. Katılımcıların %2'si yurt dışı k?kenlidir.

Grafik 5: Katılımcıların B?lgelere G?re Dağılımı

İç Anadolu Bölgesi'nden 33 kişi (Ankara, Kırşehir, Kayseri, Konya ve Yozgat şehirlerinden), Marmara Bölgesi'nden 24 kişi (Bursa, Edirne, Kocaeli ve Sakarya şehirlerinden), Akdeniz Bölgesi'nden 15 kişi (Antalya, Hatay, Isparta ve Osmaniye şehirlerinden), Karadeniz Bölgesi'nden 21 kişi (Giresun, Gümüşhane, Kastamonu, Ordu, Samsun, Trabzon şehirlerinden), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden 18 kişi (Adıyaman, Diyarbakır ve Şanlıurfa şehirlerinden), Doğu Anadolu Bölgesi'nden 30 kişi (Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Malatya, Muş, Tunceli ve Van şehirlerinden), Ege Bölgesi'nden 6 kişi (Balıkesir ve Manisa şehirlerinden) ve yurt dışından 3 kişi (Kosova ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden) katılım sağlamıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

1. Dini İnanç ve Yönelimler: Sorgulama, Yönelme ve Yakınlaşma

Pandemi döneminde katılımcılar, dini inanç ve yönelimlerinde köklü bir değişimin yaşanmadığını belirtmekle birlikte, dini konularda bilgilenmeye yönelik bir farkındalık artışından söz etmişlerdir. Bu çerçevede, Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere dini bilgilerini destekleyici metinleri okumaya yöneldiklerini ve ibadetlerine daha fazla zaman ayırdıklarını belirtmişlerdir:

“Daha fazla Kur'an-ı Kerim ve kitap okuma alışkanlığı kazandık.”(Erkek, 40, n Lisans, İmam, 4 Yıl, Trabzon)

“Görevimiz süresince Kuran'ı Kerim ezberlerimiz başta olmak üzere kaza namazımız gibi unutulmuş birçok nafile ibadetimizi yapma fırsatı bulduk.” (Erkek, 26, Dini Yüksek ğretim, İmam Hatip, 7 Yıl, Adıyaman)

“Dua ve tvbelerimizi arttırdık.” (Kadın, Yüksek Lisans, Vaiz, 9 yıl, Sakarya)

“İbadet yönünden cemaat ile namazı camide değil de evde, eşimle cemaatle kılmaya başladık.” (Erkek, 50, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 30 Yıl, Kocaeli)

“zellikle aile ile olan bağların zayıflığını idrak ederek onlarla ilgilenmenin de ibadet olduğu Şuuru gelişti” (Erkek, İmam)

“Elbette zamanı doğru Şekilde kullanmamıza neden oldu” (Erkek, Mzzin Kayyım, Bursa)

Bu dönemde, diğer pek çok meslek grubunda olduğu gibi, din görevlilerinin de evde zaman geçirdikleri süre artmış; ev, neredeyse tüm aile bireylerinin iş ve serbest zaman faaliyetlerini birlikte planladıkları bir yaşam alanına dnmştr. Özellikle karantina süreci, aile içi ilişkileri ve iletişimi yoęunlaŐtırmıştır (Karayel, 2020: 2). Bu bağlamda katılımcılar, “...evde, eşimle cemaatle namaz kılmaya başladık” veya “aile ile olan bağların zayıflığını idrak ederek evde çocuklarla ilgilenmenin de ibadet olduğunu hatırladık” Őeklindeki ifadeleriyle, evde kalmanın sürenin aile hayatına iŐlevsel katkılarda bulunduğunu belirtmişlerdir.

Derkuş'a göre salgın, bireylerin “iyi olma halini” genel olarak olumsuz yönde etkilerken, “evde karantina uygulaması” olumlu yönde desteklemektedir. Pandemi, genel bir mutsuzluk, stres ve gerginlik hali yaratsa da, evde karantina süreci, mutluluk, iyimserlik ve memnuniyet düzeyini artırmıştır (Derkuş, 2020: 25). MMA Türkiye'nin yürüttüğü “Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi” başlıklı araştırmada, evde vakit geçirme oranlarının artmasının, meditasyon uygulamalarıyla rahatlamaya ve stres kontrolü sağlamaya çalışan bireylerin sayısında azalışa neden olduğu tespit edilmiştir (MMA Türkiye, 2020: 15). Bu veriler, pandeminin katılımcıların ev içi sosyalleşme pratiklerine olumlu ve geliştirici yönde katkılarda bulunduğuna ilişkin gözlemlerimizi desteklemektedir.

Pandemi süreci, katılımcıların dini yaşantılarını sorgulamalarına da katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede onların daha çok “*nefis/iç muhasebesi*” yaptıkları görülmüştür:

“Böylesi durumlarda insan ister istemez değerlerini sorguluyor, inançlarını gözden geçiriyor ve daha fazla muhasebe imkânı buluyor.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

Pandeminin, katılımcıları dünya ve ahiret hayatına dair daha çok düşünmeye sevk ettiği; bu kapsamda onların “*dünya hayatının meşgalesinden*” uzaklaştıklarını, hayatın gelip geçiciliğini düşündüklerini, ahiret hayatı için daha çok çalışmaya başladıklarını ifade ettikleri gözlenmiştir:

“Ahiret hayatını öncekinden daha çok düşünüyorum.” (Erkek, İmam Hatip, Erzurum)

“Ölümlerin artması, ölümü daha da hatırlattı ve daha çok hazırlanma ihtiyacı hissettirdi.” (Erkek, 40, Bursa)

“İman eden bireyler olarak dünyanın geçici olduğunu bildiğimiz halde ne kadar dünyaya kapıldığımızı fark ettik” (Kadın, KKÖ, Erzurum)

“Dünyanın boş ve ölümün artık herkese çok yakın olduğu gerçeği ibadetlerimize bağlılığımızı daha da artırdı” (Erkek, Şube Müdürü, Erzurum)

Katılımcıların pandemi sürecinde Allah ile bağının güçlendiği söylenebilir. Din görevlileri salgın döneminde Allah'a daha çok yöneldiklerini, daha çok şükrettiklerini, daha çok tevekkül ettiklerini, teslimiyetle yaklaştıklarını, O'nun yüceliğini, gücünü ve kudretini daha fazla hissettiklerini ve böylece imanlarının arttığını hissettiklerini belirtmişlerdir. Diğer taraftan hastalık karşısında kendilerini

Çaresiz hissettikleri için ihlas ve samimiyetlerinin arttığını, nimetlerin kıymetini daha iyi anladıklarını belirtmişlerdir:

“Allah’a olan yakınlığımız daha da arttı. Çünkü lmn yakınlığını her zamankinden daha fazla hissetmeye başladık. Acizliğimizi daha fazla anladık.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Salgınla anladım ki daha fazla Rabbimize yönelmemiz gerekiyor.” (Erkek, 48, Lisans, şube Müdürü, Adıyaman)

“Allah’ın g ve kuvvetini yakinen hissedip imamımız kuvvetlendi diyebiliriz.” (Kadın, 48, Vaize, Osmaniye)

“Allah’a tevekklmn daha çok arttığını hissettim” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Erzurum)

“Allah (c.c.) tarafından gelen bu hastalık karşısında ne kadar aciz olduğumuzun farkına vardım ve bu süreç daha fazla tefekkür etmeme sebep oldu.” (Kadın, 34, Lisans, KK, 2 Yıl, Antalya)

“Allah, ayetlerini gözle görülemeyecek nitelikteki bir canlı ile bile ortaya koymaya kadir olduğunu gözlemledim. İmanda bir artma söz konusu oldu.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 yıl, KKTC Girne)

“İman anlamında yakınlığım arttı” (Kadın, KK, Bursa)

“Biraz daha Allah’ın gücünün ve kudretini somut olarak fark ettim.” (Erkek, Vaiz, Erzurum Merkez)

“Allah (cc), istediğinde kuluna yüceliğini ve evrene müdahil olduğunu, dilerse herhangi bir şeyle kuluna varlığını hissettirdiğini ayne’l-yakin müşahede ettim” (Erkek, Müezzin Kayyım, Muş)

Bu veriler çerçevesinde genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcıların bireysel dini hayatlarında olumlu değişimlerden bahsettiği görülmektedir. Bu değişimde, pandemi öncesine göre iş hayatı ile ev hayatının i ieliğinin, kendi başına ve aile ile geçirilen zamanın artmasının ve pandemi sürecinde gerek yaşadıkları gerekse şahit oldukları olayların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreç bazı katılımcıları ie dönüşe, öz eleştiriye ve muhasebeye yönlendirmiş, daha önce göz ardı ettiklerini düşündükleri bazı hususlara daha fazla yoğunlaşmalarını sağlamıştır.

2. Ölüm Olgusuna Bakış:

Hatırlama, Hazırlıklı Olma ve Ciddiye Alma

Covid-19, katılımcıların bir kısmının ölüm olgusuna bakışını etkilerken, diğer bir kısmının bakışında önemli bir değişikliğe neden olmamıştır. Bununla birlikte, her geçen gün artan ölüm vakalarının etkisiyle salgın sürecinin, genel olarak, katılımcıların ölümü hatırlama sıklığında bir artışa neden olduğu söylenebilir. Nitekim katılımcılar, pandemi öncesine göre ölümün kendilerine daha yakın olduğunu, onun her an kendi başlarına da gelebileceğini düşünmekte ve bu durum karşısında kendilerini çaresiz hissetmektedir:

“... ara sıra sanki son günlerimi yaşıyorum gibi hissediyordum...” (Erkek, İmam Hatip, Şanlıurfa)

“...Bu hastalık ile beraber ölümün kapımızın önünde olduğu hissine kapılıyorum. Normal bir soğuk algınlığı bile olsak ölümün soğukluğunu somut bir şekilde hissettiriyor.” (Erkek, İmam Hatip, Trabzon)

“...ölümü ilk defa acımasız gördüm. Bütün insanlığın ölüme en yakın olduğu zaman olarak düşündüm” (Erkek, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Hastalığı herkes gibi başlangıçta hafife alıyordum. Zamanla etrafımdaki ölümler bu düşüncemi değiştirdi. Şimdi dünyanın fani oluşunu daha sık düşünürken ölüm ile de daha yakın olduğumuzu hisseder gibiyim.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Ölüme bakış açım değişmedi lakin ölümü hatırlama düzeyinde bayağı etkiledi. Sapasağlam insanken bir hafta içinde ölümün gelebileceği gerçeği ile yüz yüze geldim” (Erkek, 53, Lisans, KKÖ 53, Samsun)

“Her gün televizyon başında ölüm oranlarını takip ederken ölümü daha çok hatırlar olduk. Ölümü çok yakınımızda tabiri caizse ensemblede hissettik” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır)

Katılımcıların pandemi döneminde şahit oldukları ölümlerin, ölüm gerçeğini daha yakından tecrübe etmelerine neden olduğu görülmektedir. Din görevlilerinin pandemi öncesinde de ölümü bir gerçeklik olarak kabullendikleri ve özellikle cami görevlilerinin ölüm vakalarıyla sıklıkla karşılaştıkları bilinmektedir. Yine onların ölüm hakkında cemaatlerine belli aralıklarla vaazlar verdikleri ve çevrelerindeki

insanlara ?l?me hazırlıklı olmaları y?n?nde telkinde buldukları s?ylenbilir. Bununla birlikte, bu s?re?te ?l?m olgusuyla bu kadar sık ve yakından y?zleşmeleri, s?z konusu olguya bakışlarında “hatırlama ve daha da ciddiye alma” y?n?nde bir değişikliğe neden olmuştur.

Salgın d?neminde salaların okunması, g?nl?k vakaların ve ?l?mlerin çoğalması, cenazelere katılımların sınırlandırılması, katılımcıların yakınlarını kaybetmesi, Covid-19’un k?resel boyutta yayılımını s?rd?rmesi, salgının insan sağlığı ?zerinde oluşturduğu tehdit ve kaygılar, ?l?m?n katılımcıların sabit gündemine d?n?şmesine neden olmuştur:

“Pandemi s?recinde ?l?m? hatırlama d?zeyimde doğal olarak artış oldu. ?zellikle ?evremizdeki insanların da hastalığa yakalanarak hayatını kaybediyor olması bize bu hususta daha çok farkındalık oluşturuyor.” (Erkek, 27, Y?ksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

Katılımcılar arasında ?l?me bakışlarının Covid-19’dan etkilenmediğini s?yleyenler de bulunmaktadır. Bu g?r?ře sahip olanlar, ?l?m?n hayatın ger?eği olduğunu ve ecelin değişmeyeceğini bilmelerini gerek?e g?stermişlerdir:

“...insanı ?ld?renin hastalık değil ecel olduğunu d?ř?n?yorum.”

(Erkek, İmam Hatip, Trabzon)

“...?l?m bizi salgın vesilesi ile de olsa bulacak, aslımıza d?nd?r?leceğiz.”

(Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Ecelin ne bir an ileri ve ne de bir an geri bırakılmayacağı inancı i?inde ?l?me ve hastalık(lara) bakış a?ım değişmedi. İnsanın zaten dakikada 70 defa kalbi atıyor. Bu da demek oluyor ki insan dakikada 70 defa ?l?mle burun buruna geliyor” (Erkek, 48, Lisans, şube M?d?r? , Adıyaman)

“?l?m? hatırlatma konusunda bir farklılık olmadı. Kaza ve kadere iman etmiş bir insan olarak eğer ?l?m?m bu hastalıktan ise Allah-u Te?la kaderimi bu hastalık ?zerine yazmış diye d?ř?nd?m.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 16 Ay, Yozgat)

Salgın s?recinde yaşanan ?l?mlerin ilahi uyarı olduğunu vurgulayan katılımcılar da bulunmaktadır:

“Her zaman ?l?m haberleri insanda ?l?m? tefekk?r ettirir ama bu hastalıkla olan ?l?mler diğer ?l?mlerden farklı olarak acaba bu insana ilahi bir uyarımı fikri doğurdu” (Erkek, İmam Hatip, Tunceli)

Ölüme ilişkin farkındalık, kimi katılımcıları ona hazırlıklı olma düşüncesine ve sağlığın büyük bir nimet olduğunu hatırlayarak şükretmeye yönlendirmiştir:

“Sadece ölen insanların günlük verilerini gördükçe ölümün de bir nimet olduğunu, bir gün bende bu durumda olursam ölüme ne kadar hazırlıklıyım veya gerçekten hazır mıyım düşüncesi zihnimi meşgul etti. Ama kaçınılmaz bir son olan ölümün cellat gibi ensemde olduğu ve ölümün keşif kolları olan hastalıkları müşahade ettikçe hayatı ve sağlığı verene şükriüm arttı.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

Öte yandan küresel düzeyde Covid-19 kaynaklı ölümlerin gerçekleşmesi, bazı katılımcıların duygu dünyalarını altüst edici etkilere yol açmıştır:

“Önce küçük bir şehirde başlayan hastalık dalga dalga tüm dünyayı etkisi altına alınca hastalığa yakalanma korkusu psikolojimizi bozdu” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır Merkez)

Salgın döneminde yakın sosyal çevrede şahit olunan ölümler ve medya yoluyla aktarılan ölüm haberleri, hayatın sonluluğu gerçeğini günbegün hatırlatmaktadır. Her ne kadar DİB çalışanları ölüm ve cenaze işlerine diğer kesimlerden daha fazla aşına olsa da, ölümlerin dünya ölçeğinde ciddi bir seviyeye ulaşması, doğal olarak onları da etkilemiştir:

“...Bu hastalık ile beraber ölümün kapımızın önünde olduğu hissine kapılıyorum. Normal bir soğuk algınlığı bile olsak ölümün soğukluğunu somut bir şekilde hissettiriyor.” (Erkek, İmam Hatip, Trabzon)

Şakir Gıca'nın “Covid-19 Salgınının Ruh Sağlığına Etkileri ve Korunma Yolları” başlıklı çalışmasında, salgın gibi kriz dönemlerinde bireylerde yoğun stres, sinirlilik, endişe, korku ve depresif yakınmalar gibi belirtilerin yaygınlık kazandığına dikkat çekilmektedir. Bu bakımdan katılımcıların ölüm korkusuyla baş etmede duydukları endişenin, bu dönemde bireylerde ortaya çıkması muhtemel ya da olağan belirtilerden olduğu söylenebilir (Gıca, 2020: 27). Aile ve Çalışma Bakanlığı, salgın hastalık döneminde bu tür belirtilerin etkisini azaltmak ve bireylerin psikolojik iyi olma halini korumak için aşağıdaki önerilerde bulunmuştur:

- Güvenilir bilgi kaynaklarının kullanımı,
- Düzenli olarak yakınlarla görüşme ve sosyal destek almak,
- Yardıminıza ihtiyacı olan insanlara destek verme,
- İş arkadaşları ile iletişimi sürdürme,
- Yeni günlük rutinler oluşturmak,
- Duyguları yönetmeyi ğrenme,
- Fiziksel ve zihinsel olarak aktif olmaya zen gösterme,
- Dengeli beslenme, kendinizi geliştirmeye devam etme şeklinde (Aile ve alışma Bakanlığı, 2020a).

3. Ölüm Sonrası Hayata Bakış: Muhasebe ve Hazırlık

Katılımcılara pandeminin ölümden sonraki hayata ilişkin düşüncelerini etkileyip etkilemediği sorulduğunda, ahiretin temel iman esasları arasında yer almasından ötürü inançlarında aksi yönde bir değişikliğin olmadığı görülmüştür. Katılımcıların, lm, hayatın bir gerçeği olarak gördükleri, salgınla birlikte lme ve ahirete ilişkin inançlarının daha da güçlendiği anlaşılmaktadır:

“Sünnet ve Kur’an çevresinde gelişen sağlam bir inana sahibim. O yüzden pandemiden daha ağırı da gelse fikrimin değişmeyeceğini düşünmüyorum.”
(Erkek, 63, n Lisans, İmam, 37 Yıl, Elazığ)

“lmden sonraki hayata yönelik temel düşünceler aynı kalmakla beraber ölümün fazlaca tehdikr bir gerçek ve çok çabuk ve her an gelebileceği gerçeği ile yüzleştim.” (Erkek, 43, Lisans, Memur, 15 Yıl, Erzurum)

“Pandemiden önce değişmeyen ölüm hakikati pandemiden sonrada değişmeyeceği gibi baki hayata açılan bir kapı olan ölüm ile birlikte ebedi hayatta değişmeyecektir.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

“Hayır, etkilemedi. Zaten İslam’a uygun bir ahiret inancımız var.” (Kadın, 26, Lisans, KK, 3 Yıl, Diyarbakır)

Bazı katılımcılar ölümden sonraki hayata daha çok önem vermeleri gerektiğini, ahirete hazırlık yapma, dünya hayatından uzaklaşma, ahirete yönelme ve hayatlarını gözden geçirme ihtiyacı hissettiklerini belirtmişlerdir:

“...bir değişme olmadı çünkü ahiret düşüncesi her zaman bende mevcut idi. Ancak daha fazla Allah’a yakın olmam gerektiği düşüncesi bende oluştu.”
(Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“...Ahiret hesap hazırlığını bize hatırlattı.” (Erkek, 42, Lisans, Vaiz, 20 Yıl, Adıyaman Tut İlçesi)

“Elbette etkiledi. Ölüm sonrası için geriye dönüp baktığımda yaptığım iyi şeylerin ve yapamadığım birçok şeyin önemini fark ettim.” (Erkek, 26, Dini Yüksek Öğretim, İmam Hatip 7 Yıl, Adıyaman Merkez)

“...evet, hayatın ve hayat ötesinin kıymetini bilmek adına etkiledi.” (Erkek, Lisans, 45, Cezaevi Vaizi, 25 Yıl, Ankara)

“Ölüm sonrasını düşünmede pandemi olumlu etkisi oldu. Nefis muhasebesi yapma fırsatı oldu.” (Erkek, 37, Vaiz, Antalya İl merkezi)

“...salgının, bizi dünya hayatından soğuttuğu ve ahiret hayatına daha çok yaklaştırdığı kanaatindeyim.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara Yenimahalle)

“Sadece içsel olarak Allah’a daha fazla yönelmek, sosyal hayattan tamamıyla soyutlanmak manevi anlamda beni daha fazla güçlü kıldığını hissettim. Para ve mevkinin dahi çözüm olmayacağı bu hastalığın bir nefis terbiyesi aracı haline geldiğini düşünüyorum.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum Oltu)

“Etkiledi tabii o yüzden ahiret için daha çok gayret etmek gerektiğini anladım, ömür sermayesi hızla tükenmekte ve ben bugün Allah için ne yaptım bu sorunun cevabını aldığımda vicdanım o zaman rahat eder yoksa koca bir günün heba olması akıl işi değil” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya Adapazarı)

Pandemi döneminin, katılımcıları hayatları üzerinde yeniden düşünmeye sebeb olduğu, “hayatın değerini” daha iyi anlamalarını sağladığı ve onları “ahiret hayatına daha çok yaklaştırdığı” anlaşılmaktadır.

Öte yandan pandemi, ölümün daha çok hatırlanmasından dolayı katılımcıları ahiret hayatı hakkında da daha çok düşünmeye sevk etmiştir:

“İtikadi bir mesele olan ölüm sonrası hayatın Müslüman bir bireyin virüs ile şekilleneceğini düşünmüyorum. Ondan olumlu olumsuz etkisi olmamış.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Pandemi ölümden sonraki düşüncelerimizde bir değişiklik meydana getir-

medi. Evet, pandemi şekil itibariyle diğer ölüm türlerinden farklı olabilir ama mahiyet itibariyle ölüm aynıdır. Dolayısıyla düşüncelerimizde bir değişme meydana gelmedi.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

Katılımcıların bir kısmı ahiret inancında bir farklılık meydana gelmediğini belirtirken, diğer bir kısmı ahiret inancında bir değişimden söz etmiştir. Ahiret inancında bir farklılık meydana gelmediğini dile getiren katılımcılar, ahirete pandemiden önce de yakinen inandıklarını ve bu inançlarının pandemi sürecinde de değişmediğini ifade etmiştir. Ahiret inancında bir değişimden söz eden katılımcılar ise, söz konusu değişimin onu daha sık ve daha çok hatırlama şeklinde olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların ahiret inancında, genel olarak, güçlenme yönelimli bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır.

4. Covid-19: Takdir, Tedbir ve Komplo

Din görevlilerine “Size göre Covid-19, ilahi bir takdir mi yoksa insanların sebep olduğu bir hastalık mı?” sorusu yöneltildiğinde, farklı cevaplar verdikleri görülmüştür. Bir grup katılımcı, Covid-19’un ilahi bir takdir olduğunu, Allah dilemeseydi hastalığın ortaya çıkmayacağını ifade etmiştir:

“İlahi kader, insanlar sebep olmuş olsa da bu ancak Allah’ın müsaade ettiği ölçüde olur.” (Erkek, 23, Yükseköğretim, İmam Hatip, 2 Yıl, Tunceli)

“İnsanlar sebep gibi görünse de Allah bir şeye müsaade etmezse kimin elinden ne gelir ki...” (Kadın, Lisans, 40, KKÖ, 17 yıl, Kırşehir)

“Cevap biyolojik silah olarak kullanıldığına dair araştırmalar olsa da Rab-bimiz izin vermedikçe ne bir fayda ne bir zarar dokunamaz.” (Kadın, 30, Ön Lisans, KKÖ, 13 Sene, Antalya)

“Allah Teâlâ’nın bize verdiği bir hastalık olduğunu düşünüyorum” (Kadın, 26, Lisans, KKÖ, 3 yıl, Diyarbakır)

“İlahi takdir olduğunu düşünüyorum. Bu virüs davetsiz misafir olarak gelmedi. İnsanlığın hali buna davetiye çıkardı.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

“Allah’ın mülkünün dışına kim çıkabilmiş ki, O’nun mülkünün içinde olanlar O’ndan bağımsız gerçekleşsin. Her ne olursa olsun ve kim sebep olursa olsun

müsebbibu'l-esbab olan O'dur. Hiç kimse kaderi ilahinin önüne geçemez.”
(Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

“Tabiki neticede her şey kaderin bir tecellisi ama müsebbibinin insanın yanlışları olduğu kesin” (Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 Yıl, Isparta)

“İlahi kader de olabilir yahut insanlar da laboratuvar ortamında çıkarmış olabilir ama şu bir hakikattir ki Allahu Teâlâ dilemedikçe dal bile kıpırdamaz o yüzden hiçbir şey Allah'ın iradesi dışında gerçekleşemez yaratan bilmez mi?” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

“İnsanların sebep olduğu düşünülse de, Rabbim izin vermeseydi bu hastalık karşımıza çıkmazdı.” (Kadın, 34, Lisans, KKÖ, 2 Yıl, Antalya)

“İlahi kader olarak görüyorum. Çünkü Rabbimizin takdiri ezeli ilmi dışında hiçbir şey vuku bulmaz. İnsanların yaşam tarzları yemek kültürleri temizlik anlayışları ya da tedbirsiz davranışları görünür sebepler olsa da bu musibet ilahi bir uyarıdır.” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır)

“İnsanların bu hastalığın ortaya çıkmasında payı varsa da yoksa da her şey Allah'ın takdiri ilahisi ve yaratmasıylaadır. İnsanların payı/kastı/projesi olup olmadığı hakkında ise net bir fikrim yok.” (Erkek, 47, Ön Lisans, İmam Hatip, 28 Yıl, Trabzon)

Katılımcılar Allah'ın iradesi, izni ve yaratmasıyla pandeminin yaşandığını, insanların koronavirüsün ortaya çıkışında her ne kadar payı olsa da, Allah'ın takdirin, tecellisinin bu yönde olmasıyla hastalığın ortaya çıktığını düşünmektedir.

Katılımcılar, Covid-19'un uyarı mahiyetinde ilahi bir takdir ile gerçekleştiğini de belirtmişlerdir. Covid-19'un nedeni olarak yeryüzünde gerçekleşen kötülöklere işaret edilmiştir. Söz konusu nedenler arasında, yeryüzünde işlenen çeşitli günahlar, sergilenen taşkınlıklar, fesadın yaygınlaşması, adaletin tesis edilememesi, zulme uğrayanların ahı ve dünyevileşme gibi başlıklar sayılmıştır:

“İnsanların yapmış oldukları günahlardan dolayı Allah'ı unutmaları nedeniyle Yüce Allah'ın bizlere gönderdiği ilahi bir azap olduğu kanaatindeyim.”
(Erkek, 40, Lisans, Şube Müdürü, 16 yıl, Erzurum)

“Bu hastalığın bizim kötü amellerimizin bir sonucu olduğunu düşünüyorum”
(Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 yıl, Isparta)

“...en önemlisi ayağımıza taş değse kalbimizi yoklamamız gerekiyor. Maalesef bunu son zamanlarda unuttuk pandemi bizlere yeniden hatırlattı.” (Erkek, 39, n Lisans, Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmeni, 8 Yıl, Erzurum)

“İlahi kader ve yeryüzündeki (Ortadoğu) mazlum Müslümanların ahı...” (Erkek, 39, n Lisans, İmam Hatip, 19 Yıl, Erzurum)

“He rşey insanların yaptıklarının sonucu diye dşniyorum. Çevreyi yok ettik herşeye zarar verdik sonuç bu diye dşniyorum” (Kadın, 51, Lisans, KK, 20 Yıl, Hatay Merkez)

“şunu diyebilirim başımıza ne gelirse haktandır fakat geliş sebebi hak yoldan ayrılmaktadır” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya Adapazarı)

Bazı katılımcılara göre, “insanların asıl gayesi olan kulluğun unutulması ve iyilikten uzaklaşma” pandemiye zemin hazırlamıştır. Söz konusu katılımcıların, salgın hastalık sürecinde yaşananları “insanların kötülükleri karşısında ilahi iradenin tecellisi” olarak yorumladıkları söylenebilir.

Katılımcılardan bir kısmı ise, Covid-19’un hem ilahi bir takdir hem de insanların müdahalesiyle meydana gelen bir hastalık olduğu görüşündedir. Bununla birlikte bunun bir musibet ve imtihan olduğunu da belirtmişlerdir:

“İnsanların sebep oldukları olaylar sonucunda bir ilahi kaderin tecellisidir diyebilirim yani %50 %50” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 16 Ay, Yozgat)

“Her iki durumun da etki ettiğine inanyorum. Ama insanların sebep olduğuna dair düşüncem daha ağırdır diyebilirim. (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, şanlıurfa)

“Aslında insanların yaptıklarının sonucunda Allah’ın onlara yaptığı bir muamele veya bir ders, bir imtihan olarak görüyorum.” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 yıl, Erzurum)

“İnsan iradesiyle ilahi iradeyi birbirinden net çizgilerle ayırmak mümkün değil. Dolayısıyla insanlar sebep olmuş ancak nihayetinde Allah da takdir etmiştir” (Erkek, 49, Lisans, şube Müdürü, 25 Yıl, Bursa)

“...hem ilahi kader hem de insanların sebep olduğu bir hastalık” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 5 Yıl, Bingl)

“...Hem takdiri ilahidir, hem insanların kendi eliyle yaptıklarının tezahürü diye bakıyorum.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Her şey ilahi kaderdir, ancak insanların sorumlulukları da vardır” (Erkek, 44, Doktora, Vaiz 19 Yıl, Kayseri)

Bazı katılımcılar ise Covid-19’un yalnızca insan ürünü olduğunu düşünmektedir:

“Bu hastalık insanoğlunun eliyle ortaya çıkarıldı diye düşünüyorum.” (Erkek, 24, Lisans, İmam Hatip, 2.5 yıl, Giresun)

“Ben bunun ilahi kader olduğunu düşünmüyorum, insanların kendi elleri ile yaptığını düşünüyorum.” (Erkek, 63, Ön Lisans, İmam Hatip, 37 Yıl, Elazığ)

“Bana göre bu hastalık insanların müdahalesi ile laboratuvar ortamında meydana gelmiş ve bir şekilde insanlığa yayılması sağlanmıştır” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam Hatip, 30 Yıl)

“İnsanların ürettiği bir hastalık.” (Erkek, 43, Doktora, Vaiz, Adıyaman İl Merkezi)

Katılımcılardan bazıları, koronavirüsün insanların iradelerini kötüye kullanmalarının sonucu olarak hatayla ortaya çıkan bir hastalık olduğunu ifade etmişlerdir. Bazı katılımcılar ise, komplo teorileri üzerinde durmuş, yeni dünya düzeninde virüsün uluslararası arenada bir üstünlük ve güç elde etme aracı olarak kullanılabileceğine değinmişlerdir. Bu bağlamda, virüsün farklı stratejik amaçlarla kullanılabileceği üzerinde durulmuştur:

“Büyük devletlerin birbirlerine yaptığı güç gösterisinin bütün insanlığa mal olduğunu düşünüyorum.” (Erkek, 35, Lisans, Müezzin-Kayyım, 13 Yıl, Muş)

“Uluslararası savaşlar da kullanılacak asker, silah ve askeri araçların yerine virüs gibi görülmez askeri sivil etkileyen ve hızlıca öldüren virüs silahları kullandıklarını düşünmedim değil.”

“Şu ana kadar bilimsel olarak insan yapımı olduğu açıklanmadı. Yine de de benim kafamda soru işaretleri var. Artık cephanelere gitmeye gerek yok. Farklı savaşlar yaşıyor bu da onlardan biri olabilir.”

Din görevlilerinin cevaplarının, “ilahi kader”, “insanların neden olduğu bir

hastalık” ve “imtihan/musibet” başlıkları altında toplandığı görülmektedir. İlahi kader olduğunu dile getirenlerin çoğunlukla dünyada ne meydana gelirse gelsin hiçbir şeyin Allah’ın izni dışında meydana gelemeyeceğini savunan bir yaklaşımı benimsedikleri söylenebilir. Koronavirüsü dünyada meydana gelen kötülüklerden, adaletsizliklerden dolayı ve Allah tarafından bir uyarı olarak gören bu katılımcılar, bu bakış açısının sonucu olarak Allah’ın takdiri vurgusunu öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte, hastalığın hem ilahi takdir olduğunu hem de insanların müdahalesiyle meydana geldiğini, dolayısıyla bunun bir musibet ve imtihan olduğunu düşünen katılımcılar da, evrendeki hiçbir olayın Allah’ın izni olmadan meydana gelemeyeceği görüşündedir.

Hastalığın sadece insan eliyle meydana geldiğini düşünen katılımcılar ise, ülkelerin stratejik çıkarlarını, güç mücadelelerini ve çeşitli komplo teorilerini gündeme getirmişlerdir. Buna göre Amerikalılar, virüsün bir biyolojik silah olarak Çin tarafından dünyadaki güç dengelerini değiştirmek için üretildiğini savunurken; Amerikalılar dışındaki bazı ülke vatandaşları ise, virüsün ABD’de üretilip ekonomik açıdan daha da büyümesini engellemek amacıyla Çin’e gönderildiğini ileri sürmektedir. Bunun dışında Covid-19’u, insan ırkının kısırlaştırılması planı olarak değerlendirenler olduğu gibi, dijital topluma geçiş için bir tür sosyal deney olduğuna ve dünyanın yeni alışkanlıklar yoluyla yeniden dizayn edildiğine inananlar da bulunmaktadır (Acar, 2020: 285).

5. Pandemi Sürecinde İbadet Mekânlarının Kapatılması: Uyarı, Ceza, Zorunluluk

Din görevlileri, pandemi döneminde ibadet mekânlarının kapalı kalmasını farklı şekillerde yorumlamışlardır. Katılımcıların bir kısmı bu uygulamanın salgının yayılımını önlemek için yürürlüğe konulduğunu düşünmektedir:

“Bu geçici bir durum ve ibadethanelerin kapalı olması bu durumun düzelmesi için alınan birtakım önlemlerdir.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

“Her insan kendini hesaba çekmeli, her musibet insanların kötü olduğu manasına gelmez. Düşünmem.” (Erkek, 35, Lisans, İmam Hatip, 14 Yıl, Yozgat)

“Hayır. Yeryüzü Müslümana mescit kılındı. İbadetin her yerde yapılabileceği şuuru gelişti benim için.” (Erkek, 47, Lisans, Din Hizmeti Uzmanı, 20 Yıl, Sakarya)

Pandemi döneminde ibadet mekânlarının kapalı kalmasını “tedbir amaçlı” olarak değerlendirenler, ibadet mekânlarının sadece cami ve mescitlerle sınırlandırılmayacağını belirtmişlerdir. Nitekim bir katılımcı, İslamiyet’in mabet merkezli bir din olmadığını “*yeryüzü Müslümana mescit kılındı*” şeklinde aktarmıştır. Katılımcılara göre, insanların ibadet mekânlarından uzak kalmaları, ibadetlerden uzaklaşmalarına gerekçe oluşturmaz. Nitekim tarihte de ibadethanelerin çeşitli nedenlerle kapatıldığı olmuştur. Covid-19 döneminde, daha önce de bir takım zorunluluklar nedeniyle 39 kez kapatılan Kâbe’nin yanı sıra, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksa’nın da kapalı olduğu bir süreç yeniden yaşanmıştır.

Pandemi döneminin başlarında alınan zorunlu tedbirleri bazı Müslüman ülkeler tepkiyle karşılamıştır. Bangladeş’te “*Covid-19 Duası*”na çıkılmış; İran’da bazı ayetullahlar, “Kum” kentini karantinaya almayı kabul etmek istememişlerdir. Endonezya’da bazı âlimler “Koronadan değil; Allah’tan korkuyoruz” diyerek Cuma namazını kılmak istemişlerdir (Hıdır, 2020: 782). Fakat daha sonra durumun ciddiyetinin anlaşılmasıyla tepkiler yerini teslimiyete bırakmıştır. Kitle iletişim araçlarında resmi kurum ve kuruluşlar tarafından yapılan açıklamalara ve uzman görüşlerinde sıkça yer verilmesi de, vatandaşların tedbirlere uymasını artırıcı yönde etkilere yol açmıştır. “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/ Yenimahalle Örneği)” başlıklı çalışmada Gültekin, din görevlilerinin bu tespiti destekleyen ifadelerine yer vermiştir:

“Devlet büyüklerimiz, Diyanet İşleri Başkanlığımız bir konuyu önceden açıkladıklarında biz sahada sıkıntı yaşamıyoruz. Ama ben bir şey öğrendim, bir sorun varsa bu şekilde çözüldüğünde tepkileri olmuyor. Tedbirlere de uyuyorlar. Hatta müftülükten resmi yolla gelen bazı konular, vatandaşın önceden haberi olmadığı için izah etmekte zorlanıyoruz. Ama medyadan kendi kulakları ile resmi bir açıklama duyduklarında bunu daha kolay kabulleniyorlar.” (Gültekin, 2020: 141)

Pandemi sürecininin, resmi kurumlar tarafından planlı bir biçimde yürütülmesi, vatandaşlar arasında ve genel kamuoyunda, sürecin yönetiminde sağlık sistemi başta olmak üzere devlet kurumlarına yönelik güveni artırıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Söz konusu güvenin din görevlileri arasında da oldukça güçlü bir biçimde varlık kazandığı görülmüştür. Bununla birlikte salgın karşısında bireylerin sosyal medyadaki haberlerden de etkilenecek, tedbirlere uyup uymama konusundaki nihai

kararı verdikleri anlaşılmaktadır. Cami görevlileri, medyada salgın konusunun sürekli gündemde tutulmasının cemaatlerini bilgilendirmede önemli bir avantaj sağladığını, bu konuda artı bir çaba sarf etmelerinin gerekmediğini belirtmişlerdir:

“Ben şahsen halka izah etmekte zorlanmadım. Bir de medyada bu salgın konusu üzerinde çok durulduğu için. Bir de bu yasak Diyanet’in koyduğu bir yasak değil, devletin koyduğu bir yasak olduğu için anlatmakta zorlanmadık. Yani gelen emri biz girişe astığımızda izahat da yapmamıza çok gerek kalmadı. Çok rahat oldu.” (Gültekin, 2020: 141)

Din görevlileri, cami cemaatinde alınan tedbirleri kabullenmesinde ve onlara uyum sağlamada, medya aracılığıyla yapılan resmî açıklamaların ve uzman görüşlerinin etkili olduğunu düşünmektedir (Gültekin, 2020: 141-142).

Katılımcılar arasında ibadet mekânlarının kapatılmasını bir uyarı, kıyamet alameti, ceza, afet, imtihan, bela ve dini hayatı gözden geçirmek için bir vesile olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır:

“Kısmen ilahi bir uyarı veya bir cezalandırma olduğu kanaatindeyim. Zira insanlar en zor zamanlarında bile hep ibadet mekânlarına sığınmışlardır. Pandemi sürecinde ibadet mekânlarının kapalı olması insanlara bu zor zamanlarında ibadet mekânlarına gitmeyi engelledi. Hatta kendim cami cemaatinden şu sözleri de duydum: “Biz camilere layık olsaydık Allah bizi kendi evinden kovmazdı.” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, Şanlıurfa)

“Tabii ki de bu hayatta olan her şey bir imtihan ve ibadet yerlerinin de kapatılması, bir imtihanın, bir uyarının habercisidir.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, Yozgat, Köy)

“Evet, açık olduklarında bu mekânları hiç hatırlamayanlar, bunlar elden çıkınca hatırlar oldular. Dolayısıyla bir hatırlatma olabilir.” (Erkek, 50, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 30 yıl, Kocaeli)

“Kâbe tarihi boyunca çok nadir tavaf durdurulmuştur, bir ceza değil de bir uyarı olduğunu düşünüyorum.” (Erkek, 23, Yükseköğretim, İmam Hatip, 2 yıl, Tunceli)

“Yaradan’a karşı asi oluşumuzun bir göstergesi bence” (Erkek, 33, Ön Lisans, İmam, 13 yıl, Trabzon)

“Uyarı yönü olduğu kadar hatalarımızı tespit ve tayin süreci de aynı zamanda.” (Erkek, 45, Lisans, Ankara Cezaevi Vaizi, 25 yıl)

“Evet, ne yaptık da mabetlerde Allah’a yönelme hakkımız elimizden alındı. Kâbe de bile huzura kabul edilmiyorsak kendimizi sorgulamalıyız diye düşündüm” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü 20 yıl, Erzurum)

“Dünyada zulüm, zina, isyan, inkâr, haram almış başını gidiyor. Bu musibet Rabbimizin insanoğluna ‘Kendine gel ve varoluş sebebini hatırla!’ mahiyetindeki ilahi bir uyarıdır.” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 yıl, Diyarbakır)

“Evet, ilahi bir uyarı olarak görüyorum. İnananların dini hayatlarını gözden geçirmeleri için bir uyarı olduğunu görüyorum.” (Erkek, 40 Lisans, Şube Müdürü, 16 yıl, Erzurum)

“Kesinlikle kıyamete daha çok yaklaştığımızın bir emaresi” (Erkek, 35, Lisans, Müezzin Kayyım, 13 yıl, Muş)

“Tabi ki ilahi bir uyarı ve aynı zamanda bir cezadır zira Müslümanlar genel olarak emri bil maruf nehyi anil münkeri uygulamıyor. Çoğu bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın düşüncesinde. Yeryüzünde o kadar zulme uğrayan Müslüman varken İslam ülkelerinde çıt yok. Yeryüzünde adaletsizlik, zulüm ve ahlaksızlık kol gezerken sessiz kalınırsa Allah’ın azabı kaçınılmaz olur.” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 yıl, Sakarya)

Bazı din görevlileri, ibadet mekânlarının kapatılmasını dini hayatlarını gözden geçirmeleri için bir uyarı; zulüm, zina, isyan, inkâr, haramlar karşısında insana varoluş sebebini hatırlatan bir işaret, “Emri bil maruf nehyi anil münkeri” uygulamamanın ve dünyadaki adaletsizliklere, ahlaksızlıklara sessiz kalmanın cezası olarak değerlendirmişlerdir. Hastalıkların ve musibetlerin ilahi bir uyarı olduğu konusunda gerek Kur’an’da gerekse de diğer kutsal kitaplardaki atıfların katılımcıların kanaatlerini beslediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kur’an’da “O, korku, açlık, ürün ve gelirlerde azalma, hastalık yoluyla iyi kullarını sabır, dua ve yakarışlarını görmek için dener” (Bakara, 2/155-157) buyrulmaktadır. İncil’de ise, Hz. İsa, uluslararası çatışmalar konusunda uyarıda bulunur ve büyük depremlerin, salgın hastalıkların, kıtlığın ve korkunç görüntülerin ortaya çıkacağını haber verir (Luka, 20/10-11). Bu ifadelerden yola çıkılarak dünyada karşılaşılan güçlükler karşısında insanların Allah’a yönelmesi istenir (Köse, 2020: 845).

Bazı katılımcılara göre ise, ibadet mekânlarının kapatılması, pandemi öncesinde ibadet mekânlarına gösterilen özensizliğe yönelik bir uyarıdır. İbadetlerden mahrum bırakılmak suretiyle insanlar imtihan edilmekte ve değerinin yeniden bilinmesi için bir süreliğine uzaklaştırılmaktadır:

“Sahip çıkılmayan nimetin elimizden alınması anlamında bir uyarı olarak görebiliriz.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Hayır, İnsanlara ellerindekilerin kıymetini bilmeleri gerektiğini hatırlatmıştır.” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Erzurum)

“Nimetin kadrini anlama noktasında bur uyarı olduğunu düşünüyorum. Mahrum kalma kıymet öğretir.” (Erkek, 41, Lisans, Vaiz, Erzurum)

“...cami, mescit ve ibadethanelerin bir hasretlik döneminden sonra değerinin daha iyi anlaşılması açısından bir sınav olarak düşünebiliriz.” (Erkek, 24, Lisans, İmam Hatip, 1.5 Yıl, Trabzon)

“İbadet mekânlarımızı birer nimet olarak değerlendirirsek” Nimetlerime şükrederseniz artırırım, eğer nankörlük ederseniz azabın şiddetlidir” ayetinin tecelli ettiğini düşünüyorum.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 Yıl, KKTC Girne)

“...ezanlar hep vardı camiler vs. hep açıldı ama insanlar kısıtlama ile daha çok kıymet bildi bu nedenle evet ilahi bir ikaz olduğunu düşünüyorum” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 10 Yıl, Erzurum)

“Kesinlikle bu ilahi bir imtihan olup Allah’ın mescitlerine yüz cevirdiğimiz zaman O’nun da mescitlerini bize kapattığı gerçeği ile yüzleştim.” (Erkek, 43, Lisans, Memur, 15 Yıl, Erzurum)

“İnsanoğlu Allah’ın verdiği kıymetlerin değerini bilemezse Allah bir şekilde insanlardan bu değerleri çeker; yoklukla imtihan eder. Pandemi sürecince ibadet mekânlarının zorunlu ve haklı olarak kapatılması bu yerlerin değerinin bilinmesi adına bir hatırlatma mahiyetindedir.” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

Pew Araştırma Merkezi’nin yayınladığı “What Lessons Do Americans See for Humanity in the Pandemic?” başlıklı çalışmada, Amerikalıların pandemiden insanlık için ne dersler çıkardığı sorulmuştur. Buna göre ABD’li yetişkinlerin büyük

çoğunluğu (%86), insanlığın pandemiden öğrenebileceği pek çok ders olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte katılımcıların %35'i pandemi döneminde uyarının ya da ikazın Tanrı tarafından gönderildiğini belirtirken; %37'si bunun Tanrı tarafından gönderilen bir uyarı olmadığını, %13'ü Tanrı'ya inanmadığını ve %13'ü ise bu süreçten alınacak bir ders olmadığını ifade etmiştir (Pew Forum, 2020).

Araştırma grubumuzda da, ibadet mekânlarının kapalı kalması hususunda kesin ve net bir yargıya varmaktan sakınan katılımcılar bulunmaktadır. Onlara göre bu uygulamanın ilahi nedenine dair net bir yorum yapmak doğru olmayacaktır:

“Öncelikle hayatta karşılaştığımız herhangi bir şey hakkında; "Allah bunu şu sebeple yaptı" diye kesin bir hüküm vermek, Allah'ın zatı hakkında ve fiili sıfatları konusunda insanın haddini aşmasından başka bir şey değildir. Bu salgını kıyamet alameti olarak görmek de mümkündür ama kesin öyledir demek doğru değildir.” (Erkek, 29, İmam, 16 Ay, Antalya)

“Bu konuda kesin hükümlü konuşmak makul değil. Bu Allah'ın bir cezası da olabilir bir imtihanı da tevekkül edip tedbirlere uyararak hayatımıza devam etmeliyiz.” (Erkek, 34, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun)

“Bunu sadece Müslümanlar için değil, genel olarak düşünmemiz gerekir. Diğer topluluklar da kendi inançlarını toplu şekilde yapamıyorlar. Cezayı hak edenin kim olduğuna bakmamız gerekir. Müslümanlarsa diğer insanların suçu ne? Eğer diğerleri suçluyorsa Müslümanların suçu nedir? Tabi ki kendimize her şeyden ve herkesten almamız gereken dersler ve ibretler var.” (Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 Yıl, Isparta)

Katılımcılar arasında ibadet mekânlarının bir süreliğine kapalı kalması konusunda kesin yargılardan uzak kalınması gerektiğini belirtenlerin, ibadete bakışlarının “mabet merkezli bir din anlayışına sahip olmayan” gruba daha yakın olduğu söylenebilir.

Pandemi döneminde ibadet mekânlarının kapalı kalması hususunda katılımcıların verdikleri cevaplara göre iki gruba ayrıldıkları ifade edilebilir. İlk grup, ibadet mekânlarını merkezileştiren bir yaklaşıma sahipken, diğer grup ibadetleri bu mekânlarla sınırlandırmayan bir yaklaşıma sahiptir. Yaklaşımlar arasındaki farklılık, ibadethanelerin fonksiyonlarına ve nasıl konumlandırıldıklarına göre değişmektedir. İbadethaneleri merkezileştiren yaklaşıma sahip olan katılımcılar, bu mekânlara uzak kalmayı bir uyarı veya ceza olarak algılamakta, diğer gruptaki katılımcılar, bu duru-

mun bir uyarı ya da ceza olarak algılanmaması, bu konuda kesin bir yargıdan uzak durulması gerektiğini belirtmektedir.

Pew Araştırma Merkezi'nin yaptığı ankette Amerikalıların, pandemi sürecinde kendi ibadethanelerinde çeşitli kısıtlamalar ve değişiklikler yapılmasına destek verdikleri ortaya konulmuştur. Ankete katılanların %13'ü ibadethanelerinin salgından önce olduğu gibi halka açık olması gerektiğini belirtirken, %57'si zorunlu değişikliklerin yapılarak açılması gerektiğini belirtmiştir. Bu grupta yer alan katılımcıların %51'i sosyal mesafe ile, %44'ü maske ile, %41'i katılımın kısıtlanması ile ve %29'u ortak ilahiler söylemenin sınırlandırılmasıyla ibadethanelerin açık olması gerektiğini ifade etmiştir (Pew Forum 2, 2020).

6. Dindarlık: Arttı, Azaldı, Değişmedi

Din görevlileri, pandemi döneminde dindarlığın değişimi konusunda arttığı, azaldığı ve değişmediği yönünde üç farklı görüş üzerinde durmuşlardır. Katılımcıların küçük bir kısmı dindarlıkta değişimin olmadığını düşünmektedir:

“Fark edilir derecede bir değişim olduğunu düşünmüyorum. Bu pandeminin Allah'ın insanlara bir imtihanı olarak bakılmasından çok Çinlilerin canlıları ayırt etmeyen yeme alışkanlıklarından kaynaklı bir salgın olduğunun düşünülmesi dine yönelme ibadetlerde samimiyet ve bağlılık artışı sağlamamıştır.” (Erkek, Lisans, 24, İmam Hatip, 1.5 Yıl, Trabzon)

“Büyük bir değişiklik olduğunu düşünmüyorum. Dindarlık artsaydı insanlar, pandemiye karşı alınan önlemlere dikkat ederdi.” (Erkek, 43, Doktora, Vaiz, Adıyaman)

“Pek fark etmedi. Ama yine de insanlar ani ölümle karşılaşmak istemiyorlar.” (Erkek, 50, Lisans, Müftü, 30 Yıl, Edirne)

Katılımcıların bir kısmı, dindarlığın pandemi sürecinde azaldığını gözlemlemiştir. Din görevlileri, bu dönemde dindarlığın azalmasına etki eden faktörler arasında dünya hayatına yönelme, camilerin, Kur'an kurslarının kapatılması, ibadethanelerde toplu ibadetlerin salgını tetikleyeceği düşüncesi, yeni normal ile birlikte cami cemaatinin sayısının azalması, insanların bu süreçte yaşananlardan ders çıkarmaması ve zamanla pandeminin etkilerinden uzaklaşması gibi görüşleri dile getirmişlerdir:

“Azaldığı kanaatindeyim. İnsanların bazıları virüs var bahanesiyle ibadetlerini askıya almış gibiler.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam 4 Yıl, Trabzon)

“Azaldı çünkü anonslarda genelde pandeminin sanki cami ve taziyelerden çıktığını, kıraathaneler bile camilerden sonra kapandı, önce açıldı. Bu da dinden soğumaya sebep oldu.” (Erkek, İmam, Diyarbakır)

“Artmadı aksine eksildi biraz ölüm korkusu birazda vurdumduymazlıktan kaynaklanan problemler dünya ya tamahkârlık maalesef çok arttı.” (Erkek, 35, Lisans, İmam, 10 Yıl, Samsun)

“Pandeminin ilk zamanları arttığını, kontrollü normalle birlikte pandeminin hafif geçmesiyle azaldığını düşünüyorum. Çünkü insanlar çabuk unutupuyor. Genellikle sıkıntı geçince gene eskiye dönüyorlar.” (Erkek, 35, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Kastamonu)

“Şahsi fikrim azaldı. Artık insanlar ibadet mekânlarına karşı temkinli hatta bir kısmı alakasını da kesti bu da ibadete karşı bir isteksizlik oluşturdu bazı insanlarda.” (Erkek, 34, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun)

Azaldı. İnternet bağımlılığı arttı. Buna paralel dindarlık azaldı. Toplum dini ibadet yerlerinden uzak kaldı. Okumayınca dine bağlılık azaldı. İbadethane ve cuma bilinci çok sıradan hale geldi.” (Erkek, 40 Ön Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Malatya)

“Camilerin doluluk oranına göre cevap verecek olursam azalmış gibi.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl Ankara)

“Camiler açıldıktan sonraki süreçte vakit namazları veya Cuma namazlarında cemaate katılım oranının düştüğüne bakarsak biraz azalma olduğunu düşünüyorum. Tabi belki de dindarlığımızda bir azalma önceden beri vardı da pandemi süreci buna bir gerekçe oldu da denebilir.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

“Sanırım camilerin, kuran kurslarının kapalı olması ile birlikte azaldı. En azından hafta da bir cuma namazı kılanlar şu an kılmıyor. Toplumsal etkileşim azaldığı için olabilir.” (Kadın, 34, Lisans, KKÖ, Ankara)

Bazı katılımcıların ise kısmi dindarlığın arttığını ifade etmiştir. Buna göre, Covid-19'un ölümleri sıklaştırması, ölüm korkusu, insanın fitratı gereği zor zamanlarda (karantina sürecinde) ibadete ve Allah'a yönelmesi, hastalık karşısında kendisini aciz ve çaresiz hissederek maneviyatını geliştirmesi dindarlığın artmasını sağlamıştır:

“Dine karşı hevesi olan insanların ?zellikle karantina d?neminde evde olmaları dolayısıyla dindarlıklarının arttığını d?ş?n?yorum. Her zaman aradığı boş zamanı bulan kimi insanlar bunu ibadetlerle veya maneviyatlarını g?çlendirmeye çalışarak değerlendirdiler.” (Kadın, 26, Y?ksek Lisans, KK? , 2 Yıl, Diyarbakır)

“Dar alanda yakın çevreme baktığımda arttı diyebilirim. Çünkü ?l?mlle daha çok y?zleşmemiz, ahiret inancımız, daha çok dine ibadete yöneltti.” (Kadın, 39, Lisans, KK? , 5 Yıl, Diyarbakır)

“Arttı. Çünkü ?l?m korkusundan arttı. İnsanlar korktukları i?in daha da dine yaklaştı. Kur’an-ı Kerim ?ğrenenlerin sayısının arttığını haberlerden okudum. Dindarlık artmış olabilir.” (Kadın, 30, Lisans, KK? , 10 Yıl, Erzurum)

“Biraz arttı gibi. Çünkü insanın fitratında başı sıkışınca ilahi bir g?ce yönelme duygusu var.” (Erkek, 25, Lisans, İmam, 2 Yıl, Ankara)

“İbadet arttı. İnsanın aciz kaldığı ortaya çıkmıştır.” (Erkek, 39, ?n Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Kırşehir)

“İnsanların dine ilgisi arttı. Bu ?l?mlle ilgili farkındalığın artması ve çaresiz kalan ve acizyetinin farkına varan insanın gidecek başka kapısının olmadığını fark etmesiyle alakalı diye d?ş?n?yorum” (Kadın, 48, Lisans, Vaize, Osmaniye)

“Bana g?re arttı, insanların yalnızlaşması daha çok Allah’ı ve ahireti d?ş?nmeye sevk etti.” (Erkek, 47, Lisans, Vaiz, 23 Yıl, Yozgat)

“Arttı. İnsanlar ?l?m korkusu ve çaresizlikten maneviyata yöneldi” (Erkek, 40, Y?ksek Lisans, M?ft? , 20 yıl, Erzurum İlçe Merkezi)

“...dini yaşantısı zayıf olanlarda hatta baya eksik olanlarda bir artış olduğu kanaatindeyim. ?l?me her an biraz daha yakınlaştıklarını d?ş?ndüklerinden.” (Erkek, 50, Y?ksek Lisans, şube M?d?r? , 30 Yıl, Kocaeli)

Dindarlığın arttığını savunan katılımcılar, bireylerin ?l?mlle ve kendi varlıklarıyla ilgili farkındalıklarının değişmesinin dine yönelik ilgiyi artırdığını d?ş?nmektedir. Nitekim pek çok araştırmada da, hastalık gibi insan kontrol? dışında seyreden olağan?st? durumlarda inancın, hastalıkla ve ?l?mlle başa çıkmada etki-

li olduğu ortaya konulmuştur (Köse, 2020: 850). Bununla birlikte katılımcılar, söz konusu artışın pandeminin ilk döneminde gerçekleştiğini, normalleşme süreciyle birlikte dindarlığın pandemi öncesi düzeye gerilediğini söylemişlerdir. Söz konusu katılımcılara göre, aslında mutlak bir değişimden söz etmek de mümkün değildir:

“İlk zamanlarda dindarlık arttı fakat son zamanlarında bu olayda artık alışla gelip eskiye dönülmeye başlandı.” (Erkek, 39, Ön Lisans, Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmeni, 8 Yıl, Erzurum)

“...Tarihî tecrübe bu olayların anlık ya da kısa vadede etki ettiğine işaret etmektedir.” (Kadın, 33, Doktora, İl Müftü Yardımcısı, 13 Yıl, Sakarya)

“Musibetin ilk anında arttı. Ama şimdilerde bozulma arttı.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Hastalığın ilk dönemi için belki dindarlığın arttığını söylemek mümkünse de zaman ilerledikçe insan nisyanla malum olduğu üzere dindarlık eski seyrine dönmüş ve normalleşmiştir.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

“...ilk zamanlar arttı. Çünkü insanlar her an ölebileceğini düşünüyordu. Ancak son zamanlar hayat normale dönmesiyle eski sisteme dönüldü diyebiliriz.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Artmadı. Korku ve zorlamayla insanları geçici olarak dine yönlendirir. Alışıldı mı ve musibet bitti mi insanlar eski haline döner.” (Erkek, 47, Lisans, Din Hizmeti Uzmanı, 20 Yıl, Sakarya)

Covid-19 salgını nedeniyle bireylerin gündelik yaşamlarında, rutin alışkanlıklarında doğrudan ve dolaylı olarak çeşitli değişimler söz konusu olmuş, Bourdieu'nun ifadesiyle, *habitus*'un etkilenmesiyle deneyimler de farklılaşmıştır (Sevinç, 2020: 981). Covid-19 salgınından dinin yaşanma biçimleri de etkilenmiş; özellikle dini pratiklerde artmalar, azalmalar ve zamanla normalleşmeler gözlenmiştir.

Pandemi döneminde, küresel ölçekte de dine ve maneviyata yönelimin arttığı görülmektedir. Bu süreçte internet motorlarında dinî içerikli aramalarda artış olduğundan söz edilmektedir. ABD'deki “The Joshua Fund” Vakfı'nın yaptığı araştırmada, Hıristiyanların %44'ü Covid-19'u Tanrı'ya dönüş için bir çağrı olarak görmüş; %50'ye yakını daha fazla İncil okuduğunu veya kiliselerde-din adamlarınca yapılan çevrimiçi dinî konferansları daha fazla dinlediğini, dinî soruları ve cevaplarını

takip ettiğini söylemiştir. Çalışmaya katılan inanmayanların %22'si ise, bu dönemde Tanrı'nın varlığı hakkında incelemeler, dinî içerikli okumalar yaptığını belirtmiştir (Hıdır, 2020: 786).

Araştırma grubumuzda, pandemide dindarlığın değişimine ilişkin katılımcı görüşleri, genellikle din görevlilerinin ibadet mekânlarındaki gözlemlerine dayanmaktadır. Ancak bu süreçte, ibadet mekânları olarak cami ve mescitler, ya karantina tedbirlerinden dolayı bir süre kapalı kalmış ya da bazı sınırlamalarla açılmıştır. Dolayısıyla, din görevlisinin cemaati ile iletişimi zayıfladığı için cemaatin dindarlığına ilişkin değişimleri gözleme imkânı doğal olarak azalmıştır. Esasen cami cemaatinin pandemi dışında başka hangi sebeplerle camiden uzak kaldığı da bilinmemektedir. Sözgelimi, bazı bireylerin camiden uzak kaldıkları için dini ritüelleri yerine getirmedeki motivasyonlarında meydana gelen düşüşten ötürü dindarlıkları zayıflamış olabilir. Bu süreçte, camiden ve cemaatten uzak kalmanın beraberinde getirdiği yoksunluk duygusu ile dini inanç ve pratiklere bağlılığını daha da güçlendirmeye çalışanların bulunması da muhtemeldir. Özellikle pandeminin ilahi bir uyarı olduğu ve Allah'ın yapıp ettiklerinden dolayı insanları ibadethanelerde istemediği gibi bir görüşe sahip olanlar, “*dini hayatlarına çeki düzen vermeye*” yönelmiş olabilirler.

Katılımcılar arasında bu dönemde dindarlığın arttığı, azaldığı ve değişmediği yönünde bir yargıda bulunmak istemeyenler de olmuştur. Söz konusu katılımcılar, sadece dini pratiklere katılımın dindarlığı ölçmede yeterli olmayacağını belirtmişlerdir. Bununla birlikte, ibadet mekânlarının açık ya da kapalı kalmasının bireylerin dindarlıkları üzerinde dolaylı da olsa bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Cami ve mescitlerin açık kalmaya devam etmesinin, cemaatle namaza devam eden kişilerde ibadete motivasyonu artırıcı bir faktör olduğu öngörülebilmektedir. Başka bir ifadeyle, ibadet mekânlarının kısa süreliğine de olsa kapalı tutulması, dini motivasyonu azaltıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir. Esasen bu durum bireylerin “*dindarlık alışkanlıkları*” ile de açıklanabilir. İbadetlerini cami veya mescitlerde eda eden bireylerin, kısıtlama döneminde “dini pratikleri yerine getirme alışkanlıklarının” zorunlu olarak değişmesi, en azından dindarlığın bu süre zarfında ibadet mekânlarıyla daha az ilişkili biçimde ele alınmasını beraberinde getirmiştir.

13-19 Temmuz 2020 tarihleri arasında Amerikalıların ibadethanelere katılım sıklığını ölçen bir araştırmada, katılımcılara yöneltilen “geçtiğimiz ayda kilise, sinagog, mescit veya diğer ibadet mekânlarına bizzat katılım sağladınız mı?” sorusuna,

farklı dinlerden katılımcıların sadece %12'i “evet” cevabını vermiştir. “Hayır, geçen ay dini hizmetlere bizzat katılım sağlamadım” diyenlerin oranı ise, %88'dir (Pew Araştırma Merkezi, 2020). Bu sonuç, pandeminin dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan insanların, cemaatle icra edilen dini pratiklere katılımı üzerinde benzer etkilere yol açtığını göstermektedir.

7. Covid-19'a Yakalananların İnanca Bağlılıklarındaki Değişim: Dua, Tövbe ve Manevi Destek

Din görevlilerine cemaatlerinde ya da yakınlarında Covid-19'a yakalananların inanca bağlılıklarında bir değişim olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların bir kısmı bu soruya, çevresinde hastalığa yakalanan kimse olmadığı için herhangi bir gözlem imkânı bulamadığını belirterek cevap vermiştir. Covid-19 hastalarıyla ilgili gözlemleri olan din görevlileri ise, hastalık sürecindeki insanların kendilerinden iyileşmek için dua ve Kur'an okuma talebinde bulduklarını ifade etmişlerdir. Hastalar arasında ibadete yönelen, namaza başlayan ya da namaza daha fazla önem veren, tövbe istiğfar eden, helallik isteyen, maneviyatını güçlendiren ve Allah'a bağlılıklarını dile getirenler olduğu din görevlilerince gözlemlenmiştir. Bununla birlikte hastaların din görevlilerine ölüm ve ölümden sonraki hayata ilişkin daha çok soru sordukları, onlardan telefonla manevi destek aldıkları da belirtilmiştir. Ayrıca yaşlılarda hayati riskin daha fazla olması, ölüm korkusunu da gençlere göre daha yoğun yaşadıklarını düşündürmektedir. Katılımcıların bu hususlardaki görüşleri aşağıdaki örneklerle özetlenebilir:

“Yasin, Hucurat gibi sureleri şifa niyetine okumamız için çok çeşitli gruplardan talepler geldi. Yani daha çok şifa duası isteme yönelimi oldu. Yaşlılarda daha çok ölüm korkusunu ve endişe hissettim. Gençler maalesef pek idrakinde değil.”(Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

“Bildiğim iki aile namaza başladı. Hastalandım, namaza başladım, bu doğru mu dediler”(Erkek, 41, Ön Lisans, İmam, 13 Yıl, Samsun - Çarşamba)

“Kovid-19'a yakalananların daha çok tövbe istiğfar ettiğini, inançlarında değişim gözlemladim.”(Erkek, 31, Yüksek Lisans, İmam, 10 Yıl, Hatay)

“WhatsApp üzerinden dua beklentisi ve Allah'a güvenip bağlılıklarını ve rızalarını dile getirdiklerine şahit oldum”(Kadın, 51, Lisans, KKÖ, 20 Yıl, Hatay)

“Hastalığın ilk dönemlerinde korkuyla beraber yaşanan umutsuzluk sürecinde manevi destek sağlamaya çalıştık. Psikolojisi bozulanlarla telefonla sohbet ederek teselli etmeye çalıştık.” (Kadın, 45, Lisans KKÖ, 7 Yıl, Kastamonu)

“Tanıdığım ve covid-19’a yakalanan birkaç kişinin daha da maneviyatının güçlendiğini fark ettim. Çünkü hep iyileşmeleri için bizden kendilerine dua etmelerini istiyorlardı.” (Erkek, 49, Lisans, Memur, 27 yıl, Kocaeli)

“Camiyi bıraktılar. Ölüm korkusu ile herkesten uzak duruyorlar artık. Benden talebi olan bir kişi oldu. Namaza başladı. Dini sorular soruyor bazen.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Malatya)

“Ailemde yakalanan oldu. Günahkâr oldukları için dualarının kabul olmadığını ifade eden oldu.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Komşularım oldu. İnanç değil de ölüm korkusunun çok fazla olduğunu gördüm. İnançtan ziyade ölüm korkusunun arttığını gördüm. Benden talepleri dua oldu. Dua dışında bir talepleri olmadı.” (Erkek, 63, Ön Lisans, İmam, 37 Yıl, Elazığ)

Hastalıklarda mücadelede dini inançlardan destek alma, inananlar açısından bir tercih değil, esasında temel bir zorunluktur. Olağanüstü zamanlarda zorluklarla mücadelede, özellikle duanın iyileştirici etkisine inanma, bireylere güçlü bir motivasyon kaynağı sağlamaktadır. Modern dönemde hastalıkların iyileştirilmesinde tıbbi tedavilerin gerekliliği genel kabul görse de, tıbbi pratikleri dinsel inanç ve değerlerden tümüyle ayrı düşünmemek gerekir (Kayahan, Yanık, 2020: 150-151). Çünkü günümüz hastalıklarının nedenleri arasında psiko-somatik faktörler önemli bir yer tutmaktadır. Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, koronavirüse yakalananların, iyileşme umudu ve şifa için din görevlilerinden dua talebinde buldukları, hastalıklarıyla başa çıkmada teselli ve manevi destek arayışında oldukları gözlenmiştir. Esasen bireyler sağlıklarını tehdit eden, kendilerini çaresiz ve ölüme yakın hissettikleri zamanlarda, sığınacakları güvenli bir liman arayışına girerek yüce bir varlığa yönelmektedir. Hemen tüm kültürlerde hastalık esnasında en çok başvurulan ibadet türü, duadır. Araştırmalar, ölüm riskinin ve korkunun yüksek olduğu ortamlarda duanın ilk başvuru kaynağı olarak algılandığını göstermektedir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı’nda askerlerin %75’i duanın, özellikle ölüm tehlikesi hissettikleri durumlarda çok büyük yardımı olduğunu ifade etmişlerdir (Köse, 2020: 851).

Olağanüstü dönemlerde dini inançları güvenli bir sığınak olarak görme eğiliminin arttığı, özellikle duanın zor zamanların ürettiği yıpratıcı etkilerle bozulan ruh sağlığımızı onarıcı bir güce sahip olduğu, dünyada yapılan yakın tarihli araştırmalardan elde edilen verilerle de kanıtlanmıştır. Pew Araştırma Merkezi'nin 13-19 Temmuz 2020 tarihleri arasında 10,211 kişi üzerinde yaptığı bir araştırmada, katılımcılara “Koronavirüs salgınıyla başa çıkmada yardımcı olması için aşağıdakilerden her birini hangi sıklıkla yaparsınız?” sorusu yöneltmiştir. Bu soruya Amerikalıların verdiği cevaplar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 6: Koronavirüs salgınıyla başa çıkmada yardımcı olması için aşağıdakilerden her birini hangi sıklıkla yaparsınız?

Ne sıklıkla yaparsınız?	Her Gün	Her Hafta	Her Ay	Ayda Birden Az	Hiç
Dua	43	12	4	9	31
Dini Metin Okuma	17	12	5	13	52
Telefon veya video ile akraba ya da arkadaşlarla görüşme	34	36	10	8	12
Televizyon ya da film izleme	73	16	3	3	5

Tablo 6’da görüldüğü gibi salgınla başa çıkma konusunda Amerikalıların yaklaşık %70’i duanın gücüne inanmaktadır. Amerikalılar arasında her gün dua ettiğini belirtenlerin oranı %43, her hafta dua edenlerin oranı %12, her ay dua edenlerinki %4 ve ayda birden az dua ettiğini söyleyenlerin oranı %9’dur. Amerikalıların %31’i ise hiç dua etmediğini ifade etmiştir. Duanın yanı sıra, olağanüstü durumlarda Amerikalıların yaklaşık yarısı ayda bir kereden az olmayacak şekilde dini metin okumaları yapmaktadır. Bununla birlikte, manevi destek arayışının arttığı bu dönemlerde, katılımcıların geleneksel ve yeni medya araçlarını kullanım sıklığı da oldukça yüksektir. Amerikalıların %90’a yakını telefon ya da video konferans yoluyla akraba ve arkadaşlarıyla periyodik olarak görüşmektedir. Katılımcıların medya içerikleri-

ni kullanımı yakın ve uzak çevredeki kişilerle yapılan görüşmelerle sınırlı değildir. Pandemi döneminde evde geçirilen sürenin uzamasıyla birlikte serbest zamanlarını televizyon ya da film izleyerek geçirdiğini söyleyenleri oranı %95'tir. Ayrıca katılımcılardan yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü (%73) “her gün” seçeneğini işaretleyerek, ekran karşısında geçirdiği sürenin oldukça yüksek olduğunu beyan etmiştir.

8. Toplumsal Ahlak: Fırsatçılık, Yardımlaşma ve Dayanışma

Görüşme formunda yer alan “sizce pandemi, toplumsal ahlakı nasıl etkiledi?” sorusuna, katılımcıların bir kısmı yardımlaşma ve dayanışmanın arttığı yönünde karşılık vermiştir:

“Ölüm korkusu, ahiret inancı insanlarda yardımlaşma vefa gibi duyguları yeniden gün yüzüne çıkardı.” (Kadın, 38, Ön Lisans, KKÖ, Adıyaman)

“Sokağa çıkamayan ve hastalığa maruz kalabilecek yaş aralığında olanlara karşı Diyanet personeli de yoğun bir yardımlaşmada bulundu. Evlerine kadar gidip ihtiyaçlarını karşıladılar.” (Erkek, 49, Lisans, Memur, 27 yıl, Kocaeli)

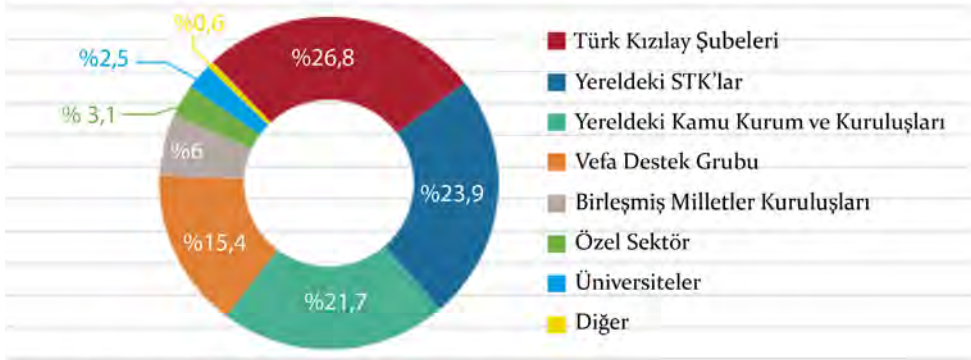
“Aslında toplumun bir kesiminde yardımlaşma ve dayanışma söz konusu. Başta sağlık çalışanları daha sonra Vefa Destek Grupları ve diğer dayanışma destekçisi kişi ve kurumlar bu grubu oluşturanların başında. Çalışmayan işyerlerine maddî-manevî desteklerde bulunuldu; bu güzel.” (Erkek, 27, Yüksel Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

“İlk etapta insanların açlık kıtlık korkusu yüzünden panikle hareket ettiğini düşünüyorum. Çünkü böyle bir şeye hazırlıksız yakalanmıştık. Fakat o ilk panik hali geçtikten sonra toplumsal vicdan harekete geçmiştir. Yardımlaşma duygusu ön plana çıkmıştır.” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır)

Bir katılımcı zor zamanlarda yardım faaliyetlerinin arttığından, bireylerin “ölüm korkusu”, “ahiret inancı” ve “vefa duygusu” gibi sebeplerden ötürü ihtiyaç sahiplerine destekte bulunduğundan söz etmiştir. Başka bir katılımcı ise, “sağlık çalışanları”nın, “Vefa Destek Grupları”nın ve çeşitli kurumların bu yardımlaşmada etkin olduğunu belirtmiştir. Kızılay’ın “Covid-19 İhtiyaç Tespit Raporu”na göre, pandemi döneminde en çok gıda ve nakit yardımlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaçların karşılanmasında, kamu kurum ve kuruluşları, diğer STK’lar, özel sektör ve üniversitelerle işbirliği yapılmaktadır. Araştırmaya göre, yardımların yerine ulaştı-

rılmasında işbirliği yapılan kurumlara bakıldığında, Kızılay %26,8 ile ilk sırada yer alırken,

Vefa Destek Grubu'nun %15,4 ile dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir (Kızılay, 2020: 26).

Grafik 22. İşbirliği yapılan kurum ve kuruluş dağılımı

Kaynak: Covid-19 İhtiyaç Tespit Raporu, 2020

Koronavirüsün hızla yayılmasıyla ekonomik faaliyetlerin sekteye uğraması, neredeyse bütün iş kollarını etkilediğinden yardıma ihtiyaç duyan kişilerin sayısında hızlı bir artışa yol açmış, bu durum da sosyal devlete olan gereksinimi bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır (Kocabaş, 2020: 20). 2020 Nisan ayı verilerine göre, salgın tedbirlerinden dünyada yaklaşık 2,7 milyar çalışanın etkilendiği, bunun dünya işgücünün %81'ini oluşturduğu belirtilmiştir (Balcı, Çetin, 2020: 18). 11 Mayıs 2020'de açıklanan TÜİK işsizlik verilerine göre, Şubat 2020'de Türkiye'de genel işsizlik oranı %13,6, genç işsizlik oranı ise %24,4'tür. Bu oranları OECD ülkeleri arasında en yüksek orandır (Balcı, Çetin, 2020: 26). İstanPol'un araştırmasına göre ise, 4,3 milyon mevcut işsizi, salgınla birlikte 3,2 milyon kişinin daha eklenebileceği tahmin edilmektedir (Karakaş, 2020: 11).

Katılımcıların akademisyenlerin oluşturduğu, pandemi döneminin etkileri üzerine yapılan bir araştırmanın bulgularına göre, "Yardım amaçlı girişimlere ilgi" konusunda, katılımcıların %57'si arttığı, %2,5'i azaldığı, %40,5'i ise değişmediği yönünde görüş bildirmiştir. Buna göre, katılımcıların yarından fazlasının ilginin arttığını düşündüğü, azımsanmayacak ölçüde bir grubun ise değişmediğini belirttiği görülmektedir (Demir vd., 2020: 25).

Araştırmamıza katılan din görevlileri, salgın gibi olağanüstü dönemlerde insanların iç dünyalarının, değerlerinin ve bilinçaltı ahlaki kodlarının açığa çıktığını belirtmektedir. Katılımcılar, salgına ilk tepki olarak bireylerin öncelikle kendilerini düşündüklerini ve bencilce davrandıklarını ifade etmişlerdir. Sürecin başlangıcında insanların stok, yağma ve fırsatçılık yaptıklarını, bunun da toplumun derinlerinde yatan ahlaki problemlere işaret ettiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte, kriz dönemi fırsatçıları tarafından temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının arttırılarak daha fazla kar elde edilmeye çalışılması da dikkat çekilen örnekler arasındadır:

“...yağmacılık, stokçuluk gibi toplumsal ahlâka aykırı durumlar da pandeminin ilk günlerinde ortaya çıkmıştı. İnsanlar bu davranışı belki bir şok halinde gerçekleştirdi, ama yine de bu şok hali, bu davranışı meşru kılmaz. Bu da demek oluyor ki toplumun derininde yatan bir ahlâk sorunu bulunmakta.” (Erkek, 27, Yüksel Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

“...pandemi sürecinde az bulunan ve çok ihtiyaç duyulan maske, kolonya, tuvalet kâğıdı, ıslak mendil, hijyende kullanılan temizlik gibi ihtiyaç malzemelerinin fiyatlarının artması pek iyi bir sınav olmadı.” (Erkek, 49, Lisans, Memur, 27 Yıl, Kocaeli)

“Bazı insanlar paylaşmaya başlasa da genelde ekonomi korkusu ile bencilik arttı. Stok kültürü arttı. Herkes yedekte parası olsun düşüncesine kapıldı.” (Erkek, 40 Ön Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Malatya)

Araştırma grubumuzdaki bazı katılımcılar, pandeminin ahlaki dejenerasyonda etkisinin olmadığını, yalnızca kriz anının bireylerin ahlaki özelliklerinin daha net ortaya çıkmasını sağladığını belirtmişlerdir. Nitekim pandemi öncesinde de ihtiyaç sahiplerini gözeten, yardımlaşma ve paylaşmaya özen gösteren bireylerin bu dönemde de aynı şekilde davrandığı; ahlaki değerleri zayıf olan bireylerin ise kendi çıkarları doğrultusunda fırsatçılık yaptıkları katılımcılarca ifade edilmiştir:

“Pandemi toplumsal ahlaki etkilemedi. Yardımlaşma yapan kişiler yine yapıyor, yağmacılık, stokçuluk vs. yapan yine yapıyor.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam, 8 Yıl, Muş)

“İnsanın mayasında olan her şeyin zor zamanda ortaya çıkması. Kimi paylaşma eğilimindeyken bu zor süreçte kimi hırs ile stokçuluk yapıyor.” (Kadın, 30, Ön Lisans, KKÖ, 13 Yıl, Antalya)

“Bu salgın döneminde diğerkâmlık yapan, iyilikte bulunmaya çalışan da zaten önceki dönemlerde de iyilik içerisinde bulunan insanlardı. Her fırsatta kendi çıkarını düşünen insanlar bu salgın döneminde bırakın yardım etmeyi, ya ihtiyacı yokken yardım almak için uğraştı, ya da birtakım insanlara karşı kendini reklam yapmak için yardım kampanyasına destek veriyormuş gibi davrandı.” (Erkek, 48 Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

“Ahlaki düzgün olan yardımlaşarak iyiliklerin artırdı, ahlaki bozuk olan da stokçuluk, fahiş zam gibi işler yaparak ahlaksızlığını artırdı.” (Erkek, 34 Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun)

“İnanan insanlar yardımlaşırken, ahlaki değerleri zayıf olan insanlar bu durumdan nasıl pay çıkarırım diye hesap yaptılar.” (Erkek, 47, Ön Lisans, İmam Hatip, 28 Yıl, Trabzon)

“İyi insanların iyilik kat sayısı artarken, namussuzların da namussuzluğu, fırsatçılığı arttı.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Yozgat)

“Dini hassasiyeti olanlarda güzel davranışlar gözlemlenirken dine mesafeli kişilerde olumsuz davranışlara daha çok şahit olduk.” (Kadın, 45, Lisans KKÖ, 7 Yıl, Kastamonu)

“Toplumda zaten potansiyel iyilerin söz konusu erdemlerini artırdığını potansiyel kötülerin de kötü davranışlardan yana tetiklendiğini düşünüyorum” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

“İnsanda var olan duygular pekişti. Bencil olan daha da bencil oldu ve bunu herkese açıktan gösterdi. Yardımsever olan daha da duyarlı ve yardımsever hale geldi.” (Erkek, 25, Lisans, İmam, 2 Yıl, Ankara)

Pandemi sürecini önceki afet dönemlerinden ayıran bazı özelliklerden sözü edilebilir. Bu özellikler, insanların zamanının neredeyse tamamını evlerinde geçirmek zorunda kalması, iş yaşamına ciddi kısıtlamalar getirilmesi, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamın her geçen gün daralması olarak sıralanabilir. Pandemi döneminde getirilen kısıtlamaların, özellikle alt ve orta gelir grubundaki küçük esnaf ve ücretli çalışanları etkilediği bilinmektedir. Söz konusu kesimlere yönelik çeşitli desteklerin oluşturulması ve devlet eliyle *“biz bize yeteriz Türkiyem”* başlıklı bir yardım kampanyasının düzenlenmesi, sürecin ortaya çıkardığı hasarların ve mağduriyetlerin hafifletilerek kamu düzeninin korunması bakımından önemlidir. Zira pandeminin seyri

konusundaki belirsizliğin, ilk aylarda insanları kontrols?z ya da panik davranışlar sergilemeye ve ?zellikle temel t?ketim maddelerini stoklamaya sevk ettiği g?r?lm?şt?r. Kampanya ile toplumun dezavantajlı kesimlerine y?nelik bir sosyal desteğin oluşturulması amaçlanmış, bu kapsamda toplanan bağışlar Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca Sosyal Koruma Kalkanı Programı içerisinde ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. 13.02.2021 tarihi itibariyle kampanya kapsamında T?rkiye genelinde 52 Milyar 720 Milyon 089 Bin 337 TL destekte bulunulmuştur. Halen devam eden kampanya kapsamında yapılan destek ?demeleri d?zenli aralıklarla <https://bizbizyeteriz.gov.tr/> internet adresinden duyurulmaktadır.

Tablo 7: Sosyal Koruma Kalkanı Programı Destek Dağıtım Miktarları

Sosyal Koruma Kalkanı		13.02.2021	
T?rkiye Geneli		?deme Yapılan Hane/Kişi	Miktar (TL)
Sosyal Destek Programı (Hane)	FAZ 1	2.111.254	2.111.254.000
	FAZ 2	2.316.010	2.316.010.000
	FAZ 3	2.003.582	2.003.582.000
Biz Bize Yeteriz T?rkiyem	Hane	2.069.338	2.069.338.000
Kısa Çalışma ?deneği	Çalışan	3.756.584	27.666.259.507
Nakdi ?cret Desteği	Çalışan	2.471.134	8.265.914.051
İşsizlik ?deneği	Kişi	994.608	5.081.629.812
Normalleşme Desteği	Çalışan	3.183.435	3.206.101.967
#BirlikteBaşaracağız		Toplam: 52.720.089.337 TL	
		www.ailevecalisma.gov.tr	

Kaynak: <https://bizbizyeteriz.gov.tr/>

Toplumsal yardımlaşma meselesi ve toplumların yardımlaşma karakterleri sadece olağan?st? durumlarda ve zamanlarda ortaya çıkan bir ?zellik değildir. Doğal ve toplumsal afetler, bu t?r toplumsal ?zelliklerin daha g?r?n?r olmasını sağlar. Esasen bu durum, toplumlar için olduğu kadar bireyler için de geçerlidir. Hayatın olağan akışında bireylerin ve toplumların yardımlaşma karakterleri olağan?st? durumlarda ve zamanlarda da aynı şekilde devam eder. Katılımcıların bu konudaki açıklamalarının bu çerçevede yoğunlaştığı g?r?lmektedir. Daha genel bir ifadeyle pandemi s?reci insanlarda bir karakter değişiminden ziyade var olan karakterlerin sınanmasına ve ortaya çıkmasına imkân tanımıştır denilebilir.

Bazı katılımcılar ise, salgın sürecinde bireyselliğin arttığını, kişisel ihtiyaçların öncelendiğini, yardımlaşmaya özen gösterilmediğini ve toplumsal ahlaktaki yozlaşmanın güçlendiğini ifade etmişlerdir:

“Bugün komşumu Covid-19 hastalığından dolayı hastaneye götürdüm. Oğlu, kızı ve akrabalarından hiç kimsesi yardıma gelmemiş ayrıca yoğunluk sebebiyle ambulans gecikmiş. Artık insanlar, kendilerini korumak mı diyelim yoksa nemelazımcılık mı bilemiyorum, en yakınlarına bile yardım etmez hale gelmiş durumda. Halkımız artık günü kurtaracak menfaatleri kovalar oldu. Her alanda ayrışmaların çoğaldığını gözlemliyorum. Bireyselliğin, toplum değerlerinin önüne geçmiş olduğunu düşünüyorum.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Yardımlaşma konusunda sınıfta kaldığımız görüşüneyim. Devletin sosyal vefa destek grupları olmasa bazı insanların ihtiyaçlarını karşılayamadığına şahit oldum. Hastalığa yakalanıp tedavi sürecini tamamlayanların dışlanmaya devam edildiğini gördüm.” (Erkek, 24, Lisans, İmam Hatip, 1.5 Yıl, Trabzon)

“Sadece pandemi üzerinde değil zaten genel bir toplumsal erozyona uğradığımız aşikârdır. Ancak bu dönemde maalesef bu tür sıkıntılara toplum ve özellikle gariban kesim maruz kalmıştır. Erdem her zamankinden daha fazla kaybedilmiştir. Aynı durum Elâzığ’da depremden sonra ev kiralama ücretinin arttığına da şahit olduk.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“İnsan aciz bir varlıktır. Pandemi dediğimiz süreç aslında insanı kendi evine hapsedmesiydi. İnsan kendi kabuğuna çekilince ihtiyaçlarının artacağını düşündü, stokçuluk yaparak ihtiyacından fazla olanı elde etmeye çalıştı. Aslında insan ne kadar bencil olduğunu ortaya çıkardı.” (Erkek, 36, Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl)

“Ahlaki olumsuz yönde etkiledi. Zaten bir dejenerasyon vardı bu süreçte daha fazla ahlaki ve ailevi çöküntüler oldu, olmaya da devam ediyor.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Bencillik ve ihtiras arttı, dürüstlük azaldı.” (Erkek, 53, Yüksekokul, Müezzin, 13 Yıl, Muş)

Bir katılımcı ise koronavirüsün toplumsal yapıda eşitlik sağladığını ifade etmiştir:

“Maddi imkânlarla sahip olanlarla olmayanlar bu virüs sayesinde ilk kez bu kadar eşitlendi. Sonuçta paranın verdiği güç virüse yakalanmayı engelle-

miyor ya da tedavisi için bir Şey deęiŐmiyor.” (Kadın, 29, Y?ksek Lisans, KK? , 8 Yıl, G?m?Őhane)

Covid-19’un sosyal hayatta var olan sınıf farklılıklarını eŐitlediđini dile getiren katılımcılar olsa da, vir?Ős?n yaygın etkileri bakımından aksi y?nde sonuçlar doğurduğu g?r?lmektedir. Nitekim vir?Ő kaynaklı ?l?mlerin ve salgının artış hızının y?ksek olduğu yerlerde toplumsal eŐitsizlikler ve kırılganlıklar da belirgin ?l?de artış eğilimi g?stermektedir. D?nyada yoksulluk, g? ve etnisite gibi unsurlar, vir?Őe karşı toplumları daha korumasız hale getirebilmektedir. ?rneğin Amerika’da vir?Őten ?lenler arasında siyahların sayısının daha fazla olmasının temel nedeni yoksulluğun etnisite ile birleŐmiŐ olması ve siyahların beyazlara g?re daha yoksul olması Şeklinde ifade edilmektedir (Kocabaş, 2020: 11-12).

9. Vefa Sosyal Destek Grubu ve Filyasyon Ekipleri

Covid-19’un neden olduğu dezavantajları en aza indirmek ve ortaya çıkması muhtemel sosyal sorunları ?nlemek amacıyla, ?lkelerin sosyal hizmet m?dahale eylem planları yaptıkları bilinmektedir. Çeşitli uygulamalar ile salgının başlarında temel ihtiyaçların karŐılanmasına odaklanan bu planların temel amacı, sağlık alanında ortaya çıkan olumsuz tablonun hafifletilmesi ve s?recin maliyetinin azaltılmasıdır. ?lkemizde de bu amaçla Aile, alıŐma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile İçiŐleri Bakanlığı ?nc?l?đ?nde “Vefa Sosyal Destek Grubu” kurulmuştur. Bu sayede 65 yaş ve ?zeri, kronik rahatsızlıkları olan bireylere ve ihtiyaç sahibi hanelere yardımlar ulaştırılmıştır (Bilge, 2020: 108-109). Vefa Sosyal Destek Grubu kapsamında DİB personeli de g?rev almıştır. Araştırma grubumuzda yer alan Vefa Sosyal Destek Grubu ve Filyasyon ekipleri çalıŐanı din g?revlileri, aşağıdaki g?revleri ?stlendiklerini aktarmıŐlarıdır:

- Yardım dağıtma
- Pozitif ya da temaslı kişilerin takibini yapma
- Gıda ve para yardımlarının ulaştırılması
- Fatura, ilaç, emekli maaŐlarının çekilmesi.

Katılımcılar, s?z konusu ekiplerde g?rev yaparken yanlış adres beyanından dolayı adres bulmada g?l?k, ulaŐım, sağlık personelini ilgilendiren sorulara muhatap olma, pozitif veya temaslı vakaların bazen gereğinden fazla yaklaŐmasından doğan vir?Őe yakalanma riski, bazı bireylerin vurdumduymazlığı ve bazı durumlarda

koordinasyon eksikliği gibi çeşitli sorunlarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, özellikle yaşlı, pozitif veya temaslı vakaların evlerinde buldukları süre içerisinde, bu kişilerin hemen her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için çaba gösterdiklerini ve bu görevi yerine getirirken genel olarak kendilerini iyi hissettiklerini belirtmişlerdir. Pandemi döneminde Vefa Sosyal Destek Grubu ve Filyasyon ekiplerinin bu özverili çabası, ihtiyaç sahiplerine yardımların yerinde ve zamanında ulaştırılmasında oldukça etkili olmuştur. Ayrıca yardım ulaştırılan insanların zor zamanlarda yalnız olmadıklarını hissetmeleri ve hemen her türlü ihtiyaçlarının karşılandığını görmeleri, toplumumuzun geleceği adına umut verici bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

10. Covid-19 Tedavisi Gören Bireylerde İnancın İyileştirici Rolü: Yüzleşme, Sabır ve Dini Başa Çıkma

Din görevlileri vefa destek grupları ve filyasyon ekiplerindeki deneyimlerinden hareketle Covid-19 tedavisi gören bireylerde inancın rolünü değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede katılımcıların bir kısmı, inancın iyileştirici yönüne dikkat çekmiştir. İnancı ve itikadı güçlü bireylerin Allah'a yöneldikleri, daha teslimiyetçi oldukları, maneviyatın hastalık karşısında bireyleri hayata bağladığı, teselli ettiği, moral ve motivasyonlarını yükselttiği; dua, tövbe ve diğer ibadetleri daha özenle yerine getirdikleri belirtilmiştir. Ayrıca din görevlileri, yardım ulaştırdıkları kişilerin bu uygulamadan memnun kaldıklarını ifade etmiştir:

“Vefa Destek Grubunda olduğum dönemde, gittiğim hastalarda ve yine çevremde tedavi görenler de dindar olan kesimin, inanç ve itikadi anlamda sağlam olan bireylerin daha tevekküllü, dayanıklı ve bilinçli davrandığına şahitlik ettim.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Vefa sosyal hizmet gurubunda görev aldığımızda hastalığa kapılan insanların artık çıkış yolunun sadece Allaha yönelmek olduğunu gördük.” (Erkek, 35, Lisans İmam, 10 Yıl, Samsun)

“Tövbe edenler oldu. Manevi moral ile iyileşmeye katkı sağladı.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Malatya)

“...elbette ki Allah inancı ve kadere iman ve duanın gücüne olan iman insanları daha ümitvar ve sakin tutuyor” (Kadın, 48, Lisans, Vaize, Osmaniye)

“Olabilir, artık her şeyin bittiği noktada sığınacak tek yer kalmıştır.” (Kadın, Yüksek Lisans, Vaiz, 9 Yıl, Sakarya)

“İyileşen kişilerin ilaçlar, tedavilerden ziyade duaya tutunduğunu ve Rab-bimiz'den şifâyı beklediğini düşünüyorum.” (Kadın, 33, Doktora, İl Müftü Yardımcısı, 13 Yıl, Sakarya)

“Kesinlikle din ve inancın iyileştirici etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Müslüman kişi başına gelen musibetlere imtihan gözüyle baktığı için isyana düşmeden bu süreci atlatabiliyor. Bu hastalık bana Allah tan geldi sabret-meliyim düşüncesi hâkim.” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır)

“Müşahede ettiğim olaylarda insanların en azından hastalık sürecinde Al-lah'a daha fazla sığındığı ve çokça dua ettiğini gözlemledim. Bunun psiko-lojik olarak rahatlama sağladığını gördüm.” (Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 Yıl, Isparta İlçe Merkezi)

“...inançlı doktorlarda söylüyor dinin iyileşmede çok etkili olduğu ve acılara direnmede ağrı kesici özelliği taşıdığı.” (Erkek, 39, Ön Lisans, Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmeni, 8 Yıl, Erzurum)

“Evet, çünkü ölümün yaşamın ve şifanın Allah'tan geldiğini bilen insanların motivasyonu daha güçlüdür; daha sakin ve huzurlu olurlar” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 10 Yıl, Erzurum)

“...moralin hastalıkların iyileşme sürecine olumlu katkılarının olduğu bi-limsel olarak bilinmektedir. Zira en büyük moral Allaha güvenip dayan-maktır. Çünkü “dikkat edin! Kalpler ancak Allah'ı zikretmekle tatmin olur.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Kesinlikle Allaha inancı tam olan insanlar morallerini daha yüksek tutup daha kolay atlattılar.” (Kadın, 30, Lisans, KKÖ, 10 Yıl, Erzurum)

“Pandemi sürecinde, görev yaptığım köyde “Vefa Destek Grubu” çalış-malarını kurumumuz adına yürütmeye gayret gösterdim. Bu süreçte bahsi geçen insanların, dinin insanı teselli eden yönünü, daha çok yaşamaya ça-lıştığını gördüm.” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Erzurum)

“Tedavi gören hastalarda inanç noktasında sağlam olanların başarılarına ge-len bu musibetten dolayı daha çok teslimiyetçi oldukları ve inanç noktasında

zaafî olanların hastalığı ve hastalığı vereni sorguladıklarını gözlemledim. Her iki durumda da konuşulduğunda hastaların daha çok motive olduklarını, moral ve motivasyon ile kendilerini daha iyi hissettiklerini müşahade ettim." (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

"...sabır kavramının ve ölümü anlamlı kılan dini argümanların etkili olduğunu düşünmekteyim." (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

Dinin sığınma, motivasyon ve rehabilitasyon aracı olma özelliği, özellikle afet dönemlerinde daha çok işlevselleşen boyutunu oluşturmaktadır. Katılımcıların konuyla ilgili cevapları incelendiğinde, Covid-19 tedavisi gören kişilerde söz konusu boyutun daha çok ön plana çıktığı söylenebilir. İnananların tıbbi tedavi ile birlikte Covid-19 rahatsızlığından kurtulmak için başvurdukları başa çıkma yöntemleri arasında "dini başa çıkma"nın, diğer yöntemler arasında öncelikle tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte hastalıkla başa çıkmada kullanılan dini içeriklerin hastaları manevi açıdan rahatlatığı, moral ve motivasyonlarının artmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Katılımcılara göre dini değerler, Covid-19 tedavisi gören hastalara iyileşme umudu, zorluklara karşı sabır ve dayanma gücünü artırıcı destekler oluşturmaktadır.

11. Bilim, Tıp ve Din: Uzlaşma ve Tamamlayıcılık

Din görevlilerine "Salgın karşısında bilimin çaresiz kaldığı durumlarda din bir ortak bilinç, dayanak ya da sığınak olabilir mi?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Bu soruya verilen cevaplar, genel olarak, dinin her koşulda güvenli bir liman olabileceği şeklindedir:

"Din her koşulda insanın dayanak noktasıdır. Varlıkta şükür, darlıkta tevekkül ve dua. İnananlar olarak hastalığı da şifayı da verenin Şaafi olan Allah olduğunu biliriz. Tıp ilmi bir araçtır biliriz ki şifa yaratandır. Bu bakış açısıyla ortak bir bilinç oluşabilir." (Erkek, 24, Lisans, İmam Hatip, 1.5 Yıl, Trabzon)

"Din gerçekten inanç ihtiyacımızı karşılar. Ama bazı konularda bu inancımıza dayanarak bilimin de gerekli olduğunu düşünürüz. Din sadece bu durumlarda değil her daim bir sığınaktır." (Erkek, 25, Lisans, Müezzin Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“Tabii ki din bir düşünsel dayanışma, kolektif bir bilinç ve sığınak görevi de görmektedir.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

“Olabilir, çünkü insanlar her şeye güç yetiremeyeceklerini fark edince ilahi ve manevi olana daha çok yöneliyorlar diye düşünüyorum.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

“Kesinlikle bir sığınaktır. Çünkü insanın fitratı gereği inanma güvenme ve bağlanma ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçları her zamankinden daha fazla artmıştır. Ancak sadece inanç yeterli değildir. Bilim ve ilimle bu hastalığın üzerinden gelinebilir. Bu ikisi birbirinden ayrı olmamalıdır.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Eğer hastalığın bir imtihan olduğunu ve sabredilmesi gerektiğine inanılıp Allah’a sığınmayı insanlar düşünürse din güçlü bir dayanak olabilir.” (Erkek, 40 Lisansüstü, Vaiz Adıyaman)

“Olabilir. Din her zaman ve durumda insanlarda bir bilinç oluşturmayı hedefler. Kendi inanç sistemi içerisinde din, insanların dünyevi ve uhrevi sıkıntı ve dertlerine karşı manevi bir reçete sunar. Eğer kişi inancının gereklerini yerine getirirse olaylar karşısında daha dayanıklı, sabırlı ve metanetli bir tavır takınacaktır. Böylece geçireceği dönemi psikolojik yönden daha az hasarla atlatacaktır.” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

Katılımcılar tarafından din, kolektif bir bilinç, bir sığınak, insanların dünyevi ve uhrevi sıkıntı ve dertlerine karşı manevi bir reçete olarak görülmüş; moral, motivasyon, sabır, metanet ve umut kaynağı olarak tasvir edilmiştir. Dinin, insanların inanç, dua, şükür, tevekkül gibi inançlar vasıtasıyla Allah ile bağ kurdukları güvenli bir alan olduğuna dikkat çekilmiştir. Esasen din, sadece bilimin çaresiz kaldığı durumlarda değil, inananlar açısından her zaman bir sığınma aracı olagelmıştır. Bununla birlikte İslamiyet müntesipleri arasında ortak bir bilinç oluşturma gibi özellikleri barındırdığından katılımcılarda dinin bu özelliği pandemi döneminde de gözlemlenmiştir.

Katılımcılara göre bilimin, tıbbın ve teknolojinin kriz dönemlerinde dinden destek alması ve sorunlara birlikte çözüm bulunması gerekir. Bu çerçevede katılımcılar, İslam tarihindeki karantina uygulamalarından bahsederek, bu tür uygulamaların sosyal hayatın korunması ve güvenli bir biçimde sürdürülmesi için bir zorunluluk olduğunu ifade etmişlerdir:

“Evet, olabilir. Salgını tetikleyen etkenlerin başında temizliğe ve hijyene dikkat etmemek geliyor. Oysa ‘Temizlik imanın yarısıdır’ diyen bir dinin mensubuyuz. Onun için biz gerekeni yaparak maskeye/temizliğe/hijyene dikkat edip gerisini kadere bırakmak lazım diye düşünüyorum.” (Erkek, 49, Lisans, Memur, 27 Yıl, Kocaeli)

“Evet. Çünkü dinimizde bir beldede bir hastalık olduğunda karantina uygulaması vardır. İslam dinimize göre, Peygamber Efendimizin hastalıkla ilgili tavsiyelerine uyularak çözüm getirilebilir.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam, 4 Yıl, Trabzon)

Bir toplumun dini algılanışı ve uygulanışı ile sağlığa bakışı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda, dini motifli tutum ve davranışların, sağlık üzerinde belirleyici etkisinden söz edilebilir. Koruyucu hekimlik uygulamaları çerçevesinde, özellikle maddi ve manevi temizliğin önemine dikkat çekilmektedir. Hz. Peygamber’in: “Temizlik imanın yarısıdır”; “Namazın anahtarı temizliktir” hadisleri, tıbbî tavsiyeleri ve tedavi usulleri de İslam’ın sağlığa verdiği önem ve değeri göstermektedir (Kayahan, Yanık, 2020: 151). Bu kapsamda din görevlileri, İslam dininin temizliğe ya da hijyene verdiği önemin pandeminin zararlı etkilerinden korunmada da önleyici bir faktör olduğunu, Hz. Peygamber’in veba karşısında karantina uygulamasının bugün de geçerliliğini koruduğunu belirtmişlerdir.

12. 65 Yaş ve Üzeri Kişiler: Kaygı, Korku ve Yaşam Kalitesi

Türkiye İstatistik Kurumu 2019 verilerine göre, ülkemizde 65 yaş ve üzeri nüfus son beş yılda %21,9 artarak 7 milyon 550 bin 727 kişi olmuştur (TUİK, 2020). Aile ve Çalışma Bakanlığı’nın 2020 yılı “Yaşlı Nüfusun Demografik Değişimi” başlıklı çalışmasında, her 4 haneden birinde en az bir yaşlının bulunduğu, başka bir ifadeyle hanelerin %23,5’inde en az bir yaşlı bireyin yaşadığı görülmüştür (Aile ve Çalışma Bakanlığı, 2020b: 12). Bu durum, Türk aile yapısında yaşlıların halen önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Yaşlı nüfusta ölümlerin sıklıkla karşılaşılan nedenleri arasında dolaşım sistemi hastalıkları, tümörler ve solunum sistemi hastalıkları yer almaktadır (Aile ve Çalışma Bakanlığı, 2020b: 19). Covid-19 nedeniyle gerçekleşen ölümlerin % 90’dan fazlasını 65 yaş ve üzeri kişiler oluşturmaktadır. Konuyla ilgili araştırmalardaki vaka oranları incelendiğinde, pozitif vakalarda büyük oranda aktif olarak iş yaşamı içerisinde olmayan emekli ve ev kadını kategorisinin öne çıktığı görülmektedir. 65 yaş ve

üstü yaşlı nüfusta vaka oranı toplam vaka oranına göre % 29.2 olup, bu oran 18 yaş altı nüfusa göre yüksektir (Hotar, Omay, Bayrak, Kuruüzüm, Ünal, 2020: 213-218). Bu durum, yaşlı bireylerin gençlere göre salgın karşısında daha zayıf ve korumasız olduklarını göstermektedir.

Salgın döneminde yaşlılara yönelik kısıtlamaların yaş ayrımcılığı riskini artırdığı gözlenmiştir. İtalya’da tweet analizlerini içeren bir araştırmada, tweet’lerin %21,1’inde yaşlıların yaşamının daha az değerli olduğunu ifade eden veya yaşlıların Covid-19 tedavisini önemsiz gören değerlendirmelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Ülkemizde ise, salgın dönemi tedbir ve kısıtlamalarıyla öncelikle yaşlı bireylerin korunması amaçlanmıştır. Yaşlıların akrabalarıyla vakit geçirdikleri parklardan bankaların kaldırılması, zabıtalara yaşlılara yönelik eve dön uyarıları ve televizyonda uzmanların ölümlerde yaş vurgusu yapması, ileri yaş grubundaki kişileri yaşa dayalı etiketlemelerle baskı altına almış olabilir (Altın, 2020: 52). Aslında yaş ayrımcılığı koronavirüsle gündeme gelmemiş, ilk kez Robert Butler tarafından tanımlanmıştır. Butler bu kavramı, ırkçılık ve cinsiyetçiliğe benzetmiş, yaşlı oldukları gerekçesiyle bazı kişilere yönelik sistematik bir kalıp yargı oluşturduğunu belirterek modern bir ayrımcılık türü olarak tanımlanmıştır.

Pandemi sürecinde 65 yaş üstü kişileri korumaya yönelik politikaların sistematik bir ayrımcılığa ve damgalamaya dönüşme potansiyeli bulunmaktadır. Bu çerçevede, pandeminin erken dönemlerinde yoğunlukla aktarılmakla birlikte, halen medyada gündem olmaya devam eden huzurevlerindeki ölümler, hastanelerde yaşanan sorunlar, sokağa çıkma yasakları gibi uygulamalar etik tartışmaları beraberinde getirmektedir. Yaşlıların günlük yaşam aktivitelerinin azalmasıyla ortaya çıkan fizyolojik ve psikolojik sağlık sorunları da eklendiğinde, ileri yaş grubundaki bireyler açısından sürecin yükü gittikçe ağırlaşmaktadır. Bu yükü hafifletmek için yaşa dayalı ayrımlardan kaçınılmalı, yaşlılara yüklenen sorumlulukların dağıtımının orantılı olmasına özen gösterilmeli, hizmetlere ve kaynaklara erişimde adaletli yaklaşımlar sergilenmelidir (Bilgin, 2020: 11). Ayrıca kitle iletişim araçlarında ve özellikle sosyal medyada yaş ayrımcılığını çağrıştıran ifadeler içeren haberlerden ve ayrımcı dil kullanımından da kaçınılmalıdır.

Araştırma grubumuzdaki kişilerin yaşlılara yönelik izlenimlerini tespit etmek amacıyla yöneltilen “*salgından genellikle 65 yaş ve üzeri grubundaki kişilerin etkilendiğine ilişkin haberler, cemaatinizde ya da Kur’an kursunuzdaki yaşlıların*

kaygı, korku düzeyleri ile yaşam kalitesini nasıl etkilemektedir?” sorusuna, katılımcılar, yaşlıların psikolojik durumlarının ve sosyal hayatlarının bu süreçten genellikle olumsuz etkilendiği şeklinde yanıt vermişlerdir.

Din görevlileri, pandemiyle birlikte yaşlıların dini sosyalleşme mekânı olarak gördükleri camiye, cemaate, Kur'an kursuna ve cemaatle icra edilen diğer ibadetlere ihtiyatla yaklaşmaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Esasen camii, yaşlılar açısından sadece bir ibadet mekânı değildir. Aynı zamanda o, ileri yaş grubundaki kişilerin akranları ile buluşup halleştikleri etkin bir sosyalleşme alanı olarak işlev görmektedir. Camilerin olağan zamanlardaki müdavimleri olarak yaşlılar, kapalı dönemde akranları ile bir araya gelemediği için bu ihtiyacını karşılayamamıştır:

“Kimse camiye gelmiyor artık. Yalnız yaşam başladı çoğunda. Yaşamdan zevk alan azdır.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Malatya)

“Yaşlılar sosyal hayattan, ibadethanelerden kendilerini soyutladılar. Bu da psikolojik sorunları beraberinde getirdi. Stres, ölüm korkusu gibi.” (Erkek, 34, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun)

“Benim cemaatin büyük kısmı 50 yaş üstü. Dile getirmeseler de vakit cemaatimden 65 yaş üstü amcalar artık cumadan cumaya gelmeye başladılar. Kendileriyle yaptığım kısa sohbetlerde ne kadar tedirgin olduklarını görüyorum. Dışarı çıkma yasakları olmasa da evinden dışarı adım atmıyorlar.” (Erkek, 24, Lisans, İmam 1.5 Yıl, Trabzon)

Katılımcılara göre, hastalığa yakalanma korkusuyla cemaate katılan yaşlıların sayısı ve camide geçirdikleri süre de azalmıştır:

“Cemaatimizde yaşlı insanlarda bu korku, gözle görülür derecede hissedilmiştir. Hatta Cuma'ya geldiklerinde olabildiğince uzakta bir duvar altında namaz kılmaktadırlar.” (Erkek, 63, Ön Lisans, İmam, 37 Yıl, Elazığ)

“Bireylerdeki korku ve kaygı sebebiyle genel cemaat sayısında azalma oldu. Zamanının büyük çoğunluğunu cami avlusunda sohbet ederek geçiren bu kesim, evlerine kapanmak durumunda kaldı.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

“...cemaatimizde bazı yaşlı cemaatimizin çekinmesi, korkmasından dolayı vakit namazlarına gelmemesi bunun en büyük göstergesidir.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 16 Ay, Yozgat Köy)

“İnsanlarda bir korku oluştu elbette. Cemaate katılım oranları ileri yaşlar ve kronik hastalığı olanlarda azaldı.” (Erkek, 37, Lisansüstü, İmam Hatip, 6 Yıl, Ankara)

Katılımcılar, yaşlıların günlük yaşamlarının koronavirüs nedeniyle eski seyrinde gitmediğini, tüm yaşam alanlarının kısıtlandığını, yaşam standartlarının dştgn, yaşamlarına daha izole ve bireysel olarak devam ettiklerini, sosyal ilişkilerini asgari düzeyde tuttuklarını ve çevreleriyle yakınlık kuramadıklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla yaşlıların dışlanmışlık ve gözden ıkarılmışlık hissine kapıldıkları ve yalnız başına ölme endişesi taşıdıkları belirtilmiştir. Ayrıca yaşlıların pandemi öncesi kadar rahat bir şekilde sosyal hayata dâhil olamamanın sıkıntısını yaşadıklarından bahsedilmiştir:

“Yaşlılar elbette daha çok kaygılandılar. Eyvah bu hastalık bizi öldürecek diyerek endişelenen ve sokağa çıkmadığı gibi evine misafir kabul etmeyenlerin de olduğunu duyduk.” (Erkek, 49, Lisans, Memur, 27 Yıl, Kocaeli)

“Evet, yakınlաřma, ziyaret, sıcak ilişki kalmadı.” (Erkek, 53, Yksekkul, Müezzin, 13 Yıl, Muş)

“Moraller alt st. Torun ,evlat, eř ,akraba bile göremiyorlar..” (Erkek, 45, Lisans, KK, 27 yıl, Ordu)

“Dışlanmışlık ve gözden çıkarılmış hissinin baskın olduğunu düşünüyorum.” (Kadın, 33, Doktora, Müftü Yardımcısı, 13 Yıl, Sakarya)

“Daha çok yalnız ölmek korkusu sardı yaşlılarımızı” (Kadın, 35, Lisans, KK, 8 Yıl, Erzurum)

“Evleri çıkmaları kısıtlandığı dönemde kendilerini dışlanmış hissetmişlerdir. Ölüm kaygıları artmış dışarıya çıkmaları serbest olduğu dönemde de birçoğu dışarıya çıkamaz hale gelmiştir.” (Erkek, 35, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Kastamonu)

“Dışarı çıkmak, gezmek, camiye gitmek istiyorlar. Ve eskisi kadar olmasa da çıkıyorlar fakat genelde tedirginlik hâkim” (Erkek, 29, İmam, 16 Ay, Antalya)

“Kaygı ve korku düzeyleri öncesine göre tabii ki daha arttı. Ama yaşam kalitesi maddi durumu kötü olanlar için daha da kötüleşti.” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 5 Yıl, Bingl)

Katılımcılar yaşlıların pandemiden korunmak için toplumdan uzak durduk-

larına ve kent hayatından köy hayatına dönüş yaptıklarına ilişkin gözlemlerinden de söz etmişlerdir:

“67 yaşındaki babam ve annem daha izole bir hayat için köye yerleştiler.”
(Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır Merkez İlçe)

“...İleri yaş grubundaki insanlar toplumdaki uzaklaşıp evlerinde kalmayı veya köy, yayla gibi yerlere gitmeyi tercih ettiler.” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

“Korkularından (köyden) şehir merkezlerine gidemediler. Durumun ciddiyetini en güzel yaşlılar anladı.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam, 4 Yıl, Trabzon Ortahisar İl Merkezi)

Katılımcılara göre, pandemi süreci yaşlıların psikolojik durumlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşlıların içinde bulunduğu psikolojik süreci anlatırken panik, umutsuzluk, stres, korku (ölüm korkusu, elden ayaktan düşme korkusu) endişe, tedirginlik, karamsarlık, mutsuzluk, pişmanlık ve bunalma gibi ifadelere sıkça yer verilmiştir.

“Korku, endişe ve tedirginlik olarak yansımakta olduğunu gözlemliyorum. Hayat standardını olumsuz yönde etkilemiş ve yaşam kalitesi düşmüştür.”
(Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Hastalığa bakışları veya kendilerinin yakalanma olasılıklarının çok olmasından yola çıkarak manevi anlamda bundan olumsuz etkilendiler. Devletin getirdiği yasaklar da fiziki anlamda onları mekânlara hapsetti. Hareketsiz kalan bedende bundan nasibini aldı.” (Erkek, 36, Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl)

“...onların daha çok eve kapanmaları kaygı ve korku düzeyleri en üst seviyede seyretmiştir.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam, 1 Yıl, Erzurum İlçe Merkezi)

“Özellikle yaşlı kesim kendisine bulaştığı zaman ölme ihtimali olduklarını daha çok düşünüyorlar.” (Erkek, 44 Lisans, İmam Hatip 9 Yıl, Sakarya)

“Yaşlılar doğal olarak kendilerini ölüme daha yakın hisseder. Bu hastalık beklemiş oldukları ölüm randevusunu erkene aldığına inanıyor, biraz tedirginlik yaşıyorlar” (Erkek, Müezzın-Kayyım 25 Lisans 8 yıl, Muş)

“Kendilerinde stres oluştu ve sık sık hastalıktan bahsedilmesini istemiyorlar.” (Erkek, 39 Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Gümüşhane)

Katılımcılar, yaşlıların evlere kapanmalarının hayat standartlarını olumsuz yönde etkilediğini ve yaşam kalitesini düşürdüğünü ifade etmişlerdir. Ayrıca din görevlileri, yaşlı bireylerde ölüm oranlarının diğer yaş gruplarındaki kişilere göre daha fazla görülmesinin, ileri yaş grubundaki kişilerin ölümü daha çok düşüncelerine ve ölümün yaklaştığını hissetmelerine neden olduğunu belirtmişlerdir. Söz konusu düşüncelerin yaşlılar üzerinde stres, gerilim ve tedirginlik hislerinde yükselişe yol açması ise, kuvvetle muhtemeldir.

13. Dünyaya Bakış Açısında ve Yaşam Biçiminde Değişim

Din görevlileri, pandemi sürecinde çevrelerindeki bireylerin dünyaya bakış açısında ve yaşam biçiminde pek çok değişim gözlemlemişlerdir. Bunlar arasında; özellikle ölümün her an gerçekleşebileceği bilincinin artması, dünya hayatının geçiciliğine kanaat getirme ve gerçek hayatın ahiret hayatı olduğunu fark etme; maneviyata, ibadete daha çok yönelme (namaz kılmaya ve Kur’an okumaya başlama), sosyal aktivitelere daha az katılma, sosyal ilişkilerde mesafelerin biraz daha açılması, ziyaretlerin, misafirliklerin azalması, fiziki temastan kaçınılması, boşanmalarda artışlar, daha bireysel yaşamaya başlama, izolasyon çağrılarıyla bireysellik ve nemelazımcılıkta artış ya da kul hakkına daha çok riayet etmeye çalışma, temizlik ve hijyen bilincinin kazanılması, daha tedbirli, hassas ve sorumlu davranışlar sergileme gibi değişimlerden söz etmişlerdir:

“İnsanların daha çok yalnızlaşmasına, kendi hallerinde olmaya, düşünmeye sevk etti.” (Erkek, 47, Lisans, Vaiz, 23 Yıl, Yozgat)

“Yaşam biçimlerinde ise insanların artık toplumsal aktivitelere daha az katıldıklarını, daha bencil yaşamaya doğru gittiklerini gördüm.” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Şanlıurfa)

“Kalabalıklarda uzaklaşan, daha ev merkezli bir yaşam tarzı oluşuyor 65 yaş üstünde. Orta yaş cemaatim de tedbirli ve üst yaş kesitine göre daha rahat bir yaşayış var.” (Erkek, 24, Lisans, İmam, 1.5 yıl, Trabzon)

“Tabi bakış açısı değişenler var hijyen bilinci arttı kul hakkına riayet daha da hassas oldu temizliğin ne denli önemli olduğu anlaşıldı ve dünyadaki bir çok Nimetin kıymeti bilinmeye başlandı” (Erkek, 30 Lisans, İmam Hatip, 8 yıl, Sakarya)

“Fakat teknolojiye yönelme, Instagram hesaplarında aktif alışverişin kullanılması, özellikle eğitim konularındaki kayguların artması ve buna bağlı kararlar, evde daha fazla süre geçirme, dışarıdaki ortamlara daha az takılma ve maalesef yaz Kur'an kursları gibi Cami etkinliklerine katılma da ciddi bir isteksizlik gözlemliyorum” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 yıl, Sakarya)

“Kurallar (maske, mesafe, temizlik) artmıştır.” (Erkek, 38, Ön Lisans, Müezzin Kayyım, 15 Yıl, Bursa)

“Pandemi öncesi ölümü kendilerine uzak gören, dünyaya dalmış, ahreti unutmuş insanların ahret hayatının asıl hayat olduğunu, dünyanın geçici bir mekân olduğunun farkına vardıklarını gözlemledim.” (Erkek, 34, Yüksek Lisans, Vaiz, 10 Yıl, Bitlis)

Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere pandemi döneminin etkisi tek yönlü olmamış; bu süreç bireylerin yaşamı üzerinde farklı değişimlere neden olmuştur. Sürecin sağlıklı yönetilmesi için sağlıkla ilgili kurallara uyum ve hijyen bilincinin yerleşmesi, katılımcıların ortak kanaatini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bu süreçte bazı bireylerde aşırı bireyselleşmenin beraberinde getirdiği bencil tutum ve davranışların öne çıktığı, diğer bazılarında ise diğerkâmlığın ya da toplum yararını önceleyen davranışların önemsendiği gözlenmiştir.

14. Pandemi Dönemi Tedbirleri: Maske, Mesafe, Kontrol ve Hijyen

Pandemi döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı, dini uygulamalarını gerçekleştirirken halk sağlığının korunmasına yönelik çeşitli tedbirler almıştır. Özellikle pandeminin başlangıcında camii ve mescitlerde namaz kılınmasına ve Kur'an kurslarında eğitime ara verilmiştir. Bu süreçte söz konusu mekânların kapalı kalması,

pandemiden korunmada alınan önemli kararlardan biri olmuştur. Kısıtlamaların tedrici olarak hafifletilmesinin ardından önce Cuma, öğle ve ikindi namazları cemaatle kılınmaya başlanmış, 24 Haziran 2020 tarihinden itibaren ise camiler bir takım tedbirlerle açılmıştır. Din görevlileri, camilerin ve Kur'an kurslarının yeniden faaliyete geçmesiyle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı'nın pandemi tedbirlerini ve İl Umumi Hıfzıssıhha Kurul Kararlarını uygulamaya başlamışlardır. Bu dönemde, dini hizmet birimlerinde aşağıdaki tedbirler uygulanmıştır:

Camilerin genel temizliğinin yapılması, halıların yıkatılması, lavabo ve abdesthanelerin temizlenmesi, cami avlusunun yıkanması, ilaçlanması, dezenfektan, kolonya ve benzeri hijyen ?r?nlerinin camii girişlerine yerleştirilmesi, Covid-19 ile ilgili bilgilendirici afişlerin yanı sıra, sosyal mesafe ve maske kullanımı ile ilgili uyarıcı levhalarının asılması, camide safların fiziksel mesafeye g?re d?zenlenmesi, ortak kullanım eşyaları olarak nitelendirilebilecek tespih ve ayakkabı ?ekeceklerinin camii i?inden kaldırılması, namazlara seccade ile ve abdestli olarak gelinmesinin sağlanması, seccadesi bulunmayanlara tek kullanımlık seccade verilmesi, pandemi uygulamalarına ilişkin d?zenli anonsların yapılması, maske ve mesafe kurallarına uyulmasının sağlanması, Cuma namazı ?ıkışlarında birikme ve kalabalık oluşmaması i?in cemaatin uyarılması, camide cemaat halinde uzun s?re kalınmamasına dikkat edilmesi, sohbet ve vaazlarda kişisel hijyen ve sağlıkla ilgili hatırlatıcı uyarılarda bulunulması, musafaha ve sarılma gibi uygulamalara izin verilmemesi. Katılımcılar, bunların yanı sıra cenaze defin işlemleri esnasında ve sonrasında ?eşitli ?nlemlerin alındığını, ancak bu ?nlemlerin genellikle g?z ardı edildiğini belirtmişlerdir.

Camilere g?re daha uzun s?re kapalı tutulan Kur'an kursları da 28 Eyl?l 2020 tarihinde yeniden a?ılmıştır. Kur'an kurslarının kapalı kaldığı s?re i?erisinde ?đrencilerle ?evrimi?i platformlar ve telefonla iletişim kurulmuştur. Koronavir?s tedbirleri kapsamında bu mek?nlarda da ortak kullanım alanlarının temizliğine, el hijyeni, ortamın havalandırılmasına, mesafe, maske kuralına ve HES kodu ile kontrol sağlamaya ?zen g?sterilmiştir.

Araştırma grubumuzdaki katılımcılar, hastalık riski g?r?len kişilerin kurslara kaydedilmediğine dikkat ?ekmişlerdir. 4-6 yaş Kur'an kursları i?in çocukların kullandığı eşyaların kişisel, sandalyelerin ve masaların ayrı olması, masalar arası 1 metre mesafe kuralının uygulanması, dezenfektan kullanımı ve ateş ?l?erle sağlık durumlarının takibi gibi ?nlemlerden bahsetmişlerdir. Ayrıca katılımcılar, ?rg?n eğitimin EBA sistemi ?zerinden ?evrimi?i takip edilmesi nedeniyle, salgın d?neminde çocukların Kur'an kurslarına devam edemediğini, yetişkinlerin ise kayıt yaptırma konusunda ?ekingen davrandıklarını belirtmişlerdir.

15. Minarelerden Okunan Sala ve Dualar: Dini Telkinler ve Anonslar

Diyanet İşleri Başkanlığı 24 Mart 2020 tarihinde koronavirüsle mücadele kapsamında minarelerden sala okunması uygulamasını başlatmıştır. Katılımcılar arasında sürece ilişkin farkındalığı artırmak ve halkın moralini yükseltmek amacıyla okunan sala ve dualar ile yapılan anonsların amacına ulaştığını düşünenler olduğu gibi, planlandığı ölçüde etkili olmadığını düşünenler de bulunmaktadır.

Uygulamanın amacına ulaştığını düşünen katılımcılar, sala ve duaların camilerden uzak kalınan dönemde halkın manevi açıdan rahatlama ihtiyacını karşıladığını, yine toplumu salgına karşı uyarma ve bilinçlendirme konusunda etkili olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre söz konusu telkin ve anonslar, hastaların moralini yükselterek iyileşme umudunu artırmış, yakınlarını kaybedenleri teselli etmiş, birlik ve beraberliğin güçlendirilmesi açısından motive edici olmuş, camilere ve topluca yapılan dualara yönelik özlemin giderilmesine bir nebze de olsa katkıda bulunmuştur:

“Toplu halde yapılan duaların kabul olacağı ve özellikle bu dualar yapılırken kadın, erkek, genç, yaşlı, çoluk çocuk demeden herkesin evlerinin camilerine ve balkonlarına çıkıp toplu halde bu dualara âmin deyip katılmaları etkili olmuştur.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam Hatip, 19 Yıl, Erzurum)

“Sala ve dualar çok etkili oldu diye düşünüyorum. Bir direnç noktası, yalnız değiliz duygusu ve kalbi tatmin yolu olarak görüldü bunlar.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 yıl, Erzurum)

“Bu uygulamayı yerinde buldum toplu olarak halk balkonlarda âmin diyerek dualarımıza iştirak etti ve etkili olduğunu gözlemledim.” (Erkek, 24, Lisans, İmam, 1.5 Yıl, Trabzon)

“Bizim toplumumuzda bunun sıkıntılı zamanlarda etkili olduğunu düşünüyorum. (Van depreminde, 15 Temmuz darbe teşebbüsünde, bu salgın döneminde. Vatandaşa bir coşku ve manevi sinerji oluşturuyor; bunları gözlemledim.” (Erkek, 45, Yüksek Okul, İmam Hatip, 10 Yıl, Ankara)

Katılımcılara göre, sala ve dualar gibi camilerden yapılan anonslar da halkın tedbirler konusundaki farkındalığını ve bilinç düzeyini artırmış; sürecin ne kadar ciddi boyutlarda seyrettiğinin ve dinin sağlığa verdiği önemin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır:

“Evet, kesinlikle etkili oldu. Çünkü insanlar minarelerden yankılanan her şeye değer veriyor ve dikkate alıyor.” (Erkek, 35, Lisans, İmam, 13 yıl, Osmaniye)

“Kısmen etkili oldu. Zira ezan okunduktan hemen sonra ilan yapılmış olması insanları daha dikkatli olmaya sevk etti.” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Şanlıurfa)

“Etkili oldu. Şehirlerde bu duyurular gürültüden pek anlaşılmasa da küçük yerleşim yerlerinde bunu faydasının olduğunu düşünüyorum.” (Erkek, 37, Lisans, 16 Yıl, Manisa)

“Zaten devamlı söylenen bu bilgilerin camilerden de hatırlatılması dinin sağlık üzerindeki olumlu etkisini de göstermiştir.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

Bazı katılımcılar ise salaların, dini telkinlerin ve anonsların salgının önlenmesinde yalnızca ilk dönemlerde etkili olduğunu, buna mukabil kalıcı etkisinin az olduğunu, uygulamanın zamanla rutinleşerek etkisini kaybettiğini, tekrarlanma sıklığının duyarsızlaşmaya ve bıkkınlığa neden olduğunu, hatta bazı insanların uygulamaya tepki gösterdiğini belirtmişlerdir. Telkin ve anons dilini buyurgan bulan kişi ve çevrelerin varlığından da ayrıca söz etmişlerdir:

“Çok abartılı oldu, zannedildiği gibi faydalı olmadığını gözlemledim. Hiç olmasın demiyorum ama bıktırıcı oldu dikkate alınmadı. Çok konuşan ve anons yaparak değil tefekkürle, hal ile yaşamak lazım. Çok ve sık sık tekrar fayda sağlamaz.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Lakin ilk günlerde yapılan salalar insanlarda bir korku oluşturdu. Çünkü haberlerde ölüm sayıları da belirtince.” (Erkek, 37, Lisans, 16 Yıl, Manisa)

“İlk başlarda olumlu yansımalarını gördük ancak uzun süre devam edince vatandaşın ilgisinden çok tepkilerine şahit oldum.” (Erkek, 45, Lisans, Murakıp, 20 Yıl, Antalya)

“Hastalığın büyük ölçüde yayılmasını önledi. Son zamanlar da insanların aynı anonslardan sıkılmaya başlamıştı. Şükürler olsun ki bitti.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam, 4 Yıl, Trabzon Ortahisar)

“İlk günlerde etkiliydi. Zamanla etkisini kaybetti hatta tepkiye dahi yol açtı.” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Şanlıurfa)

“Her gün belirli vakitlerde, akşam ve yatsı namazlarından sonra dini telkinlerin ve söylemlerin söylenmesi belirli bir zaman sonra bıkkınlık vermiştir. Böylece etkinlik azalmıştır.” (Erkek, 50, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 30 Yıl, Kocaeli)

“İnsanların alışık olmadığı bir durumdu bu. Duyuru ve uyarılar fazla dik-kate alındı diyemem. Çünkü buyurgan, yasak koyan bir dilin minareden konuşması çok hoş karşılanmadı halk tarafından.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 yıl, Erzurum)

“Belediye anonsları kadar etkili oluyor” (Erkek, 48, Lisans, Vaiz, Ağrı)

Katılımcılardan bazıları, uygulamanın etkili olabilmesi için söz konusu çağrıların seyreltilerek çeşitli aralıklarla ve bazı günlerde yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir:

“Çok fazla etkili olduğuna inanmadım. Çünkü insanlar her gün aynı şeylerin söylenmesinden şikâyet ettiler. Uzun sürmesi ve çok sık olması insanlarda bıkkınlık yaratacaktır.” (Erkek, 63, Ön Lisans, İmam, 37 Yıl, Elazığ)

“Özel zamanlar belirlenmeli ve vurucu cümleler ile duyurular yapılmalıdır. Aksi takdirde monoton bir anons olmaktan öteye geçmeyeceğini düşünmekteyim.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“İnsanlar üzerinde etkili oldu ancak sadece Cuma geceleri okunmalıydı insanlar Cuma geceleri âminlerle iştirak etmeliydi her gece okunması sıradanlaştı ve dua edildiğinde insanların duyarsızlığı beni üzmüştü.” (Erkek, 33, Lisans, İmam Hatip, 10 Yıl, Antalya)

Katılımcı görüşleri değerlendirildiğinde, dini telkin ve anonsların toplumun her kesiminde aynı etkiye yol açmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle tüm camilerden aynı anons yerine insani ve sosyo-kültürel çevre koşulları dikkate alınarak birbirinden az ya da çok farklı metin, dil ve üsluplarla zenginleştirilmiş içerik ve formatların denenmesinin anonsların etkisini artırabileceği değerlendirilmektedir. Esasen cami sadece bir ibadet mekânı değildir. Aynı zamanda o, olağan zamanlarda olduğu gibi salgın hastalık gibi olağanüstü zamanlarda da insanları kendinde toplayan bir sosyal merkez konumundadır. Özellikle doğal ve toplumsal afet gibi olağanüstü zamanlarda

caminin s?z konusu işlevini yerine getirebilmesi için mekân birliği yanında duygu birliğine de ihtiyaç vardır. Cami minarelerinden yayılan moral ve motivasyon yükseltici sosyal mesajlar, insanları namaza çağırın ezan sesi gibi manevi duyguları harekete geçirerek, hedeflenen toplumsal davranışlara yönlendirmede çok önemli bir işleve aracılık etmektedir.

16. Fiziksel ve Sosyal Mesafe:

Sosyal Medya, Sanal Sosyallikler ve Yeni Mesafe Bilinci

Pandemi dönemindeki fiziksel ve sosyal kısıtlamalar ile birlikte insanlar arasına zorunlu mesafeler girmiştir. Akrabalık ve komşuluk bağlarına dayalı ilişkiler başta olmak üzere, arkadaşlar ve meslektaşlar arası ilişkiler azalmıştır. Aile içi ilişkilerle sınırlı bir sosyalleşme imkânıyla kısıtlanan ilişkiler, yeni bir sosyal alana taşınmıştır. Böyle bir dönemde, katılımcılara, azalan sosyalleşme imkânlarının, insanları dine yönelmeye ve maneviyatlarını geliştirmeye sevk edip etmediğine ilişkin gözlemleri sorulmuştur. Bu soruya verilen yanıtlar içerisinde en fazla dikkat çekilen husus; internet tabanlı iletişim ortamlarının, akıllı telefonların ve özellikle sosyal medyanın oluşturduğu sanal sosyalleşme platformlarının, insanlar arasında artan mesafelerin ortaya çıkardığı boşluğun yerine ikame edilmeye başlanmasıdır:

“Bireylerin sosyal faaliyetlerine ara verdiğini ama aile ilişkilerinin bu dönemde sosyal medya ile daha önce az görüştüğu akrabaları ile daha çok görüştüğünü düşünüyorum.” (Erkek, 26, İmam Hatip -Dini Yüksek Öğretim, 7 Yıl Hizmet Süresi, Adıyaman)

“Sosyal yalnızlığı, sanal sosyalleşme unutturdu.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam, Erzurum)

“Maalesef bireyselleşme, içe dönme değil sosyal medyanın büyüü dünyasına doğru olmakta” (Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 Yıl, Isparta)

“Zannetmiyorum. Haz ve hız çağı. İnternet sosyal medya gibi unsurlar olmasa belki. Ancak insanlar din ve dindarlık yerine daha çok bu mecralara kayıyor.” (Erkek, 35, Lisans, Murakıp 13 Yıl, Lefkoşa)

“Bu konuda film ve sosyal medya bu boşluğu doldurmaya başladı.” (Erkek, 50, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 30 yıl, Kocaeli)

“İletişim araçlarıyla ve tedbirlere uyularak bağların korunduğunu düşünüyorum....” (Kadın, 45, Lisans, KKÖ, 7 Yıl, Kastamonu)

“...internet ve akıllı telefonların bu denli yaygın olduğu bir dönemde bu yalnızlaşma sadece internete, sosyal medyaya yöneliyor.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 1 Yıl, Elazığ)

“Aslında içe yönelmeye götürmesi lazım. Fakat internet, tv vb. dış etkenler bu içe dönüşü engel olmuştur” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Maalesef fiziksel ve zahiri olanın yerine din, maneviyat değil dijital araçlar hâkim oldu” (Kadın, 33, Doktora, İl Müftü Yardımcısı, 13 Yıl, Sakarya)

Katılımcılara göre, sosyal ağlar, bir yandan bireylerin toplumla bağlarını korumasını sağlayan, yalnızlaşmasını önleyen bir araç olarak görülürken; diğer yandan bireylerin içe dönüşleri ve maneviyata yönelimlerinin önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Araştırma grubumuzdaki din görevlilerinin bir kısmına göre, bu süreçte iletişim araçlarına yönelim artmıştır. Nitekim sosyal izolasyon döneminin etkilerini inceleyen (Demir vd., 2020: 14) bir araştırmanın bulgularına göre, pandemi döneminde günlük olarak internette geçirilen sürenin %78,3, telefonla sesli ve görüntülü görüşme süresinin %67,7 ve sosyal medyada geçirilen sürenin %52,1 oranında arttığı belirlenmiştir.

Katılımcılara göre, fiziksel ve sosyal mesafenin bireyleri içsel maneviyata yönelmesi için, kişinin manevi istek ve eğilimlere sahip olması, dini bilgisinin ve inancının sağlam olması gerekir:

“Farkındalık seviyesine göre değişir; düşünen insan manevi gelişime gidebilir” (Kadın, 48, Lisans, KKÖ, 4 Yıl, Sakarya)

“65 yaş üzeri insanları bu maneviyata götürse de alt yaştaki insanları pek içsel maneviyata götürmemektedir” (Erkek, 35, Lisans, İmam, 10 Yıl, Samsun)

“Kişiden kişiye değişir. Burada inancın rolü büyüktür zira Rabbini bilen ona yönelir, bilmeyen de nefsinin hevasına uyar.” (Erkek, 30 Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

“Yalnızlaşma, manevi eğilimi olanların ibadetlerini artırırken, manevi eğilimi olmayanların ailesinde ve çevresinde daha fazla rahatsız edici, zarar

verici, psiko patolojik davranışları artırdığını düşünüyorum.” (Kadın, 43 Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı 14.5 Yıl, Erzurum)

“Sanmıyorum. Maneviyatı zayıf ve dini birikimi olmayan bir insanı çöküşe götürebilir bu durum” (Erkek, 34 Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun Çarşamba)

“İnsan öncesinde ne ise sonrasında da odur. Öncesinde böyle bir alışkanlığı yoksa sonrasında edinmesi sadece hidayetle olur. Ve kişinin varsa istek ve kararlılığıyla.” (Kadın, 40, Lisans, Vaiz, 13 Yıl, Adıyaman)

“Farkındalık seviyesine göre değişir, düşünen insan manevi gelişime gidebilir” (Kadın, 48, Lisans, KKÖ, 4 Yıl, Sakarya)

Pandemi dönemindeki kısıtlamaların yaş gruplarına göre değişkenlik gösterdiğini ifade eden katılımcılar, yaşlı bireylerde manevi yönelimde artışın gençlere göre daha fazla olduğunu düşünmektedir. Yaşlıların gençlere göre dine ve maneviyata daha çok yönelimli olduklarına ilişkin sosyal gerontolojik din araştırmaları literatüründeki bulgular, din görevlilerinin gözlemleri tarafından da desteklenmektedir.

17. Tefekkür ve İç Dönüş: Bilinçlenme, Zihinsel Dönüşüm ve Zaman

Pandemi döneminde gittikçe artan zorunlu sosyal izolasyon, yalnızlaşma ve bireyselleşmeyi beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte bu sürecin, bireylere daha çok tefekkür ve içe dönüş imkânı sunduğu düşünülmektedir. Katılımcıların genel kanaati, içe dönüş için bilinçlenmenin, zihinsel dönüşümün ve belirli bir zamana yayılan bireysel çabaların ve kararlılığın gerektiği yönündedir. Bu dönemde, özellikle hastalanan veya yakınlarını kaybedenlerin kendi hayatları üzerinde tefekkür ettikleri ve içe dönük davranışlar sergiledikleri katılımcıların gözlemleri arasındadır:

“Yalnızlık ve eve kapanmak bir nevi Hira ’mıza çekilmek gibi. Ancak bu hermen meyvesini verecek bir süreç değil tabii ki.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

Diğer taraftan katılımcılar, yaşadığımız çağda tefekkür ve içe dönüş için yeterli bilinç düzeyine ulaşılamamasını, dijital dünyanın oyalayıcı etkisine bağlamaktadır:

“İçe dönüş için gerçek bir bilinç gerekir. Tefekküre ve içe dönüşe çok az ki-

şilerde etki edeceğine inanıyorum. İnsanlar vakitlerini daha çok dijital dünya ile geçirmeyi yeğliyor.” (Erkek, 34 Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Şanlıurfa)

“Dijital bir dünyanın her yönüyle evlerin içine zaruri olarak dâhil olması, “yeni normal” akıma kendini kaptıran bireyleri de beraberinde getirdi diye düşünüyorum.” (Kadın, 39, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Ankara)

Ülkemizdeki Covid-19 vakalarının birçok ülkeye göre daha az olması, salgının daha çok sağlık açısından ele alınması ve salgına ilahi bir mesaj gözüyle bakılması da tefekkürün önündeki engeller olarak görülmüştür. Ayrıca katılımcılar insanların yoğun iş temposuyla çalışmasının, durup düşünecek vakitlerinin olmamasının içe dönüş engel olduğundan söz etmişlerdir:

“...Gerek resmi yetkili kurumların aldıkları tedbirler, gerekse vatandaşımızın ekserisinin kişisel tedbirlere riayeti ve genel itibari ile bunun ilahi bir mesaj değil de salgın bir hastalık olarak algılanması zaten inancı zayıf olanlarda etkili olmadı.” (Erkek, 50, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 30 yıl, Kocaeli)

İnsanın acziyetini fark etmesi, dünyanın faniliğini kavrayabilmesi, hayatın anlamını sorgulamaya başlaması, her an ölebileceğinin bilincinde olması, nimetlerin değerini anlaması ve bilimin salgın hastalık karşısında çaresiz kalması gibi hususlar da, insanı yaşadıklarını tefekküre ve içe dönüşe yönlendiren faktörler arasında sayılmıştır:

“Salgının tefekküre ve iç dönüşe yoğunlaşmak için bir fırsat olduğunu düşünüyorum. Çünkü sosyal hayatın hengamelerinden tecrit edilen insanın yapacağı en güzel işin tefekkür ve iç muhasebe olması, insanın dünyada nerede olduğunu, nasıl yaşadığını anlayabilmesi için güçlü bir sebep olabilir.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

Katılımcı görüşleri genel olarak değerlendirildiğinde, pandemi sürecinin ortaya çıkardığı çaresizliğin, yalnızlığın ve sosyal hayattan uzaklaşmanın, zamanla insanları daha çok tefekküre ve içe dönüş imkânını kullanmaya yönlendirebileceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, tefekkür artışında salgın sürecinin çok da etkili olamayacağını belirten bazı katılımcılar, dijital dünyayı bireylerin tefekküre yönelmesinin önünde güçlü bir engel olarak görmektedir. Bu katılımcılar, içe dönüş için gerekli olanın aslında sanal sahte bilinçlerin yerine ikame edilecek “gerçek bir bilinç

hali” olduğunu dile getirerek, bu bilinçte olmayanlardan tefekküre yönelmelerini ve içe dönük davranışlar sergilemelerini beklememek gerektiğini vurgulamışlardır

“İzolasyon Döneminin Türkiye’deki Akademisyenler Üzerindeki Etkileri” başlıklı araştırmada, “Hayatın anlamına dair dini, manevi ve felsefi konulara ilgi”nin artıp artmadığı konusunda katılımcıların %40’ı bir artışın olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların çok az bir kısmı (%3,4) bir azalmanın olduğunu düşünmektedir.

Bu dönemde herhangi bir değişimin olmadığını aktaranların oranı ise %56,6 olarak tespit edilmiştir. Buna göre katılımcıların yarıdan fazlasının bir değişim gözlemlemediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu alanlara ilgide bir değişim yaşadıklarını dile getirenlerin oranı da az değildir. Esasen katılımcıların büyük bir kısmının (%96,6) bir azalma olmadığını düşündükleri anlaşılmaktadır (Demir vd., 2020: 25).

18. Yeni Normal’ Dönemde İbadet Mekânları: Öneriler ve Ek Tedbirler

‘Yeni normal’ dönemde kontrollü sosyal hayat kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı çeşitli tedbirler açıklamıştır. Söz konusu tedbirler kapsamında din görevlileri, bilinçlendirme, sosyal mesafe, maske ve hijyen kurallarına özen gösterilmesinin salgınla mücadelede büyük oranda yeterli olacağını düşünmektedir. Din görevlilerinin çalışma ortamlarında alınabilecek diğer önlemlerle ilgili önerileri ise şöyle sıralanabilir:

- Camiye giriş ve ibadet sonrası çıkışlarda yığılmayı önlemek için birer birer kişilerin girip çıkabileceği platformlar kurulması
- Herkesin yakınındaki camiye giderek temasın azalması
- Köy, kasaba ve merkezi yerlerde maske ve seccade dağıtımının yapılması
- Cami girişlerinde ateş ölçer ve dezenfektan uygulamasının başlatılması
- Namaz süresinin kısa tutulması ve sünnet namazlarının tamamının evlerde ya da işyerlerinde kılınması
- Camilerin fiziksel şartlarının gün ışığından faydalanmayı sağlayacak şekilde düzenlenmesi ve yeni yapılacak camilerde bu hususun dikkate alınması
- Seccade, tespih, su bardağı vb. eşyaların tek kişilik kullanıma uygun olması
- Ayakkabıların tek kullanımlık poşetler ile ayakkabı raflarına kaldırılması
- Cenaze işlemlerinde denetimin sıklaştırılması ve sorumlu kişilerin ihmali-

ne izin verilmemesi

- Uzmanlardan, devletten ve sivil toplum kuruluşlarından rehabilitasyon hizmeti alınması
- Küçük yaştaki çocuklara maddi manevi temizlik eğitiminin verilmesi
- Kapı kollarına dokunu İmaması için imkânı olan merkez camiler için otomatik kapı sistemine geçilmesi
- Yatılı Kur'an kursları için daha hijyenik binalar ve yaşam ortamlarının (yatakhane, yemekhane, WC) sağlanması
- Yeni normalde zorunlu olmadıkça bir araya gelinmemesi
- İnsanları camiye ve vaaza davet etmek yerine çevrimiçi uygulamaların tercih edilmesi
- Öğrenci sayısının sınırlı tutulmaya devam edilmesi
- Kırsal kesimde cenaze işlemleri için kolluk kuvvetlerinden yardım alınması.

19. Pandemi Döneminde Cemaat Profili ve Niteliği:

Artan Risk, Azalan Katılım

Din görevlileri, pandemi dönemi ile birlikte Cami cemaatinin ve Kur'an kursu öğrencilerinin sayısında hastalığın bulaş riskine ve hızına bağlı olarak düşüşlerin yaşandığını belirtmişlerdir. Covid-19 nedeniyle duyulan korku, endişe ve toplu mekânlarda bir arada bulunmaktan kaçınılmasına ilişkin uyarılar, cami merkezli ibadetlerin yapılmasını önemli ölçüde etkilemiştir. Cami ve mescitler zorunlu kısıtlamanın ardından yeniden açılmasına rağmen, salgının halen devam etmesi nedeniyle, cemaatin ibadetlere katılımında tam anlamıyla bir normalleşme henüz sağlanamamıştır. Bu çerçevede din görevlileri, cemaatlerinin genellikle Cuma namazına katılımlarının yoğun, vakit namazlarına katılımlarının ise seyrek olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte katılımcılardan bazıları, yalnızca risk grubunda yer alan yaşlıların cemaate katılımının azaldığını, gençlerde ise bir değişimin olmadığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar ise, yaşlıların cemaate katılımında bir değişiklik olmadığını, genç ve orta yaş grubundaki kişi sayısının azaldığını ifade etmişlerdir:

“Sokağa çıkma yasağı, Cuma namazlarının durdurulması ve toplu yerlerde bulaşma riskinin çok olması, büyük oranda vakit namazlarını bitirdi. Cuma namazları için ise %50 oranında azalma oldu.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl Ankara)

“Artık camilerimiz dolmuyor. Cuma namazlarının cemaat ile kılınması gerekliliği olmasa cemaat durumunu üç veya beşi geçmeyen sayılarla tarif edebiliyoruz. Bu süreç aynı zamanda manevi doygunluk duygusunu da etkilemiş durumdadır.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl Ankara)

“Cemaate gitmemek artık daha haklı sebeplere dayandırılmaya başlandı. En çok da cumaya gitmesek de bir şey olmuyormuş algısı kanıksandı.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

Din görevlilerinin ifadelerinden yola çıkarak cami cemaatinin sayıca azaldığı, bireylerin pandemi nedeniyle özellikle Cuma namazından uzaklaştığı ifade edilebilir. Burada bölgesel farklar, cemaati oluşturan dinamikler göz önüne alındığında çeşitli farklılaşmaların ortaya çıkabileceği düşünülmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında, cemaatin profilinde ve niteliğinde herhangi bir değişiklik olmadığı, ancak bütün yaş gruplarından cemaate katılan kişi sayısında gözle görülür bir azalma yaşandığı anlaşılmaktadır. Hafızlık çalışması yapılan yatılı Kur’an kurslarında ise öğrenci sayısında herhangi bir azalma söz konusu olmamıştır. Katılımcılar online eğitimin ve ders devam zorunluluğunun derslerin takibinde önemli bir etken olduğunu ifade etmişlerdir:

“Biz yatılı kursunda Hafız okutuyoruz. Uzaktan eğitim oldu ve derslere devamlılık esastı. Yüzde 30 öğrenci ile yüz yüze devam ettik.” (Erkek, 45, Lisans, KKÖ, 27 Yıl, Ordu)

“Yatılı idi. Uzaktan eğitime dönüştü. Sayı artmadı, eksilmedi.” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 10 Yıl, Erzurum)

Katılımcılar, 4-6 yaş Kur’an kurslarına devam etmek isteyen öğrencilerde sayı bakımından bir azalış olmadığını, ancak yüz yüze sınıflardaki öğrencilerin 6 kişi ile sınırlandırılması nedeniyle doğal bir düşüşün yaşandığını belirtmişlerdir. Yetişkinlere yönelik Kur’an kurslarında ise risk grubunda yer alan öğrencilerin kurslara kaydedilmemesi ve örgün eğitim gibi zorunluluğa dayanmaması nedeniyle öğrenci sayısının azaldığı anlaşılmaktadır:

“Her zamanki öğrenci sayımızın 1/4 üne bile ulaşamadık. Yaş grubu, bu yıl risk grubunda olmayan orta yaş.” (Kadın, 45, Lisans, KKÖ, 7 Yıl, Kastamonu)

“Zaten yetişkinlerin bir kısmı korktukları için bir kısmı da çocukları evde olduğu için kurslara gelmediler. Dolayısıyla değişiklik değil, öğrenci yokluğu yaşadık.” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 17 Yıl, Kırşehir)

Kur'an kursu öğreticilerinin ifadelerine göre de, öğrenci sayılarında düşüş yaşanmış, katılım oldukça azalmıştır. Esasen insanların bu süreçte din eğitimi de dâhil olmak üzere yüz yüze etkileşimden kaçındıkları söylenebilir. Vaazların online olarak yapılması ise, hem katılımcı sayısını artırmış hem de ulaşılan kitleyi çeşitlendirilmiştir:

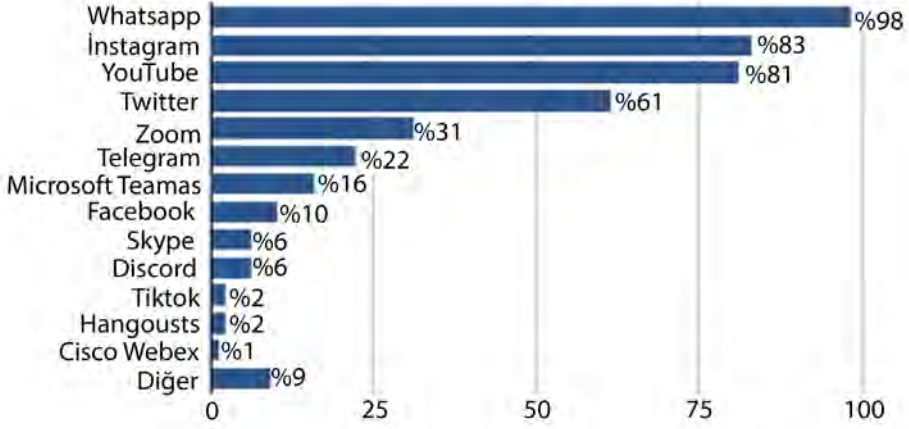
“Sosyal medya üzerinden olduğu için sayı arttı. Farklı kesimlerden, yaş gruplarından hanımlar derslere katıldı. Örneğin engelli olduğu için derslere gelemeyen hanımlar, bebeği olduğu için derslere katılamayanlar da dersleri takip edebildi. Farklı şehirlerden de katılma imkânı doğdu.” (Kadın, 38, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Erzurum)

“Online vaaz, ders, seminer süreçlerine geçtiğimiz için hâliyle teknolojiye daha âşina olan genç ve orta yaş ağırlıklı bir profil hakim oldu.” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

“Süreçte zaten herkes evde olduğu için şehir dışından bile katılanlar oldu. Buna mukabil orta yaş üstü olup online programlara katılamayanlar da oldu.” (Kadın, Yüksek Lisans, Vaiz, 9 Yıl, Sakarya)

Din görevlilerinin aktardığına göre, vaazlara katılanların profilinde ve niteliğinde olumlu bir değişim gözlenmiştir. Online sunumlara sosyal medyayı aktif kullanan genç ve orta yaş grup ile farklı kesimlerden, yaş gruplarından ve şehirlerden katılım sağlanmıştır. Toplum Gönüllüleri Vakfı'nın “Gençlerin İhtiyaçları Araştırması”na göre, gençlerin en çok kullandıkları uygulamalar arasında WhatsApp, Instagram, Youtube, Twitter ve Zoom yer almaktadır. Bu veriler de, gençlerin çevrimiçi uygulamaları tercih etme eğilimlerinin yüksek olduğunu göstermekte ve katılımcıların görüşlerini desteklemektedir (Toplum Gönüllüleri Vakfı, 2020: 10).

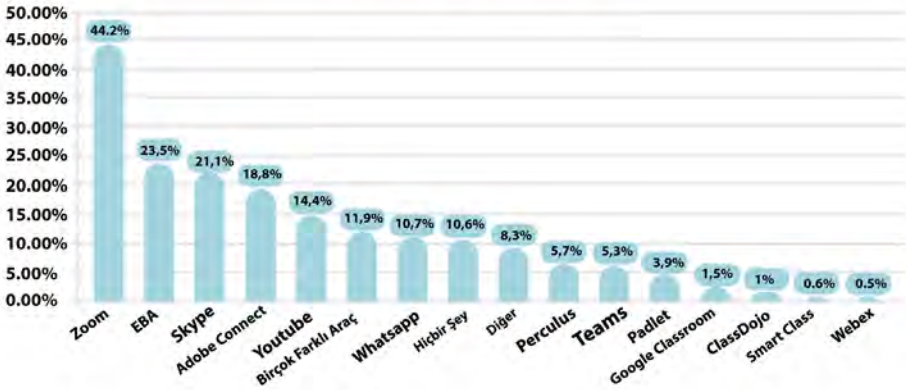
En Sık Kullanılan Uygulamalar

Kaynak: Toplum Gönüllüleri Vakfı - Gençlerin İhtiyaçları Araştırması, 2020

Uzaktan eğitim yapan öğretmenlerin en çok kullandığı uygulamalar arasında ise Zoom, EBA, Skype, Adobe Connect ve Youtube yer almaktadır (Derkuş, 2020: 35). Buradan yola çıkararak gençlerin ve öğretmenlerin kullandığı uygulamalarda, tercih sıklığı bakımından bir farklılık olduğunu söylenebilir.

Uzaktan Eğitim Döneminde En ok Kullanılan Dijital Araçlar

Kaynak: Pandemi Döneminde Gündelik Pratikler, Algı ve Eğitimin İhtiyaçları Araştırma Raporu, 2020

20. Pandeminin Dini Motifli Toplumsal Etkileri:

Ramazan, Kurban ve Bayram

Araştırma grubumuzdaki katılımcılardan Ramazan ayına özgü ibadetlerin yanı sıra, Ramazan ve Kurban Bayramı uygulamalarının cami merkezli olarak gerçekleştirilememesinin ortaya çıkardığı toplumsal etkilere ilişkin gözlemlerini paylaşımları istenmiştir. Katılımcılar, ibadet alışkanlarının zorunlu olarak değişmesinin cemaatlerinde dini ve manevi açıdan moral bozucu ve motivasyon düşürücü sonuçlara yol açtığını belirtmişlerdir:

“Cami müdavimleri genel olarak her sene yaptıkları ibadetleri yerine getirememeye konusunda kendilerini ve bir şeyleri eksik addedip hüzünleniyorlardı.” (Erkek, 25, Lisans, Müezzin Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“Ramazan Bayramı ile Kurban Bayramı'nın o yüksek maneviyatına erişemediklerini söylediler. Geçen yıllara nazaran bu yılki bayramlarda sevgi, muhabbet ve maneviyatın düşük olduğunu öne sürdüler.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 16 Ay, Yozgat)

“Geleneksel yaşayışı bir anda bırakmanın duygusallığı (belki de suçluluğu) ile birlikte icrâ edilecek bir alternatifi sunulamamasının getirdiği kişisel beceri ya da beceriden uzaklık arasında bir sıkışma.” (Kadın, 33, Doktora, İl Müftü Yardımcısı, 13 Yıl, Sakarya)

Katılımcılar, camilerin özellikle bayram gibi toplumsal yönü ağır basan zamanlarda kapalı tutulmasının *“toplumsal coşku, birliktelik ve maneviyatın yeterince yaşanamamasına”* neden olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılar, ayrıca dini açıdan özel önemi olan günlerde camide cemaatle yapılan ibadetlerin dini bir gerekliliğin yanında sosyal bir alışkanlık olarak algılandığına ve bu alışkanlığın bir süreliğine de olsa askıya alınmasının cami merkezli toplumsal bütünleşme açısından önemli bir boşluğa ya da eksikliğe neden olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bu boşluğu dolduracak bir alternatifi sunulması gerektiği de, vurgulanan konular arasında yer almaktadır. Nitekim katılımcılardan biri, ibadet yerlerinin belirli kısıtlamalara ve şartlara tabi tutularak açılması gerektiğini şöyle dile getirmiştir:

“Toplumda üzüntüye sebep oldu. En azından yeterli sayı ile kurallara uyarak ramazan da camiler açık kalabilirdi, bayram namazı kılınabilirdi gibi söylentiler duyduk.” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

Her ne kadar camilerin kapatılma kararı cami cemaatini duygusal olarak olumsuz yönde etkilemişse de, tedbir amaçlı olarak alınan bu kararın genel olarak anlayışla karşılandığı belirtilmelidir:

“Camiye gelen insanlar camilerimiz ibadete kapanmadan önce asr-ı saadet döneminde böyle hastalıkların olduğu ve onlara karşı alınan önlemler anlatıldığı için anlayışla karşılandı. Herhangi olumsuz bir tepkiyle karşılaşılma görev mahallimde.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam Hatip, 19 Yıl, Erzurum)

“Açıkçası olumsuz bir tepki almadım. Bu süreçte insanlar evlerinde aileleriyle cemaat olarak teravih kıldılar. İnsanlar salgının ilerleyişinden korktukları için böyle bir direktme gözlemedim.” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl Diyarbakır)

“Şahsım ve cemaatimiz bu süreçte birlikte ibadet edememekten çok üzüldük. Bu süreç hassas olduğundan dolayı herhangi bir tepki olmadı.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam, Erzurum)

Öte yandan bir din görevlisi, cemaatle namazın kısıtlanması kararına bazılarınun muhalefet ederek, kendi aralarında namaz kılmaya devam ettiklerine ilişkin gözlemini paylaşmıştır:

“Normal cemaat bu işin zaruretine inandığı için sıkıntı oluşturmadı. Ancak dini daha sonradan öğrenen eğitimli kesim ve radikal kesimler kendi aralarında Cuma ve teravih namazı hatta bayram namazı bile kıldılar” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 yıl, Erzurum)

Salgın dönemi kısıtlamalarına ilişkin kararların toplum sağlığının korunması açısından tedbir amaçlı olarak alındığını ve bundan dolayı camilerin kapalı kalmasını anlayışla karşıladıklarını belirten katılımcıların yanında, camilerin kapalı kalmasını eleştiren ve belirli sınırlamalarla toplu ibadete izin verilmesi gerektiğini düşünen bir grup din görevlisi de bulunmaktadır:

“Teravih kılınmadı, toplu mukabele okunmadı. Cemaatten tepkiler alındı.”

Camiler yasak diğer yerler açık. ” (Erkek, 59, Yüksek Okul, İmam Hatip, 34 Yıl, Bursa)

“Çarşı pazarda alışveriş için maskesiz ve sosyal mesafeye dikkat etmeden pervasızca gezen insanlar görüldükçe, maske, mesafe ve hijyen kurallarına en çok dikkat edilen camilerimizi cemaati ve toplumun büyük bir çoğunluğunda "salgın sadece dine ve dindara mı geldi" gibi olumsuz bir algı oluşturdu. Gelen tepkilerin tamamı bu noktada.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

Söz konusu din görevlileri bu süreçte camilerin hastalığın yayılma mekanı olarak anlaşılmasını, camilerde bütün hijyen kurallarına dikkat edilirken, diğer sosyal mekanların açık tutularak camilerin kapalı kalmasını eleştirmişlerdir:

“İnsanlar bu durumdan oldukça etkilendi. Ve bu boşluğu dolduracak arayışlara girdiler. Ramazan vesilesiyle kurduğumuz instagram hesabı yoğun ilgi gördü.” (Kadın, 38, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Erzurum)

“Cemaatimizi ağırlıklı olarak YouTube kanalımızdan destekleyerek onları canlı tutmaya çalıştık. Bu süreç içerisinde geri dönüşler anlamında söyleyeceğim şey, birçoğu evde Cemaatle namaz kılma ve diğer amelleri yapma gibi meselelerde çok güzel kazanımlar elde ettiklerini söylediler.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

21. İbadetlere Katılım Sıklığındaki Değişim:

Bireysellik ve Cemaat Arayışı

Din görevlileri, ibadet mekânlarının tekrar kullanıma açılmasıyla birlikte ibadetlerin yerine getirilme sıklığını gözlemlene ve normal zamanlarla karşılaştırma imkânı bulmuşlardır. Bu çerçevede ibadetlerin edasında pandemi öncesine göre birtakım değişiklikler olduğuna vurgu yapmışlardır. Cemaatle kılınan namazların bir süreliğine evlerde tek başına ya da ailede cemaatle kılındığı, devam eden süreçte ise vakit namazlarına ve Cuma namazına katılımında azalmaların olduğu, camide cemaatle namaz kılma isteğinin dönemin şartlarından etkilendiği, özellikle Ramazan’da cami merkezli olarak yürütülen teravîh ve mukabele gibi ibadetlerin evlerde eda edilmesinde çeşitli zorluklarla karşılaşıldığı anlaşılmaktadır:

“Vaktinde yerine getirilen toplu ibadetlerin artık bireysel olarak yerine getirildiğini gözlemliyoruz. İnsanlar hastalıktan uzak durabilmek için camilerde

münferit ibadet etmeyi tercih ediyorlar. Bireysel olarak gelmeyi tercih etmeyenler ise evlerinde veya iş yerlerinde ibadetlerine devam ediyorlar. Bu sebeple camilerimize gelen kişi sayısında oldukça fazla düşüş görmekteyiz.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Salgın öncesinde kırsalda görev yapmamdanda ötürü ciddi bir yoğunluk yoktu. Fakat bu süreç toplu ibadeti tamamen bitirdi diyebilirim.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl, Ankara)

“Özellikle cemaatimizden bir kısmının; “evde olunca 20 rek’at teravih kıl(a) mıyorum, birliktelikten yoksun olunca aynı tadı alamıyorum” beyanları vardı.” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Erzurum)

“Mesela teravih namazını evlerinde kılmadı. Birçoğu camideki tadı evde bulamadıklarını söylüyorlardı ve mukabele cemaatle birlikte yaptığımızdan evinde mukabele okuyan kişi sayısı çok azdı.” (Erkek, 34 Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun)

“Namazda aksamalar çoğaldı. Cuma namazlarına gitmeler azaldı.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“İbadetler konusunda ise ibadet etme heves ve arzularında birtakım eksiklikler gördüğümü söyleyebilirim.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

Bazı din görevlilerinin gözlemlerine göre, insanların pandemi öncesine göre namaz kılma sıklığı azalmıştır. Katılımcılar bu durumun sebebini, cami ve cemaat ruhundan uzaklaşmayla birlikte ibadetlere ilgideki düşüşle ilişkilendirerek açıklamışlardır. Cemaatle ibadet alışkanlığından uzaklaşmanın, zamanla bireysel olarak ibadet etme alışkanlığından da uzaklaşmayı beraberinde getirdiğini belirtmişlerdir. Öte yandan bazı din görevlileri pandeminin olumlu etkilerini dine bağlılık, Kur’an-ı Kerim okunma ve namaza başlama oranlarındaki artış olarak sıralamışlardır:

“Cuma namazlarında genelde ezanla birlikte camiye gelen insanların, şimdi salalarla beraber arttığı görülmekte elhamdülillah.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam Hatip, 19 Yıl, Erzurum)

“Dünyalık telaşların çoğu ortadan kalkınca ibadete daha çok vakit kaldı ölüm ve hastalık korkusu ile ibadete yöneliş daha fazla idi.” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 10 yıl, Erzurum)

“Genç kursiyerlerimizde namaz, oruç ve kuran okuma noktasında çok güzel gelişmeler olmuştur.” (Kadın, 38, Ön Lisans, KKÖ, Adıyaman)

“...Bu süreçte insanlar evlerinde aileleriyle cemaat olarak teravih kıldılar.” (Kadın, 39, Lisans, KKÖ,5 Yıl Diyarbakır)

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, bu dönemde özellikle ülkemizin doğu bölgelerindeki illerde yaşayan vatandaşlar arasında, namaz kılma, oruç tutma ve Kur'an okumaya yönelik ilgide artış olmuştur. Gültekin'in çalışmasında da bunu destekleyici bulgulara yer verilmiştir. Örneğin din görevlileri, cemaat üyelerinin pandemi döneminde münferit de olsa camiye gelerek namazlarını camide kılmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir (Gültekin, 2020:148). Önceden sadece cuma namazına gelenlerden bir kısmının artık vakit namazlarına da geldiği, Ramazan orucu tutmayanların hem oruç tutmaya başladığı hem de vakit namazlarını camide kıldıkları ve cemaat sayısında gözle görülür bir artış kaydedildiği din görevlilerinin gözlemleri arasındadır (Gültekin, 2020: 152). Yine evde ailece ibadet etme, özellikle cemaatle namaz kılma fırsatının oluşması ve Kur'an okuma bilmeyenlerin öğrenmesi gibi örneklerde dini duyguların aile ortamında paylaşılması, pandemi sürecinin hayata kattığı olumlu unsurlar arasında sayılmıştır (Gültekin, 2020: 159).

22. Yaşlıların İbadet Mekânlarından Uzak Kalması: Psiko-Sosyal ve Dini Hayata Etkileri

Din görevlileri, yaşlıların kısıtlamalar nedeniyle camilerden ve Kur'an kurslarından uzak kalmalarının, ibadet yaşantılarından ziyade sosyal hayatlarını derinden sarstığını belirtmişlerdir. Din görevlilerinin gözlemlerine göre, cami, yaşlılar açısından bir yaşam merkezi ve adeta ikinci bir evdir. Camilerin kapatılması veya kısıtlamalar onları yalnızlığa ve üzüntüye sevk etmiş, cemaatten ve arkadaşlarından uzak kalmaları üzülmelerine, evde sıkılmalarına ve bunalmalarına neden olmuş, özellikle yalnız yaşayan yaşlılarda ev içinde hapsolme, kendilerini bedenen ve ruhen hasta hissederek depresyona girmelerine yol açmıştır. Bu nedenle bazı yaşlılar din görevlilerine bu süreçte kendilerini yalnız bırakmamaları ve hal hatır sormaları talebinde bulunmuşlardır. Gültekin'in çalışmasında belirtildiği gibi pandemi döneminde yaşlıların din görevlileri ile iletişiminin daha yoğun olduğu söylenebilir (Gültekin, 2020: 157).

Bazı din görevlilerinin gözlemlerine göre, sosyalleşme alanlarını yitirmeleri

yaşlıların içe kapanmasına, ölüm korkusunu daha yoğun hissetmesine ve panik atak gibi rahatsızlıklar geliştirmesine neden olmuştur. Pandemi öncesinde, din görevlileri ve akranlarıyla camide ve Kur'an kurslarında buluşup sosyalleşme imkânı bulan ileri yaş grubundaki bireyler, salgın döneminde bu tür faaliyetlerden mahrum kalmışlardır. Yaşlılar, özellikle kısıtlamaların kaldırıldığı dönemde camilerin neden bir süre kapalı kaldığını sorgulamış, sosyal alandaki diğer mekânların açıldığını gördükçe de bu sorgulamaları gittikçe artmıştır:

“Pandemi yaşlı bireylerin yalnızlık duygularını artırdı. Camiye giden yaşlı cemaatimiz birden eve hapsolmuş duygusu yaşadılar. Bu nedenle camilerin bir an önce açılmasını istediler.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Zaten hastalık bulaşma korkusuyla dışarıya çıkmaya korkan cemaat en azından mahallesindeki camiye gidip gelmeyi gönülden arzu etti.” (Erkek, 48 Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

“Koronanın öldürmeyeceğini, kursun hasretinin öldüreceğini söylemesi en güzel cevaptır.” (Kadın, 38, Ön Lisans, KKÖ, Adıyaman)

“Camii vesilesiyle kaynaşıyorlardı. Camilerin kapanması ve bunun yanında onlara yasak getirilmesi tamamen sosyalliklerini kısıtlamış oldu.” (Erkek, 23, Yükseköğretim, İmam Hatip, 2 Yıl, Tunceli)

Kısıtlamaları yaşlılar arasında yalnızlık, yoksunluk, mahrumiyet, dışlanma ve psikolojik yılgınlık hislerinin artmasına sebep olabilir. Nitekim bir katılımcı, yaşlıların toplumsal etkileşim ihtiyacına “korona değil, kursun hasreti öldürecek” ifadesiyle dikkat çekmiştir. Feim Gashi'nin “Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma” başlıklı çalışmasında ibadetlere devam oranı arttıkça, depresyon ve anksiyetede düşüş yaşandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte “katılımcılarda covid-19 ve anksiyete oranı ile beş vakit namaz kılma, Ramazan orucu tutma, dua etme ve yüzünden/ezbere Kur'an okuma arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.” hipotezi de çalışmada kısmen desteklenmiştir (Gashi, 2020: 254).

Bu dönemde dini hayatın ve din görevlilerinin öneminin de her zamankinden daha fazla anlaşıldığı ifade edilmiştir:

“İnsanları özellikle yaşlı bireyleri ölüm korkusu sarınca sizi hatırlarlar. Daha çok arandık. Yalnızlık hissi bazılarını bunalıma soktu...” (Kadın, 40,

Lisans, Vaiz, 13 Yıl, Adıyaman)

Din görevlileri, yaşlı bireylerin Covid-19 kısıtlamalarından olabildiğince az etkilenmesi için manevi ve psiko-sosyal açıdan destekler oluşturmuştur. Bu çerçevede, ileri yaş grubundaki cemaat bireylerini periyodik olarak telefonla aramış, herhangi bir ihtiyaçlarının olup olmadığını sormuş ve gerektiğinde destek sağlamışlardır. Ayrıca evde internet imkânı olanları sosyal medya hesaplarına yönlendirerek, yayınlara ve online derslere katılmaya teşvik etmişlerdir:

“Gerçekten ilginç vakalar gördük. Aradığımızda bize vasiyetini yazdıran ya da bu süreçte ölürsem şöyle şöyle yapın diye tembihleyen yaşlı öğrencilerimiz oldu. Aslında bir nevi ölümle barışık hale geldiler. Çünkü çok yakınlarında hissettiler ama sürekli gelen yasaklar ve risk grubunda oldukları için katılamadıkları sosyal hayat onları oldukça olumsuz etkiledi.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

“65 yaş üstü talebelerimizi olumsuz etkiledi bu durum ama biz onları her gün arayarak ödevlerini, derslerini telefonda dinledik. Bu onlara kendilerini değerli hissettirdi, yalnız olmadıklarını bunun geçici bir süreç olduğunu aslında kendileriyle alakalı bir problemin olmadığını sağlıkları açısından bu önlemlerin alındığını kendilerine söyledik. Sosyal medya vasıtasıyla bu isteklerini karşılamaya çalıştık.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

“İmkânı olanlar yakınları aracılığıyla online derslere iştirak ettiler. İmkânı olmayanlar üzüntülerini dile getirip kendilerini ibadete verdiler.” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

Öte yandan yaşlıların yaşadığı fiziki çevre de koronavirüsten etkilenme düzeylerini etkilemiştir. Kentten köye göç eden bazı yaşlılar, özellikle yaz döneminde hem izole bir şekilde süreci daha kolay atlatmayı hem de hastalığın etkilerinden uzak kalmayı başarmıştır. Bir katılımcı bu durumu şöyle dillendirmiştir:

“Köyde yaşadığım ve pandemi sürecinin köydeki insanların iş gücü zamanına denk geldiği için yaşlılarımız herhangi bir rahatsızlık yaşamadılar. Fakat kışın yaşayabileceklerini düşünüyorum.” (Erkek, 23, Lisans, İmam Hatip, 1 Yıl, Elazığ)

Din görevlileri yaşlıların dini yaşantılarında bir değişiklik gözlemlenmediklerini, dini vecibelerine ve ibadetlerine evde de devam ettiklerini belirtmişlerdir. Ancak

pandeminin başlangıcında camilere ve kurslara gidemedikleri için özellikle Ramazan ayında kendilerinden cemaatle namaz kılma talebinde bulunan yaşlılar olduğunu belirtmişlerdir:

“

Ramazan'da üslubunca reddetmek zorunda kaldığım birkaç evde teravih kılma dışında talep olmadı.” (Erkek, 29, İmam Hatip, Antalya)

Normalleşme başladığında ise yaşlıların özlemle beklediği camilere dönüşü gerçekleşmiştir:

“Yaşlılarımızı çok üzdü. Ancak onlar inançlarını kaybetmediler. Normalleşme sürecinde en kalabalık kısmın yine yaşlı kesimlerden oluştuğunu görmekteyiz.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“İbadethanelerden ve maneviyattan uzaklaşmış olmaları onları camilere özlemle bağlanmalarına vesile olacağını düşünüyorum.” (Erkek, 40, Lisans, Müftü, 15 Yıl, Antalya)

“Camilerin açılmasına rağmen korkudan sadece Cuma namazına geldikleri gözlenmiştir.” (Erkek, 40, Lisans, İmam, 5 Yıl, Antalya)

İleri yaş grubundaki bireyler, kısıtlamaların kalkmasının ardından camilere belirli tedbirlerle (sadece Cuma namazlarına yahut cemaatin büyük bir kısmını oluşturacak şekilde) yeniden katılma imkânına kavuşmuşlardır. Gültekin'in çalışmasına göre, özellikle 65 yaş üstü bireylerin camiye duydukları özlem ve camiye tekrar katılabilme konusundaki arayışları dikkat çekicidir (Gültekin, 2020:150).

23. Toplu İbadetlerde Cemaat Ruhuna ve Birlikteliğine Mesafe: Seyreltilen Saflar, Artan Temassızlık

Din görevlileri arasında cemaatle yapılan ibadetlere fiziksel mesafe sınırının getirilmesiyle saf düzeninin bozulmasının, ibadetin gerçekliğini ve ruhunu değiştirdiğini düşünenler bulunmaktadır. Onlara göre, sadece aynı ortamda imamın arkasında birlikte namaz kılmak, cemaat ruhunu oluşturmaya yetmez. Bu ruhun oluşması için fiziksel bir yakınlığın ve temasın olması gerekir:

“...safların eskisi gibi olmaması, yapılan ibadetin ruhuna tamamen ters ve birliği ve beraberliği ifade etme açısından büyük bir eksiklik. Sanki herkes birbirine yabancı gibi bir vaziyet-i acibe var.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans,

Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

“Evet. Alışılmamış olduğundan mı yoksa manevi enerjiyi etkilediği için mi bilmiyorum ama yıllardır diz dize Ku’ran okurken, namazlarda safları sıklaştırılmı anonsu yapılırken şimdiyse tam tersi isteniyor. İnsanın zoruna gidiyor.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

Fiziksel temasın azalmasının cemaat birlikteliğine zarar vereceğini düşünen katılımcılar, özellikle kültürel kodlarımızda bireylerin birbirlerine muhabbetlerini büyük oranda tokalaşarak, musâfahalaşarak veya sarılarak gösterdiklerini; bunun da samimiyetin, dostluğun ve güvenin ifadesi olarak algılandığını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar, Covid-19 sürecinde araya giren zorunlu mesafelerin, cemaat bireylerinde samimiyetin azalmasına, birbirlerinden uzaklaşmaya, bireysel izolasyon ve yalnızlaşmaya neden olacağını düşünmektedir:

“Sosyal mesafe ile cemaat ruhuna da bir mesafe konulmuş oluyor. Bizler sarılmayı, salavatlaşmayı, dokunmayı seven bir toplumuz. Bu nedenle henüz bu duruma alışıldığını düşünmüyorum.” (Kadın, 38, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Erzurum)

“Musâfaha etme, kucaklaşma tabi bir ihtiyaçtır, gıdadır. Bu gıdanın da bir alternatifi, maalesef, yoktur. Bu nedenle ruhî açlığımız her geçen gün artmaktadır, diye düşünüyorum.” (Kadın, 33, Doktora, İl Müftü Yardımcısı, 13 Yıl, Sakarya)

“Herkes birbirinden kaçır hale geldi. Bu da doğal olarak birlik ve beraberlik ruhuna zarar veriyor.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 Yıl, KKTC Girne)

“Evet, verir. Özellikle camide cemaatle kılınan namazlarda herkesin eşit olduğu ve omuz omuza birlik içinde kılınan namazda cemaat ruhunu olumsuz yönde etkilediğini düşünüyorum.” (Erkek, 40, Lisans, Şube Müdürü, 16 yıl, Erzurum)

“Zarar verir bence dokunmak samimiyeti artırıyordu şimdi sadece uzaktan selam var” (Erkek, 39, Ön Lisans, Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmeni, 8 Yıl, Erzurum)

“Uzun vadede vereceğini düşünüyorum. Çünkü fiziksel uzaklık zamanla soğukluk yaratır.” (Erkek, 37, Lisans, Vaiz, 16 Yıl, Antalya)

Yukarıdaki ifadelerden hareketle katılımcıların, fiziksel mesafenin cema-

at birlikteliğini etkidiğini düşündükleri söylenebilir. Katılımcılara göre, insanların birbirleriyle karşılaştıklarında uzaktan selamlaşmakla yetinmek zorunda kalmaları, eskiden olduğu gibi sarılıp tokalaşamamaları, karşılıklı muhabbet, samimiyet ve sevgilerini gösterememeleri, önemli bir iletişim engelidir.

Din görevlilerine göre, toplu ibadette fiziksel temas, omuz omuza saf tutmak, birlik beraberlik hissi ve yüksek manevi doyum, yeni normal dönemdeki mesafe kuralları ile imkânsız hale gelmiştir. Katılımcılar cemaatteki fiziksel teması, bir aktarım ve dönüşüm vesilesi olarak görmekteyler. İbadetlerdeki sosyal mesafe, bireyler arasındaki yakınlığı ortadan kaldıracağı için bireyler arasındaki bağların zayıflayabileceği öngörülmektedir:

“İnsan bir din kardeşi ile yan yana omuz omuza namaz kıldığında kendini daha güvende hissetmekte, bir duvarın tuğlaları gibi birbirinden güç almaktadır.” Erkek, 37, Lisans,16 Yıl, Manisa)

“*Aynı safta omuz omuza namazlarımızı eda ediyor ve musafahalaşıyorduk. Şimdi aynı mabette gönül yakınlığımız olmakla birlikte birbirimizden uzağız, hatta kaçıyoruz.*” (Erkek, 33, Lisans, İmam Hatip, 10 Yıl, Antalya)

“*Daha önceleri din kardeşimizle omuz omuza saf tutuyorduk şimdilerde ise bu heyecanı ve atmosferi yaşayamıyoruz.*” (Erkek, 31, Yüksek Lisans, İmam, 10 Yıl, Hatay)

“*Evet, ruhunu değiştirdi. İnsanlar yan yana geldiklerinde kaynaşma ortamı oluşur. Ama pandemi bu kaynaşma ortamını olumsuz etkiledi.*” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Şanlıurfa)

“*Değiştirir. Beden dili ve etkileşimi yalnız değilsin mesajı verdiği için kişinin huzur ve motivasyonunu artırır.*” (Kadın, 40, Lisans, Vaiz, 13 Yıl, Adıyaman)

Katılımcılar, aynı safta yer almanın güven duygusu aşıladığını, manevi atmosferi sağladığını, kaynaşmak ve yakınlaşmak için ortam hazırladığını, güven hissi oluşturduğunu, bireyler arasında huzur ve motivasyonu artırdığını düşünmektedir.

Öte yandan kalpte iman, ihlas ve sağlam niyet olduktan sonra cemaatle yapılan ibadetlerde sosyal mesafeyi korumanın, ibadetin gerçekliğini/ruhunu değiştiremeyeceğini, ibadette önemli olanın şekil değil öz olduğunu; sosyal mesafenin geçici ve

zaruri bir durum olduğunu ve sosyal mesafeye kuralına uymasında dini bir sorumluluk olduğunu düşünen katılımcılarda bulunmaktadır:

“Hayır, önemli olan ilahi huzura durmak. Hastalıklar gelip geçici. Elbet bir gün eskisi gibi safları sıklaştıracamız” (Erkek, 34 Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun Çarşamba)

“Değiştirmez tabii. Bu süreçte sosyal mesafeye uymak zaten dini bir gereklilik. Hastalık yayılırsa camiden yine mahrum kalacağız. Bu yüzden bunda her hangi bir sakınca yok” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

“Değiştirmez. Önemli olan kalpler arasına mesafe koymamaktır.” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 17 Yıl, Kırşehir)

“İbadetlerde önemli olan ihlas ve samimiyettir. Zorunlu durumlarda ibadetlerin şeklinde bir değişikliğe gidilmesi o ibadetin kazandırdıklarından bir şey eksiltmez. Bu sebeple sosyal mesafeli olarak yerine getirilen ibadetler o ibadetin ruhundan bir şey eksiltmez.” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

“Değiştirmez. Sonuçta her ne kadar toplu olarak yapılırsa da ibadetin özü, bireysel tecrübedir.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

Din görevlilerinin büyük çoğunluğu, sosyal mesafeye göre saf düzenine geçilmesi başlangıçta yadırgansa da, zamanla yeni düzene alışıldığını ve pandemi öncesindeki ibadet alışkanlıklarından uzaklaşmadığını ve ibadet ruhunun korunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte camiden ve cemaatten beklenenin tam anlamıyla karşılanmadığı ve cemaatin yeterince kaynaşmadığı da inkâr edilmemektedir:

“Ruh değişmediği sürece hissiyatın da değişmeyeceği kanaatindeyim. Tedbir bizim toplumumuzda önemli bir kavramdır. Sonrasında takdir gelir. Tedbirlere uyum sürecinde zorluk yaşasak da artık alıştık sayılır.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“...yapılan ibadet Yaratan'ın ilkelerine uygunsu ihtiyaç duyulan ruh da buradan her hâlükârda neş'et edecektir. Elbette ki yan yana, can cana yapılan ibadet ruhunun daha başka olduğunu inkâr etmeksizin...” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

Din görevlileri, genellikle, fiziksel temasın azalmasını, cemaat ruhuna ve birlikteliğine herhangi bir zarar vermeyeceğini, kişinin kendisiyle birlikte diğer kim-selerin de canını koruması gerektiğini, bu sürecin geçici olduğunu ve fiziksel temas-tan öte gönüller arasındaki bağın daha kıymetli olduğunu, cemaat birlikteliğinin gönüllerde sağlandığını düşünmektedir:

“Bu, sağlığımızı korumak adına yapılan bir davranış. Pandemi biter bitmez eski halimize döneceğimize inanıyorum.” (Kadın, 34, Lisans, KKÖ, Ankara)

“Vermez çünkü cemaatin arasında fiziksel bağdan ziyade gönül bağı vardır aslo-lan da budur.” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

“Hem ibadet mekânlarında hem de dışarıda aralarına mesafe koymaları aralarındaki muhabbet ve samimiyeti negatif manada önemli ölçüde etki-lememi. Önemli olanın fiziksel birliktelik değil de kalbi yakınlık olduğunu bilenler arasındaki ilişkiyi devam ettirme noktasında bir sıkıntı olmaz. Ce-maatın birbiri ile olan ilişkisi olağan bir biçimde devam eder.” (Erkek, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

“Zarar vermez; çünkü fiziksel temasla cemaat ruhu kazanmadık ki o or-tadan kalktığına birlik ve beraberlik ruhunu kaybedelim.” (Erkek, 42, Li-sans, Vaiz, 20 Yıl, Ankara)

“Zarurete binaen sosyal mesafeyi korunmalı. Normalde cemaatten, safların sık tutulması talep edilir. Ama şuan zaruret dolayısı ile mesafeli durulması talep ediliyor. Değiştirmez çünkü zaruret var. Zaruretler, mazuratları mü-bah kılar.” (Erkek, 63, Ön Lisans, İmam, 37 Yıl, Elazığ)

Din görevlileri arasında fiziksel temastaki azalmanın cemaat ruhunu nispeten etkileyebileceğini, fakat bu etkinin kişiden kişiye değişebileceğini ve cemaatin bir kısmının bu durumu hoş karşıladığını düşünen katılımcılar da bulunmaktadır:

“İnsanlarımız bazen fiziksel mesafeyi, manevi mesafe ile karıştırıyorlar. Anadolu’da “Gözden irak olan, gönülden de irak olur” felsefesi adeta damarlarımıza işlemiş olsa gerek, artık her türlü platformda iletişim problemleri yaşar olduk. Benim açımdan cemaatin ruhuna bir zarar gelmese de cemaat açısından işler öyle görünmüyor.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Cemaat ruhunda kişisel temas şart değil. Bu bilinçte olanlar için bir de-

ğişim olmaz. Aksini düşünen için cemaat anlayışı değişebilir” (Erkek, 34 Yüksek Lisans, İmam Hatip, 16 Yıl, Samsun)

“Namaz sonrası musafaha-tokalaşma geleneğinin yerine getirilemiyor olması elbette insanlar için üzücü. Ancak bunun cemaat ruhuna zarar verdiğini düşünmüyorum. Hatta cemaatten bazı kimseler bu uygulamanın kalkmasını iyi karşıladı.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

Bu gruptaki katılımcıların gözlemleri incelendiğinde, safların seyrekleştirilmesine yönelik tepkilerin oluşmasında bireysel bilinçlenme düzeyinin ve cami cemaatini tanımlama biçimlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

24. Yeni Normal Dönemde Cami Cemaatinden Uzaklaşma

Pandemi sürecinde alınan tedbirler, dinin cemaat halinde yaşanma biçimini de ilgilendiren düzeyde olmuştur. Katılımcılar cemaati olumsuz etkileyen durumlar arasında camilere gidilememesini, cemaatle namaza katılım sağlanamamasını, sünnet namazların evde kılınmasını, dini merasimlere katılım sağlamaya ilişkin tereddütlerini ve cenazelere katılımın sınırlandırılmasını saymışlardır. Özellikle bu sürecin uzaması halinde cemaatin olumsuz sonuçlardan daha da etkileneceği ve cemaatten soyutlanmanın devam edeceği din görevlileri tarafından belirtilmiştir:

“... camiye gidilmiyor, cenazeye katılım yok, düğünler malum, sohbet ortamları yok herkes birbirinden kaçıyor. Yabancı bir toplum oluştu.” (Erkek, 40, Lisans, KKÖ, 15 Yıl, Trabzon)

“Elbette hastalığın kalabalık ortamlarda hızla yayılması, ölüm oranlarının özellikle yaşlı nüfusta çok olması cemaatle yapılan ibadetlerde zorunlu bir azalmaya götürecektir. En azından hastalık etkisi azaluncaya kadar insanlar cemaatten kendini soyutlayacaktı.” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

Hz. Peygamber’in vefatından sonra yağmur sebebiyle ahab-ı kiram namazını bir gün boyunca cemaatle kılamamış, namazların evde eda edilmesi tartışma konusu olmuştur. İslam tarihinde böyle bir hadisenin varlığı cemaate olan bağlılığı göstermekle birlikte, salgın dönemlerinde uzun süreli camiden uzak kalınmasından cemaatin dini ve psikolojik açıdan etkilediği söylenebilir (Gültekin, 2020: 133). Bazı katılımcılar, ibadetlerden uzaklaşmaya sebep olan faktörlerin başında ekran bağımlılığını göstermiştir:

“Ekran bağımlılığı, dini vecibeleri yerine getirme veya tefekkür ufkunu olumsuz etkiliyor” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KK, 8 Yıl, Gümüşhane)

Bazı katılımcılar ise, pandemi koşullarından cemaatle yapılan ibadetler olumsuz etkilense de, salgının sona ermesiyle birlikte dini hayatın eski düzenine yeniden döneceğine ilişkin kanaatlerini ifade etmişlerdir:

“...insanlar hala cemaatle ibadet etmeyi arzuluyor. Hastalık riski ve korkusu geçtikten sonra cemaatle ibadetin eski haline döneceğini düşünüyorum.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

“Pandeminin bitmesiyle Müslümanlar eski hayat tarzlarına devam edeceklerdir.” (Erkek, 37, Lisansüstü, İmam Hatip, 6 Yıl, Ankara)

“...koronavirüsün tedavisi ve aşısı dünya genelinde rahatlıkla uygulanınca bu tedirgin/olumsuz durumun ortadan kalkacağını ve normale dönüleceğini düşünüyorum.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

Öte yandan katılımcılar tarafından cemaat olgusuna pandemiden önce de gereken özenin gösterilmediğine ve mahiyetinin sorgulandığına işaret etmiştir:

“Dinin cemaat halinde yaşanma biçimi, salgından önce de toplumumuzun göz ardı ettiği bir önemli konuydu. Salgından sonra da bu konunun Ramazan ayları ve hac ibadeti hariç, kıymeti bilinecek bir konu olacağını maalesef düşünmüyorum.” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Erzurum)

“Artık cemaat kavramını bile sorgulayan bir toplum görüntüsü ortaya çıkmaya başlamaktadır. Fiziki mesafenin cilvesi diyelim buna.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

Bazı katılımcılar, pandemiden önce de cemaate katılımın beklenen düzeyde olmadığını, pandemiyle birlikte cemaatle yapılan ibadetlere daha da uzak kalındığını belirtmiş; özellikle gençlerin pandemiden öncesinde de cemaate katılımlarının az olduğuna, sadece ileri yaşı grubundaki kişilerin sıklıkla katıldığına dikkat çekmişlerdir. Katılımcılar, ayrıca, pandemi sonrası normalleşme dönemine geçişte de katılımın beklenen düzeyde olmayacağına ilişkin öngörülerini paylaşmışlardır.

25. İbadethanelerin ve Kursların Yeniden Açılmasının Bireysel Etkisi: Hasret, Huzur ve Çekingenlik

Pandemi döneminde dini hayatın kısıtlanması, Cuma, bayram ve teravîh na-

mazlarının bir süreliğine askıya alınması, Ramazan ayının zorunlu sosyal izolasyon sürecinde evlerde sessizce karşılanması, cenaze namazlarının kısıtlanması ve taziyelerin yasaklanması gibi uygulamalar, bireylerin hayatını belirli düzeylerde etkilemiş; dini toplumsal hareketlilik en aza indirilerek bulaş riskinin en aza indirilmesi amaçlanmıştır (Köse, 2020: 841).

11 Mayıs 2020 itibarıyla kontrollü sosyal hayata geçiş kapsamında açıklanan normalleşme takvimi ile dini hayata ilişkin yeni adımlar atılmıştır (Çapcıoğlu, 2020: 87). “*Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi*” kapsamında 29 Mayıs’ta tedbirler dâhilinde öğle, ikinci ve cuma namazları (Genelge, 2020), 23 Haziran’da ise sabah, akşam ve yatsı vakitleri de dâhil edilerek cemaatle 5 vakit namaz camilerde yeniden kılınmaya başlanmıştır.

Araştırma grubumuzdaki din görevlileri, insanların; yeni normal döneme geçişle birlikte ibadethanelerin ve kursların yeniden açılışını büyük bir sevinç ve mutlulukla karşıladıklarını, kapalı kaldığı zaman diliminde bu mekânlara özlemin gittikçe arttığını gözlemlediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca bu sürecin, camilerin ve Kur’an kurslarının kıymetinin ve fonksiyonunun daha iyi anlaşılmasına sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Cemaat üyelerinin camiye gelerek nefes aldıkları, moral buldukları, psikolojik olarak rahatladıkları ve manevi huzursuzluktan kurtuldukları gözlemlenmiştir. Kısıtlamalar dâhilinde de olsa ibadetleri cemaatle yeniden eda edebilmek, bir nebze de olsa normalleşmenin ilk adımı olarak görülmüştür:

“Cemaatimizde moral ve motivasyonun arttığını ve salgının sona yaklaştığı izleniminin oluştuğunu görüyorum.” (Erkek, 35, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Kastamonu)

“Yeni normalin en büyük özlemi camilere akın etmek oldu. İlk Cuma namazı hakikaten herkesi çok heyecanlandırdı, aynı zamanda çok duygulandırdı, gözyaşları ile sevinç bir arada yaşandı.” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

“Hayat normale dönmeye başlandığı için kaygı azaldı ve özlem bittiği için huzur arttı.” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 10 Yıl, Erzurum)

Gültekin’in çalışmasında da, din görevlilerinin salgın sürecinde camiden uzak kalan cemaatte gözlemledikleri en belirgin tutum, camiye duyulan “özlem” ve camiye rahatça gidebilmenin ne kadar değerli olduğuna ilişkin farkındalık olmuştur (Gültekin, 2020: 141-142). Cami-cemaat buluşmasında duygusal anların yaşandığı

da ifade edilmiştir:

“Camiler ilk açıldığında gelip ağlayanlar oldu. Ben de buna şahit oldum. Tabi çok mutlu oldular. Bu buluşmanın etkisi devam ederse bence çok iyi olur.” (Gültekin, 2020: 144)

“Camiye devamlılık konusunda cemaat açısından fikhî, yani kurala dayalı bir zorunluluk olarak devam etmekten ziyade, duygusal olarak camiye devam etmenin daha baskın olduğunu düşünüyorum. Camisiz yapamama. Camide huzur bulma, mutlu olma.” (Gültekin, 2020: 145-146)

Normalleşme sürecinde cemaate katılım konusunda bireylerin biraz daha rahatladığı ancak salgının devam etmesinden ötürü tedirginliğin ve sosyal ilişkilerde çekingenliğin ortadan kalkmadığı anlaşılmaktadır:

“Camiye gelenler genelde orta yaştakiler ve yaşlılardır. Onlar eskiden cami çıkışlarında dedikodu yaparken şimdi kimse bir araya gelip konuşmuyor. Çocukların yazın sosyal etkinlik olarak camiye geldiklerini düşünürsek onlar için de boşluk oluştu.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 1 Yıl, Elazığ)

“Herkeste acaba karşımdakinde yanımdakinde virüs var mı diye merakla karışık bir endişe var.” (Erkek, 25, Lisans, Müezzin Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“...cemaatimiz tedbirli davranmakta ve büyük bir kısmı hâlâ cemaate iştirak etmemekte. İbadet etme özgürlüğünün olmasına seviniyorlar ancak hastalığa yakalanma korkusu sanırım daha ağır basıyor.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

Katılımcı din görevlerinin bu ifadelerinden eski alışkanlıkların cami cemaati tarafından sürdürülmediği; cami çıkışlarında bir araya gelip konuşulamadığı, çocukların yazın camiye gelemediği ve halen tedbirli davranarak cemaate katılımın gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Psikoloji literatüründe belirsizlik, yoğun özgürlük kaybı ve izolasyon sürecinin var olan stres kaygı ve korku gibi olumsuz duyguları tetikleyebileceği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra karantina süreci korku, kaygı, öfke ve hayal kırıklığı gibi olumsuz duyguların potansiyel tetikleyicisi olarak görülmektedir (Akoğlu, Karaaslan, 2020: 99).

Hastalık endişesinden ötürü camilerde ibadet eden kişi sayısının halen eski düzeyine ulaşamaması anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim ibadet yerlerinin eski durumuna tamamen geri dönmesi, yeni normal süreçte beklenen bir durum değildir.

Zira tedbirlerin ve hastalığın tamamen ortadan kalkmaması, henüz aşılamanın devam etmesi ve ibadet yerlerinde uygulanan mesafe kuralının hala geçerliliğini koruması, cemaat sayısını etkileyen belli başlı hususlar arasında sayılabilir.

Kur'an kurslarının açılması, özellikle hafızlık çalışan öğrenciler açısından olumlu görülürken, Mili Eğitim Bakanlığı'nın yüz yüze eğitime henüz tümüyle geçmemiş olması, katılımcıların sorguladığı hususlar arasında yer almaktadır:

“Tabii ki öğrencilerimizi ve kurslarımızı çok özledik sadece acaba tehli- ke tamamen ortadan kalkana kadar eğitim online olarak Diyanet Tv veya Zoom grupları üzerinden mi devam etseydi diye soranlar oluyor.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

Bazı katılımcılar, salgın tamamen bitmeden eğitim-öğretim faaliyetleri- nin yüzyüze yapılmasını doğru bulmadıklarını belirtmişlerdir. Salgın dönemin- de eğitim-öğretimin çevrimiçi gerçekleştirilmesi gerektiğini belirten söz konusu katılımcılar, bu amaçla Diyanet TV ve Zoom uygulaması gibi alternatiflerin değer- lendirilebileceğini söylemişlerdir. Buradan hareketle özellikle eğitimcilerin salgın sü- recinde uzaktan eğitim uygulamalarına ilişkin alternatifleri benimsediği söylenebi- lir. Nitekim ZOOM Cloud Meetings uygulaması 15 Mart 2020'den itibaren Türkiye Apple Store'da en çok indirilen uygulamalar arasında yer almıştır (MMA Türkiye, 2020: 4).

26. Toplu İbadetlere Katılımda Bireylerin Risk Algı Düzeyi

Yeni normalde ibadethanelerin açılması ve kısıtlamaların kaldırılmasıyla bir- likte salgının toplu ibadetlere katılımda bireylerin risk algı düzeyine etki edip etme- diği gündeme gelen konulardan biri olmuştur. Din görevlilerinden bir kısmı, toplu ibadetlerin risk algısını artırdığını, bu yüzden, katılım konusunda çekincelerin sür- düğünü belirtmişlerdir. Bu sebeple de vakit ve Cuma namazına katılımın eskiye göre azaldığı, salgın bitse de risk algısının bir süre daha ibadetlere katılımı engelleyeceği gözlemlenmiştir:

“Evet, çünkü normal şartlarda vakit namazlarını devamlı camide kılan bireyler bile ya gelmemeye ya da daha az gelmeye başladılar.” (Erkek, 23, Yükseköğretim, İmam Hatip, 2 Yıl, Tunceli)

“Evet düşünüyorum. Çünkü camilerin açıldığı ilk haftalarda bazı kişilerin

riskli bulduğu için Cuma namazlarına gitmediğini gördüm.” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 5 Yıl, Bingöl)

“Evet. Salgın bitse de bir müddet toplu ibadetlere katılımımda korku söz konusu olabilecektir.” (Erkek, 37, Lisans, Vaiz, 16 Yıl, Antalya)

Din görevlilerinden bir kısmı ise toplu ibadetlerin risk algısı üzerinde etkisinin bulunmadığını belirtmiştir. Bu kanaate ulaşılmasında gerekli tedbirlerin alınması, camilerin hijyen konusunda en korunaklı mekanlar olarak değerlendirilmesi düşüncesi etkili olmuştur. Katılımcılar, risk algısına ilişkin görüşlerin gerçeği yansıtmadığına da dikkat çekmiştir:

“Cami cemaatimiz, Kur’an Kursu personelimiz ve öğrencilerimiz tedbirlerle uyduğu için bulaşıcı bir durum olacağını sanmıyorum” (Erkek, 38, Ön Lisans, Müezzin-Kayyım, 15 Yıl, Bursa)

“Toplumumuz salgın gerçeğini kulaktan dolma bilgilerle öğrendiği için kulaaktan kulağa yayılan efsanevi anlatımlarla risk algı düzeyinin tavan yapmış olduğunu gözlemliyoruz.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Risk algısını artırdığını söyleyemeyiz. Çünkü en çok tedbir uygulayan yine camilerimiz olmuştur.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

Pandemi sürecinde alınan tedbirlere uyumun ve bu konudaki denetimlerin sık yapıldığı yerlerin başında kamu kurum ve kuruluşları gelmektedir. Bu bağlamda camilerin ve Kur’an kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı olması, buralarda alınan tedbirlerin üst düzeyde uygulanıp denetlenmesini kolaylaştırmıştır. Pandeminin ilk günlerinden itibaren camiler, toplanma yerleri olarak algılanmalarından kaynaklanan çekinceler nedeniyle sürekli kamuoyunun gündeminde tutulmuştur. Söz konusu endişelere rağmen araştırma grubumuzdaki katılımcılar, tedbirleri hassasiyet ve başarıyla uygulayanların cami görevlileri olduğunu aktarmışlardır. Tedbirlere uyum yeni normal dönemde de devam etmiş ve bu durum cemaat sayısının azalmasına neden olmuştur. Esasen ibadet ve dini sosyalleşme mekânı olarak camilerin doluluk oranlarının pandemi öncesine göre daha az olması, bireylerin salgın konusundaki hassasiyetlerinin yüksek oluşundan kaynaklanmıştır. Her ne kadar kamuoyunda cami görevlilerine ve cemaatine ilişkin olumsuz bir algı oluşmuşsa da, bir taraftan pan-

27. **Hastalık, Yakınların Kaybetme Korkusu ve Dini Başa Çıkma: Manevi Destek, Bilgilendirme ve Rehabilitasyon**

demide tedavilerle hastaların yakınlarına dâhil olması diğer taraftan ise dini başa çıkma davranışlarıyla riskli durumlarda yakınların bilgilendirilmesine ve ailelere destek sağlanmasına yönelik yönündeki kanaati daha çok desteklemektedir.

Pandemi döneminde hastalanan ve vefat eden kişi sayısının fazla olması nedeniyle din görevlilerine, hastalara ve hasta yakınlarına manevi destek sunma ve dini açıdan başa çıkmalarına rehberlik etme konularında da önemli görevler düşmüştür. Bu çerçevede onlar, cemaatlerini ve kursiyerlerini takip etmişler, onlarla iletişimlerini bu süre zarfında canlı sohbetlerle ve telefon görüşmeleriyle, WhatsApp grupları üzerinden bilgilendirme ve çevrimiçi ziyaretlerle sürdürmüşlerdir. Ayrıca Vefa Destek Grupları aracılığıyla da destek vermeye çalışmışlardır.

“Cemaatimize 7/24 hizmetlerinde olduğumuzu belirtip her türlü özel sorunlarını telefon aracılığıyla cevaplamaya hazır olduğumuzu samimiyetle vurgulamamız rahatlatıcı bir etken oldu.” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

“Cemaatimizin özellikle telefonla aramamızdan çok mutlu olduğunu ve motivasyonlarının arttığını gördüm.” (Kadın, 36, Lisansüstü, Vaiz, 14 Yıl, Ankara)

Katılımcıların cevapları incelendiğinde, din görevlilerinin salgın döneminde mesai gözetmeksizin kendilerinden destek isteyenlere gönüllü rehberlikte buldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, görevlilerin mesleki temsil kabiliyetlerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Din görevlileri, cemaatlerine ve kursiyerlerine öncelikle salgın karşısında gerekli tedbirleri almaları yönünde telkinde bulunmuşlardır. Bu çerçevede hijyen kurallarına uymanın ve temizliğin önemi, sağlıklı beslenmeye dikkat edilmesi, yürüyüş ve egzersiz yapılması ile kalabalık ortamlardan uzak durulması gibi pek çok konuda bilgilendirmede bulunulmuştur. Hastalığa yakalanılması durumunda ise, bunun serin yüreklilikle karşılanması; her şeyin Allah'tan geldiğinin düşünülmesi istenmiştir. Gerekli tedbirlere ve tedavi yöntemlerine başvurmak kaydıyla sabırla Allah'a dua edilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Din görevlileri hastalara, kaygılanmamaları, verilen ilaçları düzenli kullanmalarını ve tedaviye devam ettikleri takdirde hastalıklarının iyileşeceği yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. Hastalığı atlatan görevliler ise, bunun geçici bir imtihan olduğunu, hastalıktan korkulmaması gerektiğini ve sabredildiğinde ecrinin yüksek olacağını vurgulamışlardır. Hastalık sürecinde inancın iyileştirici gücünden destek

almak ve tedbir aldıktan sonra Allah'a tevekkül etmek verilen tavsiyeler arasındadır. Bu kapsamda devletin koyduğu kurallara uymanın, hem kendilerinin hem de sevdiklerinin sağlığını korumak için gerekli olduğu vurgulanmış; ayrıca hastalık bulaştırdıklarında kul hakkına gireceklerini göz ardı etmemeleri tavsiye edilmiştir.

Öte yandan din görevlileri hastalardan bazılarının vefatı durumunda, yakınlarını teselli ederek, ölümün kaçınılmazlığından ve herkesin bir gün öleceğinden bahsetmişlerdir. Bu çerçevede ölümün nihai bir son, hiçlik ya da yok oluş anlamına gelmediğinin, aksine yeni bir hayatın başlangıcı olduğunun belirtilmesi, muhtemel korkuların bastırılarak ölümün anlamlandırılmasında ve dini başa çıkma sürecinin aktifleştirilmesinde etkili olmuştur:

“Bir Müslüman için hastalığın günah kefareti, ölümün ise bir son olmadığı aksine asıl hayatın başlangıcı olup bu hayatın devamı niteliğinde olduğunu söylerim. Yine ölüm vaktinin insanın kaderinde ve Allah'ın (cc) bilgisinde olduğunu ifade ederim.” (Erkek, 25, Lisans, Müezzin Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“İlk başta dua yöntemini daha fazla kullanırım. Ayrıca salgın hastalıktan ölümlerin olması dünyevi şehitlik olması yönüyle teselli edilebilir. Evde bakım servisindeki doktor hanımla beraber ziyaretlere gidiyorum. Filyasyon ekibindeki arkadaşlardan aldığım kovitli hastaların numaralarını arayarak onlara moral motivasyon veriyorum.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

“Ölümün hak olduğunu, er ya da geç herkesin bir gün öleceğini anlatarak, salgın sürecinde tedbirlere uymalarını istiyor ve onlara destek olmaya çalışıyorum.” (Erkek, 34, Yüksek Lisans, Vaiz, 10 Yıl, Bitlis)

Bazı din görevlileri, takipçilerini salgın hastalıkla başa çıkma konusunda kitle iletişim araçlarından ve yeni medya mecralarından yapılan bilinçlendirici programlara yönlendirdiklerini, bu çerçevede Instagram ve Youtube'daki kayıtların yanı sıra, Diyanet TV'deki çeşitli programları önerdiklerini belirtmişlerdir:

“Onları moral ve motivasyon kazandırmak için Diyanet TV'nin programlarını takip etmelerini ve uzaktan eğitim imkânlarından faydalanmalarını istedik.” (Kadın, 51, Lisans, KKÖ, 20 Yıl, Hatay)

İnsanların sürecin sarsıcı etkileriyle baş etme konusunda din görevlilerinden destek aldıkları, din görevlilerinin de ellerinden geldiğince kendilerinden yardım isteyenlere rehberlik ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, özellikle olağanüstü zamanlarda Diyanet İşleri Başkanlığı personeli tarafından yürütülen din hizmetlerinin ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir.

Salgın döneminin etkileri tüm toplum kesimlerinde hissedilmekle birlikte, bu süreç toplumun dezavantajlı kesimlerince daha ağır tecrübe edilmiştir. Bu dönemde toplumun en dezavantajlı kesimlerinin başında gelen ileri yaş grubundaki bireylerin sosyal yaşam alanlarının daralması, hastalığa yakalanma ve ölüm riskinin yüksek olması, diğer yaş gruplarına göre onları çok daha fazla etkilemiştir. Bazı katılımcılar, yaşlıların bu durumunun göz önünde bulundurularak gerekli tedbirlerin alınmasını ve onları avantajlı kılacak rehabilitasyon çalışmalarının önemine dikkat çekmiştir:

“Evet, yapılmalı. Her türlü tedbirler alındıktan sonra Allah’a tevekkül etmelerinin gerekli olduğu bildirilmeli.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam, 4 Yıl, Trabzon)

“İşin ehli olan uzmanlar ve usulüne uygun bir biçimde değişik yer ve zamanlarda olabilir.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Dini telkinler rehabilitasyon sayılacaksa, elbette yapılmalı.” (Erkek, 25, Lisans, Müezzin Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“Ahiret inançları kuvvetlendirilerek manevi rehberlik yapılabilir.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 1 Yıl, Elazığ)

“Bu konuda uzman kişilerden destek alınarak yaşlıların negatif yönde etkilenmemesine dikkat edilerek rehabilite çalışmaları yapılabilir.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

“Çalışma yapacak grubu da riske atmadan telefon vs. araçlarla olabilir.” (Kadın, 45, Lisans KKÖ, 7 Yıl, Kastamonu)

“Evet, yapılmalı. Televizyonda program, kısa film radyoda bu yönde çalışmalar yapılabilir. Ve sosyal medya aracılığıyla bu kesime ulaşılarak rehabilite edilmeliler.” (Erkek, 33, Lisans, İmam Hatip, 10 Yıl, Antalya)

“Tabi ki bunun olması lazım. Çünkü bu süreçte yaşlılarımız gerçekten çok etkilendiler. Cami görevlileri bu konuda koordine edilmeli ve bu rehabilitasyon çalışmaları yapılmalıdır.” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 5 Yıl, Bingöl)

“Evet. Gerekli görülen kişilere Kur'an ve sünnet ekseninde psikolojik destek verilmeli.” (Erkek, 25, Lisans, İmam, 2 Yıl, Ankara)

“Yaşlılarımıza her zaman iyileştirme çalışması yapılmalı. Ancak bu çalışma direk ölümle ilgili olmamalı aksine dini yaşam ve ahirete hazırlık şeklinde olmalıdır.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Elbette yapılmalı. Diyanet bünyesinde manevî rehberlik yapan uzmanların bu alanda istihdamı sağlanabilir. Tabii bu, kurumlar arası işbirliği ve kolektif bir şuurla yapılmalı.” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

Katılımcılardan bazıları, yaşlılara yönelik rehabilitasyon çalışmalarının, sadece Diyanet personeli tarafından değil, farklı alanlardan uzman kişiler tarafından ve diğer kurumlardan da destek alınarak yapılması gerektiğini belirtmişlerdir. Rehabilitasyon sürecinde yaşlıların bu dönemde kullandıkları dini başa çıkma yöntemlerinin tespit edilmesi ve bu sürecin onların ilgisini çekecek dini içerikler kullanılarak yönetilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca rehabilitasyon çalışmalarının ölüm odaklı değil yaşam odaklı olması, katılımcılar tarafından dile getirilen görüşler arasında yer almaktadır. Rehabilitasyon işlemleri, pandeminin hala etkin biçimde devam ettiği gerçeğini göz ardı etmeden ve yaşlıların hayatını riske atmadan gerekli önlemler eşliğinde ya da telefon ve televizyon gibi farklı mecralar aracılığıyla yapılabilir.

Bazı katılımcılar ise, rehabilitasyon çalışmalarının sadece yaşlılarla sınırlandırılmaması gerektiğini, bu süreçten benzer şekilde olumsuz etkilenen gençlerin yanı sıra, sağlık sektörü çalışanları, esnaf ve tüccarlar gibi meslek gruplarını da içine alacak şekilde kapsamının genişletilmesi gerektiğini vurgulamışlardır:

“En çok etkilenen yaşlılar gibi görünse de gerçekte öyle değil diye düşünüyorum. Hastalık, yaşlıları etkiledi ama etkileri diğer kesimlere sirayet etti diye düşünüyorum.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

“Yaşlılar için değil, etkilenen diğer gruplar için de yapılabilir rehabilitasyonlar (sağlıkçılar, bir kısım esnaf, gençler vs.)” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

“Yaşlılarımızla ilgili rehabilitasyon çalışmaları yapılmalı, ancak yaşlılarımız sürekli camii merkezli bir ibadet hayatı yaşadıkları için din görevlimizin bir telefonla hâl hatır soruşu dahi onları dinç tutmaya yetecektir diye düşünüyorum. Şu anda rehabilitasyonun gençlerimiz üzerinde yapılmasının daha da yerinde olacağını ifade etmek isterim.” (Kadın, 38, Lisans, Gençlik Koordinatörü, 13 Yıl, Ankara)

“Rehabilitasyon çalışmaları genel olarak herkese uygulanabilir.” (Kadın, 38, Ön Lisans, KKÖ, Adıyaman)

“Yapılması faydalı olabilir. Aslında burada yaşlı veya genç fark etmez Müslümanın dikkate alması gerekenin ölüm korkusundan ziyade dünya hayatının imtihan yeri olduğu ve ölümden sonrasına hazırlığımızın ne olması gerektiği bilinci ve şuuruna ihtiyaç olduğunu düşünüyorum.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

Pandemi sürecinden, şiddeti ve yoğunluğu farklı olmakla birlikte, toplumun hemen her kesimin olumsuz etkilendiği bilinmektedir. Ancak bazı meslek gruplarındaki kişiler bu süreci kendi başlarına atlabilecek durumdayken, bazılarının uzman yardımı almadan bu sürecin üstesinden gelebilmesi zor görünmektedir. Her ne kadar bu süreçten en çok etkilenen grubun yaşlılar olduğu düşünülse de, manevi destek ve rehabilitasyon çalışmalarının kapsam ve içeriği, aciliyet durumuna göre ihtiyaç duyan hemen herkesi kapsayacak şekilde genişletilmelidir.

28. Ölüm, Cenaze, Taziye ve Yas Süreci:

Gözlem, Teselli, Tavsiye ve Rehberlik

Covid-19 nedeniyle vefat edenlerin defin işlemlerine sadece yakınlarının katılmasını din görevlilerinin büyük çoğunluğu tedbirler kapsamında bir zorunluluk olarak değerlendirmekte, bazıları ise bu uygulamanın yerinde olmadığını düşünmektedir. Hastalığın bulaşıcı etkisi hem aileyi hem de cenazeye katılacakları tehdit edeceğinden cenazenin sadece yakınları eşliğinde defin işlemlerinin gerçekleştirilmesi katılımcılar tarafından bir taraftan üzüntü verici bulunurken, diğer taraftan yüksek bulaş riski nedeniyle gerekli görülmektedir. Katılımcılar tarafından, kültürümüzde yerleşik bazı alışkanlıkların, pandemi koşullarında riskli görüldüğü için yapılmasının önüne geçebilmek ve insanları bulaş riskinden koruyabilmek amacıyla alınan tedbirlerin zorunluluğuna dikkat çekilmektedir:

“Tedbir gereği bu bir zorunluluk. Kendi yakınım da yaşadım aynı duyguları. İnsan biraz buruk olsa da tedbir daha ağır basıyor.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“İsabetli. Cenazeler duygusal törenler. Milletimiz de sıcakkanlı. Sarılmadan el kol teması kurmadan duramıyor.” (Erkek, 35, Lisans, Murakıp, 13 Yıl, KKTC)

“Acıyı paylaşmak anlamında çok büyük bir eksiklik ancak gerekli.” (Erkek, 40, Lisans, Şube Müdürü, 16 yıl, Erzurum)

“Bizim toplumumuzda vefat edenler için kalabalık olmayı ve son görevi

yerine getirmeyi insanlar çok ister ama kurallara uymak gerekir.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Kırşehir)

Katılımcılar tarafından tedbir amaçlı uygulamalar gerekli görülse de, söz konusu uygulamaların olumsuz etkileri de dile getirilmiştir. Katılımcılar, cenaze yakınlarına taziyelerin sunulması (sadece telefonla görüşülmesi), acılarının paylaşılması, en zor zamanlarında yanlarında bulunulması ve yakınların teselli edilmesi imkânından yoksun bırakılmalarından dolayı derin üzüntü duyduklarını belirtmişlerdir:

“Ölüm, cenaze, taziye toplumsal anlamda önemli dayanışmaya ihtiyaç duyulduğu günler olması sebebiyle insanları olumsuz yönde etkiliyor.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

“Çok acı bir olay. Belki pandemideki en üzücü hadise. İnsanın yakınının vefatında yakınlarını görememesi, teselli bulamaması.” (Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 Yıl, Isparta)

“Bu acı bir durum. İnsan bir yakını bile rahat defnedilmesinin ne büyük bir nimet olduğunu anlıyor. Hatta birçok insanın bu zamanlarda cenazesinin olmaması için dua ettiğini biliyorum.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 Yıl, KKTC Girne)

“Salgının yayılmasını önlemek için gerekli bir adımdır elbette. Ancak acılı günlerinde en yakını kaybeden insanlara akraba, arkadaş, tanıdık veya komşu olarak onların yanında olduğumuzu hissettirememek büyük bir eksiklik diye değerlendiriyorum.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

“Cenaze namazlarının az kişiyle kılınması insanları olumsuz manada etkiledi.” (Erkek, 43, Lisans, Memur, 15 Yıl, Erzurum)

“Vatandaş için zor bir süreç. Ama yapılacak da bir şey yok. Genelde cenazesi olanları telefonla arayarak taziyemizi iletiyorum.” (Erkek, 45, Yüksek Okul, İmam Hatip, Ankara)

Din görevlilerinin büyük çoğunluğu, salgından ötürü cenaze işlemlerinde ve taziye süreçlerinde pandemi öncesindeki birlik-beraberlik duygusunu yakalamanın güç olduğunu, akraba ve yakınların bu süreçte kendilerini duygusal olarak yalnız hissettiklerini ancak tedbirin elden bırakılmaması gerektiğini düşünmektedir. Bununla birlikte, defin uygulamasını eleştiren katılımcılar da olmuştur. Söz konusu katkı

lımcılar, tedbirlerin genişletilerek riskin ortadan kaldırılabileceğini ve vatandaşların cenazelere katılımının sağlanabileceğini düşünmektedir:

“Acı verici. Bu kadar gaddar olunmayabilirdi. Sonuçta insan bir kere ölür. Gerekli tedbirler biraz daha üst düzeyde alınır ama cenazeye katılım izni verilebilirdi.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Yanlış bir uygulamaydı, gerekli tedbirler alındıktan sonra risk oluşturmazdı.” (Erkek, 42, Lisans, Vaiz, Ankara)

Bazı katılımcılar, tedbirlerin daha da sıkılaştırılması halinde risk oluşturmadan katılımın sağlanabileceğini belirtmektedir. Konuyla ilgili bazı deneysel araştırmalar da, bireylere fani olduklarını hatırlatan cenaze arabası ve mezarlık gibi uyarıcılar verildiğinde; düşünce, muhakeme ve davranışlarının daha da keskinleştiği bulgulamıştır. Salgın sürecinde karşılaşılan ölüm, cenaze ve buna bağlı “acılar”ın da, kişilerin bu olgulara ilişkin algılarını pekiştirdiği söylenebilir (Taştan, 2020: 15).

Araştırma grubumuzdaki din görevlileri, hastalık, ölüm, cenaze, taziye ve yas sürecine ilişkin tedbirler kapsamında çevrelerine uyarılarda bulduklarını, başta taziye sahipleri olmak üzere akraba ve yakınları teselli ettiklerini, çeşitli tavsiyelerde bulduklarını ve acılarını paylaşarak manevi açıdan desteklediklerini dile getirmişlerdir:

“Cenaze merasimlerinde mesafeye dikkat ederek, insanları bir arada fazla tutmadan defin teşhiz ve defin işlemlerini gerçekleştirdik, manevi olarak desteklerimizi de gösterdik.” (Erkek, 35, Lisans İmam Hatip, 10 Yıl, Samsun)

“Hastalık, cenaze ve taziye anında kişilerin fazla bir araya gelmemesini önerdik.” (Erkek, 47, Lisans, Vaiz, 23 Yıl, Yozgat)

“Hem dini hem sosyal bir sorumluluk olarak gerek ölüye dua şeklinde gerek ölünün yakınlarına teselli amacıyla yakınlarla irtibat halindeydik.” (Erkek, 25, Lisans, Müezzın Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“Tabii zorlu süreçler yaşandı. Cenazenin ailesine güzel bir destek verilmezse daha acı olabilirdi. Bizlerin de elimizden geleni toplumumuz için yaptığımızı düşünüyorum.” (Erkek, 24, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Giresun)

Katılımcılar, salgın hastalığın çok hızlı yayılmasının ve hastaların nasıl tedavi edileceğinin henüz netleşmemesinin, insanların hastalara bakışında bazı olumsuzluklara neden olduğunu aktarmışlardır. Bu tür durumlarla, hasta yakınlarına salgının önlenmesi için alınan tedbirlere uyulmasını ve hastalığa yakalananların da diğerk hastalar gibi normal bir hastalık süreci geçirdiklerini, bu yüzden onlara kendilerini dışlanmış hissettirecek tavırlardan uzak kalınmasını telkin etmişlerdir:

“Bizim yaptığımız, daha çok onların vebalı olmadıklarına inanmalarını sağlamak. Yani toplumdan tecrit edilme veyahut da toplum nazarında kötü görülme gibi travmalarını atlatmaya yardımcı olmak. Aslında normal bir hastalık süreci olduğuna insanları ikna ederek yardımcı olmaya çalışmak. Ayrıyeten ahiret bilinci konusunu daha sağlıklı ve anlaşılır bir şekilde işleyerek manevi anlamda motive olmalarına yardımcı olmak.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Yakınlarının Covid-19 dolayısıyla ölümü sanki ayıp bir durummuş gibi değerlendirip gizlediler, hastaları ve hastalıkları varsa saklama gereği duydular. Bu da toplumun kendilerini dışlama korkusundan kaynaklandı diye düşünüyorum.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

Bazı katılımcılar hastalık, ölüm, cenaze ve taziye dönemlerinde bireylerin neler yaşadığına ve bu sürecin travmatik etkilerinin üstesinden gelebilmeleri için nasıl rehberlikte bulduklarına ilişkin tecrübelerini dile getirmişlerdir:

“Hasta olan bireylerde ilk önce bir panik ve çaresizlik hissi olduğunu gözlemledim.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“İnsanların çok tedirgin olması söz konusu. Samimi ve içten bir şekilde yardımcı olduk.” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 1 Yıl, Giresun)

“Toplumsal katılım sağlanmamıştır. Ancak ailelerinin çok üzüldüğü aşıkârdır. Lakin gerekli tedbirlerin alınması gereklidir. Bizler de onları sabra ve Allah’a yöneltmeleri noktasında telkinlerde bulduk.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Cenaze yakınları olayı kabullenmiş görünüyorlardı. Allah’ın takdirine rıza gösteriyorlardı.” (Erkek, 47, Lisans, Din Hizmeti Uzmanı, 20 Yıl, Sakarya)

“Genelde Allah’a teslimiyetin ve ölüm gerçeğinin bilinci ile hareket edil-

diğini gördük. Teenni ile, hikmetle ve yumuşak bir üslup ile hareket ettim.”
(Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Bugün için tedavisi mümkün olmayan bir hastalık olduğundan insanların buna bir kaderi ilahi olarak baktıklarını gözlemledim. Biz de olaya bu açıdan bakıp tedbirlere riayet edilmesini telkin ederek rehberlik etmeye çalıştık.” (Erkek, 35, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Kastamonu)

“Genel olarak manevi rehberlikle destek olup morallerinin yüksek olması gerektiğini vurguladım.” (Kadın, 38, Ön Lisans, KKÖ, Adıyaman)

Bazı din görevlileri ise, hastalık karşısında insanların paniğe ve endişeye kapıldıklarını, kendilerini çaresiz hissettiklerini, cenazelere katılım sağlanamaması nedeniyle ailelerin üzüldüğünü, fakat ölümler karşısında kabullenici bir tavır takındıklarını ve ölümlere ilahi kader gözüyle yaklaştıklarını gözlemlemişlerdir. Araştırma grubumuzdaki katılımcıların ifadelerinden din görevlilerinin bu zorlu süreçte toplumu yalnız bırakmadıkları, gerekli tedbirleri hatırlattıkları ve bunlara uyulmasında öncülük ettikleri anlaşılmaktadır. Bu çerçevede onlar, insanların kendilerini yalnız hissetmemeleri için çeşitli telkinlerde bulunmuşlardır. Görevlilerin söz konusu rehberlik sürecini hikmetli ve yumuşak bir üslupla, insanların sabırla Allah'a yönelmelerini sağlayıcı telkinlerle ve morallerini yükseltecek bir din dili kullanarak yürüttükleri söylenebilir.

29. Ölüm Vakalarının Dini ve Sosyal Hayata Etkisi:

Daralan Sosyal Hayat, Genişleyen Dindarlık

Salgın nedeniyle meydana gelen ölümlerin, din görevlilerinden bazılarının sosyal ve dini hayata yönelik motivasyonu üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Covid-19 kaynaklı ölüm olaylarının katılımcıların sosyal hayatını olumsuz, dini hayatını ise genellikle olumlu yönde etkilediği söylenebilir:

“Tabi etkilendi. Cenazelerde ve yapılan konuşmalarda, birçok konu beni etkiledi.” (Erkek, 63, Ön Lisans, İmam, 37 Yıl, Elazığ)

“Haliyle bir etkilenme oldu. Sosyal hayat oldukça daraltıldı. Dini motivasyonum arttı.” (Kadın, 38, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Erzurum)

“Dini motivasyonum daha da arttı, insanlara yardımcı olmak konusunda kayda değer dönütler şevkimi artırdı.” (Kadın, 38, Lisans, Gençlik Koordinatörü, 13 Yıl, Ankara)

“Allah’a inancım daha arttı.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Yakın çevremden gelen ölüm haberleri sosyal anlamda motivasyonumu etkiledi.” (Erkek, 26, Dini Yüksek Öğretim, İmam Hatip, 7 Yıl, Adıyaman)

“...daha az sosyal olma eğilimi söz konusu oldu.” (Erkek, 25, Lisans, İmam, 2 Yıl, Ankara)

“Dini motivasyonumda bir değişiklik yaşamadım fakat sosyal olarak büyük değişimler yaşıyorum. Neredeyse sosyal hayatımız bitmek üzere.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

Din görevlilerinden bazıları, bu süreçte yaşanan ölümlerin kendilerini her açıdan olumsuz etkilediğini aktarmıştır:

“Evet! Zaten herkesin başına gelecek olan “ölüm” olayının, “biz” kaynaklı bir tedbirsizlik sonucu yaşanması, insanı ahiret adına endişelendiren bir olay.” (Erkek, 27, Lisans, İmam Hatip, 2.5 Yıl, Erzurum)

“Elbette. Sosyal ve dini hayat neredeyse bitme noktasına geldi.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl Ankara)

“Genç ölümlere şahit olduk bundan dolayı etkilendik. Sosyal ve dini motivasyonumun olumsuz etkilendiği oldu.” (Erkek, 37, Lisans, Vaiz, 16 Yıl, Antalya)

Bazı katılımcılar ise, meslekleri gereğince ölüm olaylarına alışkın olduklarını, ayrıca vefat edenler arasında yakınlarının sayıca az olmasından dolayı, bu süreçte sosyal ve dini hayata ilişkin motivasyonlarında herhangi bir ciddi değişimin yaşanmadığını aktarmışlardır:

“Ölümlere alışkın olduğumuz için etkilenmedi” (Erkek, 35, Lisans İmam, 10 Yıl, Samsun)

“Koronavirüs sebebiyle vefat eden az sayıda tanıdığım olduğu için motivasyonumu etkileyecek bir durumla karşılaşmadım.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

Covid-19 kaynaklı ölümlerin katılımcılara etkisinin aynı düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Katılımcıların görevleri esnasında şahit oldukları ölümlerin, vefat edenlerin yakın çevreden olup olmamasının yanında, cenaze törenlerinde karşılaş-tıkları trajik durumlara göre farklı etkilere yol açtığı ve hayata ilişkin genel moti-vasyonlarını olumlu ya da olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Bununla birlik-te, katılımcılardan alınan cevapların, genellikle, söz konusu ölümlerin sosyal hayat motivasyonlarını olumsuz etkilediği yönünde yoğunlaştığı söylenebilir. Elbette etki-nin boyutları sadece bununla sınırlı kalmamış, bazı katılımcıların dini hayata ilişkin motivasyonları da ardi ardına gelen ve sayısı her geçen gün artan ölüm vakalarından ciddi şekilde etkilenmiştir. Ancak katılımcı görüşlerinden hareketle dini motivasyon-lardaki değişimin nasıl, ne yönde ve hangi boyutlarda gerçekleştiği yeterince aydın-latılamamıştır.

30. Yeni Normal Dönemde Dini Hayatın Değişen Görünümleri

Din görevlileri, yeni normal dönemdeki tedbirler çerçevesinde dini hayatın değişen görünümelerini değerlendirmişlerdir. Pandeminin küresel düzeyde bütün ku-rumlarda olduğu gibi dini kurumlarda da değişime sebep olduğu katılımcılar tarafın-dan dile getirilmiştir. Bu çerçevede, pandemi devam ettiği sürece, cami ve mescitler başta olmak üzere dini mekânlarda toplu ibadetlere katılımın az olacağı, zamanla yoğunluğun artacağı, ancak yine de uzun süre safların sıklaştırılmasından, tokalaş-maktan, musafahalaşmaktan, sarılmaktan kaçınılacağı, özetle ibadetlerde bireyselleş-menin artacağı öngörülmüştür.

“Pandemi devam ettikçe elbette bazı vatandaşlarımız cemaate katılımdan uzak durmaya devam edecektir.” (Erkek, 37, Lisansüstü, İmam Hatip, 6 Yıl, Ankara)

“Cami ve diğer dini mekânlara gitmek kısıtlandığı için dini hayatın ya-şanma biçimi zaruri olarak değişti.” (Kadın, 39, Ön Lisans, KKÖ, 14 Yıl, Erzurum)

“Böyle bir değişim olursa dindarların daha dindarlaşacağını, kendini din-dar olarak tanımlamayanların da daha az dindarlaşacağını düşünüyorum.” (Kadın, 26, Yüksek Lisans, KKÖ, 2 Yıl, Diyarbakır)

“Cemaate katılım konusunda azalma olacak diye düşünüyorum. Eğer top-

lumun g?rd?đ? zarar daha da artarsa manevi olana, dine y?nelme de artabilir” (Erkek, 40, Y?ksek Lisans, M?ft? , 20 Yıl, Erzurum)

“Evet, insanlar korku halinde olduğu i?in eski samimiyetleri ve sıkı dostlukları kalmamıştır.” (Erkek, 39, ?n Lisans, İmam Hatip, 19 Yıl, Erzurum)

Din g?revlileri, cemaatle namaz gibi toplu rit?ellerden uzak durulacağını, dinin yaşanma ya da dindarlık bi?imlerinin değişeceğini ve toplu etkileşimlerde yaşın temastan ka?ınılacağını ifade etmişlerdir. Bazı katılımcılar ise, dini hayatta yeni normal sonrasında bir değişimin meydana gelmeyeceğini, pandemi sonrasında her şeyin yeniden normale d?neceğini, olağan?st? d?nemdeki kısıtlamaların kalkmasıyla da eski dini yaşantılara geri d?n?leceğini belirtmişlerdir:

“Değişeceğini d?ř?nm?yorum. Ailenin yetiştirilişine g?re insan yine ya dindar olacak ya da olmayacaktır.” (Erkek, 37, Lisans, Vaiz, 16 Yıl, Antalya)

“Hayır, bence değişmeyecek. İnsanlığın tarihte yaşadığı bir?ok salgın gibi bu salgın da inşallah bir g?n bitecek ve bu arızı uygulamalar terkedilecek. Eski g?nlere d?n?ld?đ?nde ise zamanla bu uygulamalar hafızalardan silinecek.” (Erkek, 29, İmam, 16 Ay, Antalya)

“Evet, ancak bu belli bir zaman sonra eskiye d?necektir. İnsan zihni unutmaya meyyaldir. Yıllar s?ren alışkanlıkların hemen terkedilmesi zor ancak gen?ler i?in aynı şeyi s?ylemek zor zira onların cemaatle ibadete dair alışkanlık d?zeyi istenildiği seviyede zaten değildi.” (Erkek, 39, Doktora, M?ft? , 19 Yıl, Isparta)

“...zamanla pandemi ?ncesi ibadet şeklimize d?neceğimize inanıyorum.” (Erkek, 26, Dini Y?ksek ?đretim, İmam Hatip, 7 Yıl, Adıyaman)

Yeni normal d?nemde sosyal hayatta meydana gelen değişimler bir kısım zorunluluklardan ileri gelmektedir. Bu durumun dini hayatta da etkisini g?stermesi ka?ınılmazdır. Bir katılımcının aktardığı “...dini hayatın yaşanma bi?imi zaruri olarak değişti” ifadesi, bunu veciz bi?imde yansıtmaktadır. Bununla birlikte bazı katılımcılar, yeni normal d?nemde dini hayatın yaşanma bi?imleri ?zerindeki kısıtlayıcı etkilerin s?rd?đ?n? , s?z konusu etkilerin pandemiden sonra da devam edeceğini belirtmiş; diğer bazıları ise, olağan?st? koşullar ge?tiğinde bireylerin salgın d?neminde yaşananları unutarak eski dini yaşantılarına yeniden d?neceklerini belirtmişlerdir.

31. Pandemi Sonrası Dönemde Dini Hayat

Küresel salgın dönemi sonrasında bütün dünyada sosyal ve kültürel yapıda bir paradigma dönüşümünün meydana geleceği ifade edilmektedir. Din görevlileri salgın sürecinin nasıl sonuçlanacağı, kayıpların ne boyutta olacağı, yeni bir dalganın olup olmayacağı gibi hususların dini hayat üzerinde de etkili olacağını belirtmiş ve pandemi sonrası dönemde dini hayatta muhtemel değişikliklere dair çeşitli öngörülerde bulunmuşlardır. Bu çerçevede katılımcıların çoğu, pandemi sonrasında dini hassasiyetlerin, dine yönelik ilginin ve merakın artacağını, dini yönelimlerin çeşitleneceğini, dindarlığın yükselişe geçeceğini, cemaatle kılınan namazlara katılımın ve camilerin öneminin artacağını ve dini hizmet alanlarının çeşitlenip genişleyeceğini ifade etmişlerdir. Bunlara ek olarak, daha özenli bir dini yaşam ve manevi hayatta yükseliş beklediklerini belirtmişlerdir:

“Bireylerde daha bir dindarlaşma olabilir, toplu dini ritüellere ciddi bir yönelim de olabilir.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

“İnsanların çoğu namaza başladı. Dine daha meraklı hale geldiler.” (Erkek, 25, Lisans, Müezzin Kayyım, 8 Yıl, Muş)

“Dini hayatta değişim, olumlu yönde artış zaten her zaman gözlemlenmekte. Ancak salgından sonra bunun hızlanacağı kanaatindeyim.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“İlahi imtihan ve uyarılar konu olarak işlenip dini hayatın daha ihlasla yaşanması üzerinde durulacağını tahmin ediyorum.” (Erkek, Ön Lisans, 56, İmam Hatip, 31 Yıl, Ankara)

“İbadetlere daha çok ilgi duyulacağını düşünüyorum.” (Erkek, 26, Dini Yüksek Öğretim, İmam Hatip, 7 Yıl, Adıyaman)

Öte yandan salgının sona ermesiyle birlikte dini hayatın eski haline döneceğini ifade eden katılımcılar da bulunmaktadır. Söz konusu katılımcılar, özellikle aşı çalışmalarının sonuç vermesiyle birlikte, salgının dünya gündemini daha az meşgul edeceğini ve etkisinin asgari düzeye ineceğini düşünmektedir:

“Pek bir değişimin olacağını sanmıyorum. İnsanlar eski alışkanlıklarına dönmeyi dört gözle bekliyor.” (Erkek, 43, Doktora, Vaiz, Adıyaman)

“...eski düzene çabucak adapte olunacağı sanki hiç koronanın yaşanmamış gibi olacağı açıktır. Milletimizin karakteri daha önceki salgınlarda aynı Őeyler oldu. Sars virüsü hatırlayanımız bile yok.” (Erkek, 32, Lisans, Müezzin, 11 Yıl, Ankara)

“Bu sürecin uzun yıllar devam etmeyeceğini, belki de kısa süre içerisinde tamamlanacak aşı çalışmalarıyla, dini hayatı olumsuz yönde etkilemeyeceğini düşünüyorum.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

Salgın sonrasında dini hayatın eski halini alacağına ilişkin görüşler, genel olarak bu sürecin uzun yıllar devam etmeyeceği, daha önce de buna benzer salgınlardan yaşandığı ve insanların eski alışkanlıklarına hızlı bir Şekilde geri döneceği gibi ifadelerde de desteklenmektedir. Bu kanaatlerin oluşumunda, insanların yerleşik düzenlerinden kolay kolay vazgeçmeyeceği düşüncesinin baskın olduğu söylenebilir. Bununla birlikte pandemi döneminde alınan tedbirlerin geçici olduğu ve aşı çalışmalarının devam ettiği gerçeği, insanların her an eskiye dönüşün gerçekleşebileceği umuduyla beklentilerini yükseltmelerine neden olmaktadır. Salgın sürecinin geçiciliği düşüncesi, yerleşik alışkanlıklarını ya da düzenlerini değiştirmekten ziyade belirli koşullar altında ya kısıtlamalarını ya da askıya almalarını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, pandemi sürecindeki kısıtlamalara zorunlu uyum sağlama dışında eski alışkanlıklarından vazgeçmelerinin zor olduğu söylenebilir. Bazı katılımcılara göre ise Covid-19, dini hayatın geleceğini olumsuz etkileyecektir:

“...insanların ibadetlerinin zayıflayacağını düşünüyorum. Toplu ibadetlerde azalma meydana gelecektir o yüzden biz din görevlerine burada çok büyük bir sorumluluk düşmektedir.” (Erkek, 30, Lisans, İmam Hatip, 8 Yıl, Sakarya)

Katılımcılardan biri dini hayatın geleceğine ilişkin belirsizliklere dikkat, çekmiştir:

“İnsanlar arası samimiyet ve tokalaşma gibi hususlarda zorlanacağız. Camideki sosyal mesafeyi kaldırıp tekrar insanlara nasıl sağları sık tutturacağımız ise bir muamma...” (Erkek, 35, Lisans İmam, 10 Yıl, Samsun)

Bazı katılımcıların ise, dini hayatta normalleşmenin nasıl olacağını öngörmekte zorlandığı anlaşılmaktadır. Esasen salgının psikolojik etkilerine ilişkin incelemelerde ele alınan boyutlarından biri de belirsizliklerdir. Taştan

ve arkadaşlarınınca hazırlanan “Kovid-19 Salgını ve Sonrası Psikolojik ve Sosyolojik Değerlendirmeler” raporunda, bu dönemde hastalığın ortaya çıkardığı doğal belirsizliklerin yanı sıra, sosyal medyadaki düzensiz bilgilerden ve ülke politikalarından kaynaklanan belirsizliklerden söz edilmektedir. Sözelimi İtalya, İspanya ve İngiltere’de halkın salgın karşısında duyarsızlığı ve düşük kaygı düzeyi, bu ülkelerde virüsün kontrol dışı yayılımını artırmıştır. Bu verilerden hareketle, söz konusu çalışmada, kitleler açısından “salgında duygusal epidemiyoloji” yönetiminin de önemli olduğuna dikkat çekilmiştir (Taştan, 2020: 12-14).

32. Yeni Dünya Düzeni ve Din

Salgın sürecinden hem genel dünya düzeni, hem de toplumların kendi iç düzenleri olumsuz yönde etkilenmiştir. Sosyo-ekonomik olarak ister geri kalmış, ister gelişmekte olan ve isterse gelişmiş olsun bütün ülkeler, daha önce hiç bilmedikleri yeni bir ‘düşman’la karşı karşıya kalmış; bütün dünya bu yeni durumu anlamaya ve yönetmeye çalışmıştır. Halen devam etmekte olan bu yeni dönemin ne kadar süreceği ise bilinmemektedir. Bu süreç öyle bir küresel yeni durum ortaya çıkarmıştır ki; ülkeler, bir taraftan salgının yayılımını önlemek için toplumsal hayata yönelik kısıtlamalar getirirken, diğer taraftan bu kısıtlamalardan bireysel yaşam alanları ve özgürlükler de nasibini almaktadır.

Din görevlileri, pandemiyle birlikte kurulacağı iddia edilen yeni dünya düzeninin dine etkisi konusunda çeşitli görüşler ileri sürmektedir. Bu görüşlerden biri, bu dönemdeki toplumsal değişimin teknoloji temelli gerçekleşeceği şeklindedir. Katılımcılar, bu bağlamda, sanal cemaatlerin oluşacağı, irşat ve tebliğ faaliyetlerinin şekil değiştireceği ve dijital ortamlara taşınacağı gibi öngörülerde bulunmaktadır:

“Hayır. Dijitalleşme ve bilgiye her yerden kontrolsüz erişim zamanla sanal cemaatler oluşturacak. Bunlar hiçbir şekilde bir araya gelmeyecekler ama aynı kanaatleri paylaşacaklar.” (Erkek, 42, Lisans, Vaiz, 20 Yıl, Ankara)

“Belki İslami irşat ve tebliğ faaliyetleri sanal âleme daha da fazla taşınabilir.” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 5 Yıl, Bingöl)

“Sadece dinlerin ritüelleri bir süre bazı kurallara göre ifa edilecek ve dinlerin öğretilerinin tebliğ edilme şekli çok yönlülük kazanacaktır.” (Erkek, 48, Ön Lisans, İmam, 30 Yıl)

Bazı katılımcılar, pandeminin meydana getireceği değişimin dini ritüellerin yaşanma biçimine de etki edeceğine dikkat çekmektedirler. Salgın sürecinin insanları bireyselliğe sevk ettiği, birliklilik duygusunu sekteye uğrattığı, cemaat bilincini ya da topluluk şuurunu engellediği, dini pratiklerin yalnız veya az sayıda kişiyle icra edilebildiği gibi hususlara işaret etmektedirler. Katılımcılar, yeni dünya düzeninde toplumdan ve topluluk ruhundan gittikçe uzaklaşmayla birlikte, özellikle gençlerin sosyal medya ve yeni iletişim araçlarına yöneliminin artacağına ve zamanla daha da bireyselleşeceklerine dikkat çekmekte, gittikçe yalnızlaşan yaşlıların ise, *ölüm korkusu ve psikolojik bunalımlarla* daha sık karşılaşacaklarını *öngörmektedir*:

“Eğer bundan sonraki süreçte pandemi uzun süre devam ederse insanların birliklilik ve cemaatten daha uzak bir şekilde bireysel bir yaşam tarzı ve dini ritüelleri yalnız veya az sayıda kişiyle yerine getirecekleri bir düzen oluşacaktır.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

“Dinin özünden biri de sosyal ilişkiler, özellikle cemaat oluşturma ve birliklilik duygusu örselenecek, ki örselendi bile.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 1 Yıl, Elazığ)

“Değişim, gençleri özellikle uzaktan eğitim sürecinde neredeyse her eve ulaşan internete bağımlı yapacak. Yaşlılar ise ölüm korkusu ile psikolojik bunalımlar yaşayacak diye düşünüyorum. Ki halen yaşayanlar az değil.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 1 Yıl, Elazığ)

“Bu salgının en büyük etkisinin iletişim araçlarının daha etkin kullanılmasına olacağını düşünüyorum.” (Erkek, 29, İmam, 16 Ay, Antalya)

“Evet, değişeceği kanısındayım fakat nasıl etkileneceği ile ilgili bir fikrim yok. Sosyal medyanın kullanımının yoğunlaşması şekliyle olabilir.” (Erkek, 33, Lisans, İmam Hatip, 10 Yıl, Antalya)

“Bilemiyorum ama dinlerin kolektif bir bilinç oluşturma potansiyeli ve toplumsal kenetlenme yok edilmeye çalışılıyor olabilir.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

“Bazı toplu ibadetlerde daha dikkatli ve bazen de daha çekingen davranışların olabileceğini düşünüyorum.” (Kadın, 36, Lisansüstü, Vaiz, 14 Yıl, Ankara)

Bazı katılımcılar ise, din-bilim çatışmasının pandemi sonrası için yeni bir süreç başlatabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Onlara göre, Covid-19 ile tıbbın,

yani bilimin insanlık için yegâne kurtuluş umudu olduğu düşüncesinin din karşısında güçlendirilmesi amaçlanıyor olabilir:

“Ülkemizde olduğu gibi kutsalı değersizleştirme ve bilimi kutsama akımı birilerine fırsat verdi. Bu durum semavi dinleri olumsuz etkileyecek gibi” (Erkek, 39, Doktora, Müftü, 19 Yıl, Isparta)

“Yeni dünya düzeninde dinler saf dışı bırakılmaya başlandı bile. Tek çarenin tıp, bilim vs. olduğu söylemi yaygınlaştı. Bu konuda dini kurumlara ve din görevlilerine önemli vazifeler düşüyor. Özellikle din-bilim çatışmasını engellemek adına” (Erkek, 37, Lisans, Evli, 16 Yıl, Manisa)

“Ateizm artacak. Kutsallık yerini bilim ve teknoloji kutsallığına bırakacak.” (Kadın, 40, Lisans, Vaiz, 13 Yıl, Adıyaman)

Araştırma grubumuzda, bu görüşlere katılmayan din görevlileri de bulunmaktadır. Onlar, meslektaşlarının aksine yeni dönemde dinlere daha çok başvurulacağını, özellikle tıbbın Covid-19 karşısında yetersiz ve çaresiz kalmasıyla birlikte dinlerin öğretilerine yönelimin artacağını, İslam’ın temizlik, karantina ve yardımlaşma gibi pratiklerinin salgının önlenmesine katkıda bulunduğunu, dolayısıyla bu sürecin İslam’ın dünya çapında daha iyi tanınmasına yol açacağını ve nihayet yükselişle sonuçlanacağını vurgulamaktadır:

“Etkileneceğini düşünüyorum. Özellikle İslam’ın sosyal bir din anlayışına sahip olduğu, daha uygulanabilir bir din olduğu, temizlik konusundaki öngörülerinin ne kadar yerinde olduğu, tedbir, tevekkül ve takdirin ne kadar gerekli olduğu gibi hususlar, onu daha görünür kılacaktır. Bu konular için uzmanları tarafından farklı mecralarda anlatılarak güzel bir tebliğ fırsatı yakalanabilir.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 yıl, KKTC, Girne)

“Bütün dünya İslamiyet’i tanıma imkânı buldu. Temizliğin önemi anlaşıldı.” (Erkek, 40, Ön Lisans, İmam, 4 Yıl, Trabzon)

“Dünyadaki insanlar Kur’an-ı Kerim’e ve Peygamberimizin sünnetine daha çok bağlanacak” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Kırşehir)

“İslam dini yükselecek, diğer dinler düşüşe geçecektir.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Salgınla birlikte dinlere yönelimin arttığını gözlemliyorum. Çünkü insanlar bu dönemde çaresiz ve yalnız kalmıştır. Çareyi duada ve dinde aramaktadır.” (Erkek, 39, Ön Lisans, İmam, Erzurum)

“Çaresiz kalan insanlık dine daha çok yönelecektir” (Kadın, 40, Lisans, KKÖ, 10 Yıl, Erzurum)

Görüldüğü gibi bazı katılımcılar pandemi sürecinin İslamiyet lehine sonuçlanacağını ifade etmektedir. Dünyada meydana gelen bazı gelişmeler de katılımcıların görüşlerini desteklemektedir. Endülüs'te 500 yıl sonra yeniden ezanın okunması, billboardlarda ayet ve hadisler yer verilmesi, Batılı liderlerin Ramazan'da camileri ziyaret etmesi, Justin Trudeau, Boris Johnson, Angela Merkel ve Donald Trump gibi liderlerin Ramazan mesajları, söz konusu gelişmeler arasında sayılabilir. Ayrıca Müslüman doktor ve psikologların, hastalarının morallerini yükseltmek için manevi tavsiyelerde bulunması ilginç örnekler arasındadır. Ülkemizin İtalya, İspanya, İngiltere ve ABD gibi ülkelere salgınla mücadele kapsamında tıbbi malzeme göndermesi, yine bu çerçevede değerlendirilebilir (Hıdır, 2020: 784). Salgın sürecinde ABD Başkanı Trump'ın, “Mabetler bir an önce açılmalı, duaya ihtiyacımız var” sözü de, dikkat çekicidir (Köse, 2020: 81).

Bazı katılımcılar ise, pandemi sonrası yeni dünya düzeniyle birlikte makro boyutta bir değişim öngörmektedir. Bu çerçevede onlar, dinin yanı sıra eğitim, ekonomi ve siyasette de değişimlerden söz etmektedir:

“...Sadece dini ele alarak değil beraberinde birçok unsurla değerlendirmek gerekir. Örneğin ekonomi, eğitim, dünyanın seyri ve güç unsurları etken olacak diye düşünüyorum.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Ekonomik bir düzen değişikliğinin olacağını düşünüyorum. Din ise bu süreçte toplumun birlik ve beraberliğini sağlamada önemli bir rol oynayacaktır.” (Erkek, 24, Lisans, İmam Hatip, Giresun)

“Kapitalizmin sürdürülebilirliği tartışılacak...” (Erkek, İmam Hatip 36 Lisans, Evli 9 Yıl, Erzurum)

Pandemi sürecinin küresel ölçekte ekonomik üretimi etkilediği ve bunun gelir dağılımları üzerinde yıkıcı sonuçlara yol açtığı bilinmektedir. Bazı katılımcılar,

pandemi öncesinde varlığını güçlü biçimde hissettiren kapitalizmin, bu süreçten de olumlu yönde etkilendiğini, pandemi sonrasında ise etkisini daha güçlü biçimde hissettireceğini belirtmektedir. Onlara göre, pandemi dönemindeki değişimler, zamanla zorunlu olmaktan çıkacak ve sadece pandemi süreci ile sınırlandırılmayacaktır. Bu bağlamda katılımcıların üzerinde durduğu hususlar arasında inanç temelli değişimler olarak dindarlık ve yardımlaşma olgusu da yer almaktadır:

“Dini kendi tekelinde gören bazı güçler din kavramının tanımını yeniden şekillendirme çabasını dün sürdürdükleri gibi bugün daha şedid bir biçimde sürdürmeye devam etmekte. Dinden ziyade artık inanç değişimlerinin yaşandığı karamsar bir çağa adım adım ilerlediğimizi düşünüyorum.” (Erkek, 32, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Ankara)

“Böyle bir değişim olursa dindarların daha dindarlaşacağını, kendini dindar olarak tanımlamayanların ise dini bağlılıklarının daha da azalacağını düşünüyorum.” (Kadın, 26, Yüksek Lisans, KKÖ, 2 Yıl, Diyarbakır)

“Pandemi öncesi ile sonrası arasında ciddi bir değişim olacağını düşünmüyorum. Belki bu süreçte dini ve ahlaki gerekçelerle birbirlerine yardım eden ülkeler biraz daha yakınlaşırlar.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl Ankara)

Araştırma grubumuzda pandemi sonrasında inanç konularında olduğu gibi, ibadet alışkanlıklarında da bazı değişimlerin ortaya çıkacağını aktaran katılımcılar bulunmaktadır. Katılımcılar tarafından bu sürecin dini yönelimler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerine de dikkat çekilmektedir. Son tahlilde, pandemi ve post-pandemi sürecinin dini yönelim ve tercihler üzerinde değişken etkilere sahip olacağı anlaşılmaktadır.

33. Koronavirüsle Mücadelede Din Dilinin Kullanımı

Katılımcılar koronavirüsle mücadelede din dilinin kullanımına ilişkin pek çok hususa dikkat çekmişlerdir. Onlara göre, iletişim dilinde öncelikle tedbir, tevekkül, tefekkür, sabır, şükür, teslimiyet ve imtihan vurgusu ön plana çıkmalıdır. Bu çerçevede katılımcılar, din dilinin Kur'an ve sünnet dili olması gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Dini tebliğ dili yumuşak, hikmetli, kolaylaştırıcı, sade ve anlaşılır, yapıcı, ispatlayıcı, ikna edici, birleştirici, uyarıcı ve herkese ulaşacak ölçüde kucaklayıcı olmalıdır:

“Din dilinin; birleştirici, ötekileştirme ve ayırım yapmaksızın herkesin anla-

yabileceği ve insanları motive edici olması gerektiğini düşünüyorum.” (Erkek, 34, Yüksek Lisans, Vaiz, 10 Yıl, Bitlis)

Katılımcılar, din dilinin kullanımında, Hz. Peygamber’in karantina uygulamasına ve bulaşıcı hastalıklara dikkat çeken hadislerinin yanı sıra, temizliğe ve kul hakkına verdiği önemin vurgulanması gerektiğini belirtmektedir.

“Temizlik imanın yarısıdır’ diyen bir dinin mensubu olarak dinimizin temizlik ve sağlıkla ilgili kural ve söylemleri daha çk dile getirilmelidir.” (Erkek, 49, Lisans, Memur, 27 Yıl, Kocaeli)

“Din dili kullanımında elbette ki hem aslı kaynaklarımızla hem de tarihi, bilimsel ve diğer alanlarla uyumluluk ön şart olmalı. Üslup ise Peygamber Efendimiz (sav)’in hayatında musibetler konusunda kullandığı nebevı dilin temel prensiplerini içermelidir.” (Kadın, 39, Lisans, Vaize, 17 Yıl, Ankara)

Din dili, bilimsel ve gerçekçi olmalıdır. Dini sorulara bilimsel gerçekleri dışlamadan ve nesnel bilimsel veriler kullanılarak tatmin edici cevaplar verilmelidir:

“Bu süreçte insanların daha çk bilimsel verilere itibar ettiğini gözlemledim o yüzden din dilini kullanırken çk dikkatli olmak gerektiğini düşünüyorum”(Kadın, 29, Yüksek Lisans, KK, 8 Yıl, Gümüşhane)

Katılımcılar, ayrıca, söz konusu dilin toplum psikolojisini dikkate alan, korku ve kaygıdan uzak, rahatlatan, sakinleştiren, geleceğe ilişkin moral, motivasyon ve umutları artıran olumlu içeriklerle yüklü olmasını önemsemektedir. İnsanları karamsarlığa srklemeden mesajı hassasiyetle ileten, kişinin karakterine, yaşam tarzına, ilgi ve ihtiyaçlarına göre zenginleştirilen bir dilden bahsedilmektedir. Söz konusu din dilinin, toplumsal gerçeklikten uzak olmaması, olay ve olguların bu gerçeklik içerisinde kavranmasına imkân sağlaması önemlidir:

“Dini söylemler her zaman olduğu gibi bu dönemde de daha çk olumlu, samimi ve moral verici şekilde olmalıdır. Karamsarlık oluşturacak bir konu ve anlatım tarzı bu dönemde insanların moral ve motivasyonunu düşüreceğinden bunlardan uzak durulmalıdır.” (Erkek, 48, n Lisans, İmam, 30 Yıl)

“Yumuşak ve insanların dinden uzaklaşmaması çabası güden bir dil kullanılmalıdır. İnsanları teselli eden cümleler kurulmalıdır. Sabır tavsiye edilmelidir. Özellikle sıkıntılı dönemlerde bütünleştirici, ayırıştırmayan bir dil kullanılmalıdır.” (Erkek, 63, n Lisans, İmam, 37 Yıl, Elaziğ)

Katılımcılar, din dilinde korkutmanın, tarizin ve suçlamanın etkili olmadığına, sadece

cezalandırmanın ön plana çıkarıldığı bir dilin ise, yıkıcı etkilerine işaret etmektedir:

“İma düzeyinde de olsa “günah işlediniz Allah da sizi işte böyle cezalandırıyor” gibi bir söylemden son derece uzak durulmalıdır.” (Erkek, 29, İmam, 16 Ay, Antalya)

“Daha çok “Bu musibet yapıp ettiklerimizden veya kıyamet alameti olarak başımıza geldi” şeklinde bir söylemden ziyade, imtihan dünyasında olduğumuz ve sabretmemizin gerekliliği, ancak sadece sabretmekle kalmayıp bu virüsün ortaya çıkması ve yayılmasının araştırılması, Müslüman olarak hem emanet olan kendi sağlığımızı korumanın hem de başkalarına zarar vermemenin dini bir vecibe olduğu tarzında söylemlerin daha isabetli olacağını düşünmekteyim.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

“Din dili korkutucu, ben bilirimci, size söylemiştimci değil rahatlatıcı olmalı. Tedbirin öneminde, kaderin kesin olduğunda özellikle din dili kullanılması insanları rahatlatmakta ve tedbirlere uyulmasını kolaylaştırmakta.” (Kadın, 26, Yüksek Lisans, KKÖ, 2 Yıl, Diyarbakır)

Din dili, kullanım şekline bağlı olarak motivasyon artırıcı bir özellikte olabileceği gibi motivasyon kırıcı ya da düşürücü bir özelliğe de sahip olabilir. Özellikle moral ve motivasyonun yüksek tutulması gereken dönemlerde bu husus, üzerinde hassasiyetle durulmayı gerektiren bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen her zaman olduğu gibi olağanüstü zamanlarda da söz konusu dilin çatışmacı ve ayrıştırıcı gündemlere prim vermeyecek şekilde titizlikle seçilen sözcüklerle ilmek ilmek dokunmasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Dinin bireysel huzur ve toplumsal refahı geliştirip koruyucu özelliği din diline de yansıtılmadığı. Aksi takdirde dilin yanlış kullanımı, dine yönelik mesafeli yaklaşımları beraberinde getirme potansiyeli, yani yüksek riskler taşımaktadır. Salgın tedbirlerine uyum amaçlı olarak dilin kullanımının, insanlar üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilere neden olacağı katılımcılar tarafından sıklıkla vurgulanan hususlar arasında yer almaktadır. Özetle, dini motifli anlatımlarda nebevi üslubun ne kadar önemli olduğu, bu süreçte bir kez daha kendisini göstermektedir.

34. Dini ve Toplumsal Duyarlılık: Arttı mı, Azaldı mı?

Din g?revlileri, pandemi d?neminde insanların s?recin y?netimini kolaylaştırmak i?in gereken duyarlılığı, genel olarak g?sterdiğini ve bu hususta inancın, kul hakkının ve sorumluluk bilincinin etkili olduğunu belirtmektedir:

“Evet, toplumsal duyarlılık g?sterilmiştir. Elbette en ?nemli ve baskın duygu din duygusudur. Din duygusu olmasaydı daha menfi sonu?lar ve travmalar yaşanabilirdi” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

“Evet, g?sterdiklerini d?ř?n?yorum, etkilidir. ??nk? dini olarak da kişinin kul hakkına girmesinin haram olduğu bilindiği i?in başlangı?ta tedbir almayan kişiler de başkasına bulaştırma korkusundan dolayı tedbirli davranmaya ?alıştı.” (Erkek, 23, Y?ksek?đretim, İmam Hatip, 2 Yıl, Tunceli)

“B?y?k ?oğunlukla uyduğunu d?ř?n?yorum. Dini duyarlılığı olan insanlar bu durumlarda daha ?abuk adapte oluyor. Allah’a, peygambere ve ulu’l emre itaat edin emri bu konularda daha ?abuk karşılık buluyor.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 Yıl, KKTC Girne)

“Dini duyarlılıklar elbette etkilidir. Bir başkasının zararına veya hastalığına sebep olmak b?y?k bir vebaldir.” (Erkek, 50, Y?ksek Lisans, şube M?d?r? , 30 Yıl, Kocaeli)

“Elbette etkilidir. Amerika’da bile peygamberimizin karantinaya dair s?zleri ilan panolarında yer almıştır.” (Erkek, 37, Lisans?st? , İmam Hatip, 6 Yıl, Ankara)

Katılımcıların ?oğu, bu s?re?te bireylerin davranışlarını başkalarını d?ř?nerek planlamalarına etki eden temel fakt?r?n, dini duyarlılıkları olduğuna dikkat ?ekmektedir. Bu sonucun ortaya ?ıkışında, ?zellikle İslamiyet’te kul hakkına verilen ?nemin etkin olduğu anlaşılmaktadır. Salgın d?neminde bu inancın işlevselleştirilmesi sayesinde başkalarına hastalık bulaştırma riskine karşı daha tedbirli ve hassas davranıldığı g?r?lmektedir. Kul hakkına ilişkin bilin?lenmenin, inanan bireylerin kontroll? davranışlar sergilemelerinde dini ve ahlaki duyarlılıklarını y?kseltici anlamlar taşımaktadır. Bu konudaki duyarlılığın bir gereği olarak bireylerin kendilerine de zarar vermekten ka?ındığı g?zlenmektedir. davranıldığı g?r?lmektedir. Kul hakkına ilişkin bilin?lenmenin, inanan bireylerin kontroll? davranışlar sergilemelerinde dini ve ahlaki duyarlılıklarını y?kseltici anlamlar taşımaktadır.

Bu konudaki duyarlılığın bir gereği olarak bireylerin kendilerine de zarar vermekten kaçındığı gözlenmektedir. Başka bir ifadeyle, kul hakkına dayalı tedbirli davranma bilinci, inanan bireylerin hem kendileri hem de başkaları karşısındaki sınırlarını belirlemelerine katkıda bulunarak, bilinç artırıcı bir işleve aracılık edebilmektedir.

Bununla birlikte bazı din görevlileri, insanların bu dönemde toplumsal duyarlılıklarının yeterli olmadığını gözlemlediklerini ve dini duyarlılığın toplumsal duyarlılıklar üzerinde beklenen ölçüde etkili olmadığını belirtmektedir. Bu çıkarımın yapılmasında, insan psikolojisi açısından toplumsal kurallara uzun süre uymanın zorluğu yanında, bireysel tedbirsizliklerin ve normalleşme süreciyle yaşanan rahatlama duygusunun da etkili olduğu anlaşılmaktadır:

“Yeterli hassasiyet gösterilmemiştir. Din, şu anda insanların hayatına dokunmuyor.” (Erkek, 45, Yüksek Okul, İmam Hatip, 10 Yıl, Ankara)

“Yeteri kadar duyarlı olduğumu düşünmüyorum. Çünkü insanlar yeteri kadar duyarlı olsaydı salgın şimdiye kadar sürmezdi. Dini duyarlılıklar toplumsal duyarlılık üzerinde etkilidir. Çünkü toplumun bireyi olan insan bazen toplumsal kurallara uymayabiliyor. Ancak, Allah'tan korkan ve dini konularda duyarlı olan insanların doğal olarak toplumsal duyarlılıkları artıyor. Yani kork Allah'tan korkmayandan, korkma Allah'tan korkandan.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Genel olarak AVM'lere ve çarşı pazara bakıldığında yeteri kadar duyarlılık gösterildiğini düşünmüyorum.” (Erkek, 29, İmam, 16 Ay, Antalya)

“...toplumsal duyarlılık gösterdiğimizi düşünmüyorum. Eğer öyle olsaydı vaka sayıları bu kadar artmaz, ilk üç ayın sonunda sıfırlanırdı. Toplum olarak bizim kurallara riayet etme konusunda zaten bir sıkıntımız var. Belki bir Almanya ya da Japonya gibi kuralcı milletler olmadığımızın farkındayız ama en azından böyle bir kriz döneminde daha fazla duyarlılık gösterilmesini ne kadar çok isterdim.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

35. Dijitalleşen Din Hizmetleri

Pandemi döneminde din hizmetlerini sürdürebilmek, insanlarla daha hızlı ve etkin iletişim kurabilmek amacıyla dijital mecraların kullanımının arttığı görülmektedir. Araştırma grubumuzdaki katılımcılar, dijital din hizmetlerine, genel olarak, sıcak baktıklarını belirtmektedirler. Bu dönemde yeni medya ve özellikle sosyal medya mecralarına yönelik ilginin dijital din hizmetlerine katılımları da pozitif yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Dijitalleşen din hizmetlerinin yüz yüze sunum imkânının bulunmadığı kriz dönemlerinde ihtiyaçları karşılayabileceği, yüz yüze etkileşimler kadar olmasa da belli oranda faydalı olabileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte *çevrimiçi* hizmetler, dileyen herkesin erişimine açık, kolay ulaşılabilir ve ekonomik olması sebebiyle daha geniş kitlelere erişim imkânı sağlamış; *özellikle* yüz yüze derslere katılım imkânı bulamayanlar açısından *önemli* bir kolaylık oluşturmuştur. Bununla birlikte, katılımcıların çoğu, dijital platformları din hizmetlerinde kolaylaştırıcı alternatifler olarak görse de, dijitalleşmenin *yüz yüze* din hizmetlerinin yerini tutmayacağını, yeterince verimli olmadığını, geçici süreliğine ve insanların bir araya gelemediği durumlarda başvurulmuş ve asgari seviyede devamlılığı sağlayan bir seçenek olduğunu düşünmektedir:

“Çağımızda sosyal medya platformları yaygın kullanılmasının olumlu etkiler sağlayacağını düşünüyoruz” (Erkek, 40, Lisans, İmam, 5 Yıl, Antalya)

“Din hizmetlerinin dijital olarak sunulması böyle zamanlarda alternatif olarak düşünülebilir. Ancak birebir ve yüz yüze yapılan din hizmetlerinin yerini alması mümkün değildir.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

“...pandemi dönemindeki durgunluğa bir nevi de olsa cevap verebilir. Süreç daha da uzarsa insanlar bu mecralardaki din hizmetlerine mecburen daha fazla yönelecek ...” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 yıl, Erzurum)

“Yüzde yüz bir verimden bahsedemezsek de bu süreçte dijital ortamda din hizmeti sunulmasının faydalı olduğu kanaatindeyim.” (Erkek, 40, Lisans, Şube Müdürü, 16 yıl, Erzurum)

“Eskisi kadar feyizli bir ortam oluşmasa da hiç yoktan iyidir diye düşünüyorum. Bu süreçte hiç tanımadığımız vaize hocalarımızı Instagram üzerinden yaptıkları sohbetlerle tanımış olduk. Bu bize çok güzel değerler de kattı. Aksi

halde belki onlarla hiç tanışamayacaktık. Bu nedenle sanal dünya erişimi kolaylaştırmakta ve yeni alışkanlıklar kazandırmakta” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

“Din hizmetlerinin dijital ortamda sunulması yüz yüze sunumun olmadığı zamanlarda bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Büyük ölçüde de ihtiyacı karşılamaktadır.” (Erkek, 35, Lisans, İmam Hatip, 15 Yıl, Kastamonu)

“Aslında gerçek dünyayı yerini tutmaz ama geçici olarak ihtiyacı giderir.” (Kadın, 43, Yüksek Lisans, Din Hizmetleri Uzmanı, 14.5 Yıl, Erzurum)

Pandemi sürecinin zorunlu kıldığı çözümlerden biri olan dijital hizmetler, din hizmetlerinin devamlılığı açısından bir seçenek oluşturmuş; konferans, panel, canlı sohbet (chat), vaaz, hutbe, eğitim ve hatim gruplarının oluşturulması, ilahilerin, aşr-ı şeriflerin paylaşılmasında daha sık kullanılabilir hale gelmiştir. Salgın döneminde din hizmetlerinin değişen profili üzerine yapılan bazı araştırmalar, Hıristiyan kilise gruplarında dijital ayinlerin bile izlenebildiğine ilişkin veriler sunmaktadır (Köse, 2020: 853). Bu dijital yenilikler ve imkânlarda salgın sonrası dönemde din hizmetlerine ve uygulamalara bakışı etkileyecektir. Bununla birlikte araştırma grubumuzdaki katılımcıların bazılarına göre, din hizmetlerinin dijital platformlarda yürütülmesi, dini alanda bilgi kirliliğinden öte herhangi bir katkı sağlamayacaktır. Çünkü bu ortamda, sahipsiz dini bilgiye ulaşmak neredeyse imkânsızdır:

“... camide veya müstemilatında/Kur'an kursunda sunulan din hizmetinin yerini tutması pek mümkün görünmemektedir.” (Erkek, 42, Lisans, Müfettiş, 20 Yıl, Ankara)

“Sonuçta sanal ortam bilgi kirliliğinin de olduğu bir mecra. İnsanlar burada ulaşacakları bilgilerin doğruluğu hakkında şüpheye düşebilir...” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

Bazı din görevlileri ise dijital mecralarda yürütülen din hizmetlerinin verimliliğini, hizmeti sunan uzman kişilerin niteliğine ve özverisine bağlamaktadır. Bu hizmetlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kontrolünde, yetkin kişilerce oluşturulan platformlarda ve sistematik şekilde yürütülmesinin muhtemel sorunların önüne geçeceği belirtilmektedir:

“Bu durum aktaran kişiye bağlı. Toplumla inme yeteneği varsa başarılı olur. Katılmayanın bile dikkatini çekebilir.” (Kadın, 40, Lisans, Vaiz, 13 Yıl, Adıyaman)

“Dijital mecranın başka grup ve yapılara bırakılmadan Diyanet eliyle kontrolünün sağlanarak, bu ortamdan insanlara sahih dini bilginin ulaştırılması ve insanların dini bilgi ve duygularının aşınmasının önlenmesi önemli katkıları sunabilir.” (Erkek, 33, Lisans, İmam Hatip, 10 Yıl, Antalya)

“Sadece ibadetlerle ilgili bilgilerin sunumu açısından katkı sağlayabilir. Ancak bunun da çok fazla katkı sağlayacağı kanaatinde değilim. Sonuçta sanal ortam bilgi kirliliğinin de olduğu bir mecra. İnsanlar burada ulaşacakları bilgilerin doğruluğu hakkında şüpheye düşebilir ve yine güvenilir kaynaklara müracaat edebilirler. Elbette bunlar sistematik bir biçimde Diyanet tarafından sağlanabilirse ve toplum bu konuda teşvik edilebilirse işe yarayabilir.” (Erkek, 27, Yüksek Lisans, İmam Hatip, 5 Yıl, Ankara)

Katılımcılar, ayrıca, dini hizmetlerinin çevrimiçi yürütülmeye devam etmesi halinde bilgi kirliliğine karşı da bir de denetim mekanizması oluşturulması gerektiğine değinmişlerdir.

Dijital din hizmetlerinin işlevini değerlendiren bazı din görevlileri ise, sesli ve görüntülü irşat faaliyetlerinin dini bilgiye erişimi kolaylaştırdığını, bunun bilgisel donanımı artırdığını ancak katılımcıları manevi açıdan tatmin edemediğini, yüz yüze gerçekleşmeyen etkileşimlerde topluluk hissini ve samimiyyetin yakalanamadığını belirtmektedir:

“Dijital kanallardan sunulan tüm sanal hizmetler bilgilendirir ama bir ruh kazandırmaz. Bunun da tecrübelerimle sabit olduğunu düşünüyorum. Sanaldan vazgeçilmemeli ancak sadece sanalla olmaz.” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Uzaktan Kur’an kursu denendi fakat hiçbir katkı sağlamadı neredeyse. Sadece vaaz tarzı sesli ve görüntülü irşatlar katkı sağlayabilir. Tabii bu uygulamalar, akıllı telefon kullanamayan yaşlılar için etkili olmayacaktır.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, 1 Yıl, Elazığ)

“Dijital ortamda yapılan din hizmetlerinin insanlar üzerinde anlık etkiden başka hiçbir faydasının olmadığı kanaatindeyim.” (Erkek, 37, Yüksek Lisans, Şube Müdürü, 14 Yıl, Bitlis)

“Sanal veya dijital olan hiçbir şeyde ruh ve duygu olmadığını düşünüyorum. Verilen hizmetin samimiyyeti kalmıyor gibi geliyor. Onun için de yapı-

lan ibadetten doyum sağlama ihtiyacını karşılayacağını düşünmüyorum.”
(Kadın, 39, Lisans, KKÖ, 5 Yıl, Diyarbakır)

“Dini bilgi ve motivasyona daha kolay ulaşmayı sağlayabilir.” (Erkek, 44, Doktora, Vaiz, 19 Yıl, Kayseri)

“Tatmin etmez, fiiliyatsız bir Müslümanlık ortaya çıkartıyor maalesef” (Erkek, 53, Lisans, KKÖ, 30 Yıl, Samsun)

“Çok da katkı sunacağını tahmin etmiyorum. Zira dini hizmetlerin daha sıcak, samimi ortamlarda sunulmasının insanlara daha fazla katkıda bulunacağı kanaatindeyim.” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, 7 Yıl, Şanlıurfa)

“Çok bir katkıda bulunacağını düşünmüyorum çünkü İslam dini cemaat dinidir.” (Erkek, 47, Ön Lisans, İmam Hatip, 28 Yıl, Trabzon)

“Hiçbir katkısı yok. Dijital ortamda yapılan dini içerikli panel, konferans, Cuma namazı gibi aktiviteler gereksiz bir çabadan ibarettir.” (Erkek, 27, Lisans, İmam, 4 Yıl, Ankara)

Bununla birlikte salgın dönemi vaaz ve irşat faaliyetleri ile hafız adaylarının Kur'an-ı Kerim ezberlerinin takibi çevrimiçi uygulamalar üzerinden gerçekleştirilmiştir:

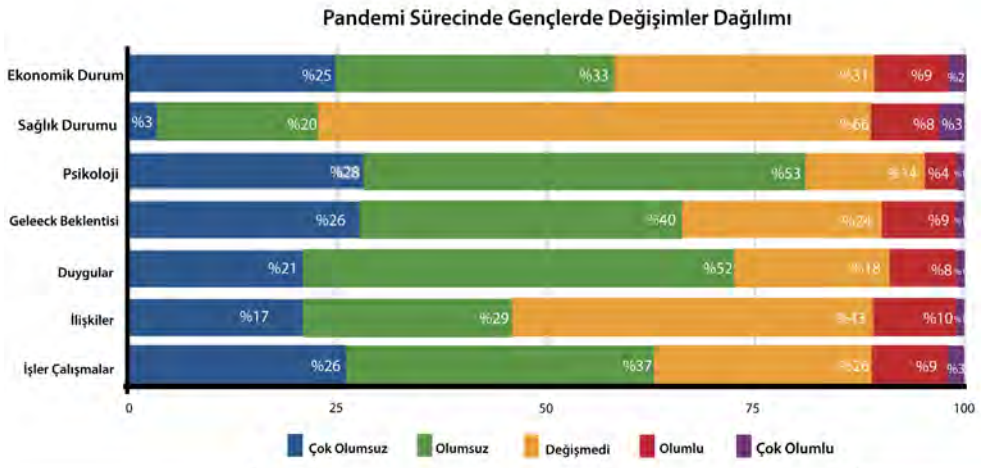
“Önceleri WhatsApp gruplarında derslerini, ezberlerini takip ediyorduk. Şimdi 28 Eylül'de yüzüne eğitime başladık” (Kadın, 51, Lisans, Kuran Kursu Öğreticisi, Hatay)

“Çocuklar genelde EBA üzerinden ders gördüğü için kursa gelmiyorlar...”
(Kadın, 29, Lisans, Kuran Kursu Öğreticisi, Gümüşhane)

“...Değişim gençleri özellikle uzaktan eğitim sürecinde hemen hemen her eve bağlanan internete bağımlı yapacak. Yaşlılar ise ölüm korkusu ile psikolojik bunalımlar yaşayacak diye düşünüyorum. Ki yaşayanlar az değil.” (Erkek, 23, Lisans, İmam, Elazığ)

Uzaktan hafızlık eğitim sürecinde, dijital uygulamalar, özellikle WhatsApp, sürecin kesintiye uğramaması açısından önemli bir alternatif oluşturmuş, öğrencilerin ezberleri bu platformlar üzerinden alınmıştır. 28 Eylül'den sonra ise, kurslarda yeniden yüz yüze eğitime geçilmiştir. Bir katılımcının “EBA üzerinden ders gördüğü için

kursa gelmiyorlar...” ifadesinden, ?ğrencilerin ?rg?n eğitime ?ncelik verdikleri ve Kur’an kurslarında ger?ekleŐen eğitimin ikinci planda kaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bir diğer katılımcı uzaktan eğitim ve evlere sağlanan internet hizmeti sayesinde gen?çlerin “*internet ya da ekran bağımlısı*” olma riskiyle karşı karşıya olduğunu d?Ő?nmektedir. Bu konuda Toplum G?n?ll?leri Vakfı’nca yapılan “Koronavir?s Pandemi S?reci ve Gen?çlerin İhtiya?ları Araştırması” başlıklı ?alıŐmada, gen?çlerin pandemi ?ncesi ve sonrasında ?eŐitli parametreleri değerlendirmeleri istenmiştir. Katılımcıların %81’i psikolojik durumlarını, “olumsuz” veya “?ok olumsuz” olarak deđerlendirmiŐtir. Bunun yanı sıra gelecek beklentilerinde, iÇlerinde, ekonomik durumlarında, iliŐkilerinde ve sağlık durumlarında da bu d?nemde olduk?a negatif y?nde bir değişimin meydana geldiğini ifade etmişlerdir (Toplum G?n?ll?leri Vakfı, 2020: 7). Salgın d?nemi etkilerine ilişkin başka araŐtırmalarda da gen?çlerin geleceğe y?nelik endiŐelerinin ve ailelerindeki ?l?mlerin yalnızlık hissini artırdığı ve psikolojik dayanıklılıklarını negatif y?nde etkilediği tespit edilmiştir (Kızılay, 2020: 31).

Kaynak: Toplum G?n?ll?leri Vakfı - Gen?çlerin İhtiya?ları Araştırması, 2020

?lkemizde uzaktan eğitim faaliyetlerinin değerlendirilmesine ilişkin ?eŐitli araştırmalar yapılmıştır. Toplum G?n?ll?leri Vakfı’nın araştırmasına g?re gen?çler, ?evrimiçi eğitimde verimliliğin %40’ın ?zerinde olmadığını belirtmişlerdir (Toplum G?n?ll?leri Vakfı, 2020: 7). S. Demir ve M. Kale’nin “?đretmen G?r?Őlerine G?re Covid-19 K?resel Salgın D?neminde Ger?ekleŐtirilen Uzaktan Eğitim S?recinin Değerlendirilmesi” başlıklı ?alıŐmada ise, uzaktan eğitimde en ?ok tercih edilen iletişim ara?ları olarak telefonla arama, WhatsApp, Telegram, Zoom ve Skype g?sterilmiŐtir

(Demir, Kale, 2020: 3451). Araştırmamıza katılan din görevlilerinin de söz konusu iletişim yollarını kullandıkları söylenebilir. Yine aynı çalışmada uzaktan eğitime erişimde karşılaşılan problemler arasında internet erişimi veya donanımsal araçlarının yetersizliği, teknolojik bilgi eksikliği, alt yapıdan kaynaklanan sorunlar, öğretmenlerin bireysel özellikleri sebebiyle yaşadıkları sıkıntılar belirtilmiştir (Demir, Kale, 2020: 3455). Araştırma grubumuzdaki kişilerle yapılan mülakatlarda da, özellikle yaşlıların internet kullanımında çeşitli zorluklarla karşılaştıkları, uzaktan eğitim veren eğiticilerin de yeterli ölçüde teknoloji okuryazarı olmayışının vaaz ve irşat faaliyetlerinde verimliliği düşürdüğü vurgulanmıştır.

Amerikalı katılımcılara televizyonda veya çevrimiçi katıldıkları dini hizmetleri ne kadar tatminkâr buldukları sorulmuştur. Katılımcıların % 54'ü çevrimiçi din hizmetlerinden memnun olduğunu ifade etmiştir. Bu hizmetleri son derece tatminkâr bulanların oranı ise % 37'dir. Katılımcıların çok azı (% 9) bu tür hizmetleri tatmin edici bulmadığını belirtmiştir. Bir önceki ayda din hizmetlerine çevrimiçi katılım sağlayan 3,740 kişilik bir gruba, dini hizmetleri televizyon ya da çevrimiçi ortamlardan izlemeye ne zaman başladıkları sorulmuştur. Katılımcıların % 46'sı bu soruya, “koronavirüs salgınından önce” yanıtını vermiştir. Katılımcıların yarısından fazlası ise, çevrimiçi din hizmetleriyle salgın sürecinde tanıştığını belirtmiştir. Bu sonuç, Amerikalılar arasında çevrimiçi dini faaliyetlere katılımın pandemi döneminde artış gösterdiğine ilişkin verileri desteklemektedir. Araştırma kapsamında katılımcılara yöneltilen “salgın sona erdiğinde dini hizmetlere ne sıklıkla katılım sağlayacakları”na ilişkin soruyu ise, katılımcıların yaklaşık yarısı (% 42) salgın öncesiyle hemen hemen aynı sıklıkta katılım sağlayacakları yanıtını vermiştir. Katılımcıların % 10'u ise, salgın sona erdikten sonra din hizmetlerine daha sık katılacağını belirtmiştir.

2020 Mart ayında Google Play ve Appstore'dan yaklaşık 2 milyon kişi İngilizce İncil indirerek bir rekor kırılmıştır. Nisan ayında ise, İncil satışı %55 artmıştır. Google'da Hristiyanlık ve dua sözcüklerinin aranma oranı yükselmiştir. Google Play Store'de Kur'an uygulaması da Şubat ayını ikiye katlayan sayıda indirilmiştir. Bu dönemde reiki öğretisini talep edenlerin sayısı da artmıştır (Partington, Shehadi, 2020). Bu veriler çerçevesinde, salgın döneminde dini bilgilere erişimin ve dijital platformlar üzerinden dini hareketliliğin arttığı söylenebilir.

36. Dini Gruplar

Pandemi döneminde dini grupların toplantılarına ve derslerine ara verilmesinin dini hayatı nasıl etkileyeceği katılımcılar tarafından değerlendirilmiştir. Katılımcıların bir kısmı, cami merkezli dindarlığın azalacağı, buna mukabil dini gruplara bağlılığın artacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Bu dönemde cami cemaatinin sayısında meydana gelen azalmaya rağmen, dini grupların çeşitli şekillerde faaliyetlerine devam etmesinin, cami merkezli dini hayattan dini gruplara doğru bir kaymaya neden olabileceği belirtilmiştir: “Cami merkezli dindarlığın yerini, daha çok gruplara bağlılık alacak gibi görünüyor” (Erkek, 44, Lisans, İmam Hatip, 9 Yıl, Sakarya)

“Dini gruplara bağlılığın azalacağını pek düşünmüyorum. Cami merkezli dindarlığa yönelmeyi pek sağlamaz kanaatindeyim.” (Erkek, 34, Lisans, İmam Hatip, Şanlıurfa)

“Sağlamaz, çünkü onlar kendilerini tamamen oraya verdikleri için uzaktan da yönetilebilirler. Zaten bu kitlenin kendi cemaatini bırakıp camiye gelmesi hayli zor.” (Erkek, 50, Şube Müdürü, Kocaeli)

“Bu konuda dini grupların daha kazançlı çıktığını düşünüyorum. Çünkü mensubu oldukları vakıf veya cemaatlerle açık havada parklarda maskeyle derslerine sohbetlerine devam ettiklerini hasta olanlara destek olduklarını gördüm. Çok ciddi bir değişim ya da farklılık olacağını zannetmiyorum.” (Kadın, 29, Yüksek Lisans, KKÖ, 8 Yıl, Gümüşhane)

“Pek sanmam. Çünkü insanlarımızda aidiyet duygusu çok güçlü.” (Erkek, 50, Lisans, İmam Hatip, 30 Yıl, KKTC Girne)

“Bunun olacağına çok inanmıyorum. Zira bu süreçte camilerin kapatılmasına rağmen dini grupların çalışmalarının bir kısmına devam ettiğine şahit oldum. Hatta bu süreçte bazı yardımlaşma derneklerinin maddi durumu kötü olan ailelere yardım ettiğini de duydum.” (Erkek, 26, Lisans, İmam, 5 Yıl, Bingöl)

Bazı katılımcılar ise, hem cami merkezli dindarlığın hem de dini gruplara aidiyetin azalacağını değerlendirmiş ve bu durumun gerekçesi olarak, maske, mesafe ve temizlik gibi uygulamalar başta olmak üzere salgın dönemindeki kısıtlamaların her iki alanı da olumsuz etkilemesini göstermiştir:

“Bireysel dindarlığın artacağını düşünüyorum. Dini gruplara katılımın ve toplu ritüellerin azalacağını düşünüyorum.” (Kadın, 38, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Erzurum İlçe Merkezi)

“Her ikisine de bağlılığı azaltır diye düşünüyorum.” (Erkek, 59, Lisans, İmam Hatip, Sakarya)

Bununla birlikte araştırma grubumuzda, pandemi döneminde insanların gündemine zorunlu olarak giren söz konusu kısıtlamaların, pandemi sonrası dini hayat alışkanlıklarına herhangi bir kalıcı etkisinin olmayacağını belirten katılımcılara da rastlanmıştır:

“Pandemi sonrası her şeyin kaldığı yerden devam edeceğini düşünüyorum.” (Erkek, 37, Lisans, 16 Yıl, Manisa)

“Salgın sürecinde cami dışındakiler gibi camideki uygulamalara da ara verilmiş veya kısıtlamalar getirilmiştir. Bu nedenle salgının, dini grupların zayıflayıp cami cemaatinin güçlenmesine yönelik bir etkisi olmayacaktır.” (Erkek, İmam, 48, Ön Lisans)

Bir grup katılımcı ise, diğerlerinin aksine pandemi sürecinde dini grupların ritüellerindeki azalmanın, cami merkezli dindarlığın artmasına neden olacağını düşünmektedir. Ancak onlara göre, bu öngörünün gerçekleşebilmesi için insanları camiye çekecek yeni stratejilerin geliştirilmesi ve pandemi sonrasında ortaya çıkması muhtemel boşluğun Diyanet tarafından dikkatli bir şekilde doldurulması gerekmektedir:

“Dini grupların ritüellerindeki azalma, eğer cami ve Kur'an kursları, gençlik merkezleri menşeli dini hayat sağlıklı bir şekilde iyileştirilirse dini gruplara yönelimin azalması sağlanabilir.” (Kadın, 38, Lisans, Gençlik Koordinatörü, 13 Yıl, Ankara)

“Kısmen söz edilebilir. Ama bunu belirleyen biraz da söz konusu cemaatlerin ya da grupların dijital sahada ne denli etkin olmaları diye düşünüyorum.” (Kadın, 39, Lisans, Vaiz, 17 Yıl, Ankara)

“Cami merkezli dindarlığın artacağını düşünüyorum. Diyanet İşleri Başkanlığı bu konuda gerekli tedbirleri almaya devam etmeli ve yeni stratejiler geliştirmelidir.” (Erkek, 48, Lisans, Şube Müdürü, Adıyaman)

“Bu dönemde en güvenli mekân olması nedeniyle camiye ve cami merkezli dindarlığa yönelimin sağlanacağını düşünüyorum.” (Erkek, 26, Dini Yüksek Öğretim, İmam Hatip, 7 Yıl, Adıyaman)

“Evet, cami merkezli bir yönelime neden olabilir; çünkü boşluğu telafi için bir yerlere yönelim durumuna geçmek zorunda hissedebilir insanlar. Ancak camilerde yeterli tatmin bulamazlarsa cami dışı gruplara yönelim de hızlanabilir.” (Erkek, 40, Yüksek Lisans, Müftü, 20 Yıl, Erzurum)

Ülkemizde dini grupların aktif olduğu ve insanların bir kısmının bu gruplara yöneldikleri bilinmektedir. Bireylerin söz konusu oluşumlara katılımında, özellikle grupların yapılanma biçimleri, fikirleri, faaliyetleri ve insanlara erişim çabalarının etkili olduğu söylenebilir. Dini gruplar, kendilerine yönelen insanlarla aralarında bir aidiyet ilişkisi kurmakta ve üyelerinin dini ve sosyal hayatlarının Őekillenmesinde etkili olmaktadır. Dini gruplara aidiyetin sürdürülmesinde üyeler arasındaki sıkı düşünce, inanç ve fikir birliğinin etkili olduğu ifade edilebilir. Camilerin ise, toplumun her kesimine hitap eden daha serbest bir yapılanmaya sahip olduğu bilinmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Araştırmadan elde edilen bulgular şöyle özetlenebilir:

İnanç düzeyi konusunda araştırma grubunda büyük bir değişim gözlemlenmemiştir. Bununla birlikte katılımcıların hayatı sorgulama, ölümü daha sık hatırlama, ahiret hayatı için ibadetleri artırma, nefis muhasebesi yapma, Allah'a daha çok yönelme, yaşananlara teslimiyetle yaklaşma, tefekkür etme ve şükretme yönelimi içerisinde oldukları görülmüştür. Özellikle din görevlilerinin evde kaldıkları dönemde aile üyeleriyle zaman geçirerek aralarındaki iletişimi güçlendirmeye çalıştıkları, Kur'an-ı Kerim ve dini metinleri daha çok okudukları ve ibadetlerini aile üyeleriyle birlikte yerine getirmeye özen gösterdikleri anlaşılmıştır.

Küresel salgın sürecinin katılımcıların ölümü hatırlama düzeyinde genel olarak bir artışa neden olduğu söylenebilir. Katılımcılar ölümün her zaman yakın olduğunu, onun her an kendi başlarına da gelebileceğini düşünmekte ve ölüm karşısında kendilerini çaresiz hissetmektedirler. Bu dönemde yaşanan ölümler, yakınların kaybı, salaların okunması, günlük vaka ve ölen kişi sayısının artması, Covid-19'un küresel boyutta can almaya devam etmesi, katılımcıların ölüm gerçeğini daha yakından tecrübe etmelerini sağlamıştır. Bu nedenlerle ölümün daha sık hatırlandığı ve ciddiye alındığı söylenebilir. Katılımcılar arasında ölüm olgusuna bakışlarının Covid-19'dan etkilenmediğini belirtenler, salgın öncesinde de ölümü hayatın bir gerçeği olarak kabul etmelerini ve ecelin değişmeyeceğini gerekçe göstermişlerdir.

Katılımcıların hayatında pandemi, ölümden sonraki hayata ve ahiret inancına ilişkin köklü bir değişime neden olmamıştır. Çünkü dini ve itikadi bir zorunluluk olması nedeniyle katılımcıların pandemi öncesinde olduğu gibi ölümden sonraki hayata yakinen inandığı görülmektedir. Bununla birlikte, bu dönemde ölüm olgusuna ilişkin farkındalığın artması, katılımcıları ahiret hakkında daha çok düşünmeye, dünya hayatından uzaklaşarak ahirete hazırlık yapmaya ve hayat muhasebesi yapmaya yönlendirmiştir.

Katılımcılar Covid-19 hakkında ilahi kader, yeryüzünde işlenen kötülüklerin bir sonucu, insan eliyle üretilen bir hastalık, bir musibet ve imtihan olduğu şeklinde çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Covid-19'un ilahi kader olduğunu düşünen bazı katılımcılar, hastalığın Allah'ın iradesi, izni ve takdiriyle dünya genelinde bu ölçüde yaygınlık kazandığını söylemişlerdir. Onlara göre salgın, insanların kötülüklerinden

kaynanan ilahi iradenin bir tecellisidir. Yeryüzünde işlenen çeşitli günahlar, taşkınlıklar, fesadın yaygınlaşması, toplumsal adaletin sağlanamaması ve zulme uğrayanların feryadı gibi hususlar, salgının görünmeyen nedenlerini oluşturmuştur. Covid-19'u yalnızca insan ürünü olarak değerlendiren katılımcılar ise, virüsün laboratuvar ortamlarında üretilerek ülkeler arası güç mücadelelerine ve ülkelerin stratejik çıkarlarına hizmet etmek amacıyla kullanılıp yaygınlaştırılmış olabileceği şeklinde kamuoyunda dolaşan çeşitli komplo teorileri üzerinde durmuşlardır.

Pandeminin başlarında ibadet mekânlarının bir süreliğine de olsa zorunlu olarak kapatılması, bazı katılımcılar tarafından salgının yayılımını sınırlandırmak için bir gereklilik olarak görülürken, diğer bazılarına göre bir uyarı, ceza, imtihan, musibet ve kıyamet alameti gibi sözcüklerle ilişkilendirilmiş ve dini hayatı gözden geçirme fırsatı olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan ibadet mekânlarının kapalı kalması hususunda kesin ve net bir yargıya varmaktan sakınan katılımcılar da bulunmaktadır. Onlara göre bu uygulamanın ilahi nedenine ilişkin bir çıkarımda bulunmak doğru değildir.

Din görevlisi katılımcılar, bu süreçte dindarlık hakkında arttığı, azaldığı ve değişimin olmadığı yönünde üç farklı görüş üzerinde durmuşlardır. Dindarlığın arttığını düşünen katılımcılar, bunu ölüm korkusuna, olağanüstü zamanlarda ibadete, yaratıcıya yönelmeye ve maneviyat arayışına dayandırmaktadır. Dindarlığın azaldığını gözlemleyenler ise, tespitlerini dünya hayatına yönelmeye, camilerin ve Kur'an kurslarının kapatılmasına, cami cemaatinin azalmasına, insanların bu süreçte yaşananlardan ders çıkarmamasına bağlamaktadır. Dindarlıktaki düzey artışının ilk dönemde gerçekleştiği, normalleşme süreciyle birlikte eski düzeye geri dönüldüğü yorumunu yapan katılımcılar da bulunmaktadır.

Din görevlileri, çevrelerinde Covid-19'a yakalananların kendilerinden iyileşmek için dua ve Kur'an okumaları talebinde bulunduğunu ifade etmişlerdir. Hastalar arasında ibadete yönelen, namaza başlayan ya da namaza daha fazla önem veren, tövbe istiğfar eden, helallik isteyen, maneviyatını güçlendiren, Allah'a bağlılıklarını dile getirenlerin bulunduğu din görevlilerince gözlemlenmiştir. Bununla birlikte hastaların din görevlilerine ölüm ve ölümden sonraki hayata ilişkin sorular sordukları ve onlardan telefonla manevi destek aldıkları da belirtilmiştir.

Pandemi döneminde hastalanan ve vefat edenlerin sayısının fazla olması nedeniyle din görevlilerine manevi destek ve dini başa çıkma konularında da önemli

bir görev düştüğü anlaşılmaktadır. Din görevlileri, cemaatlerini ve kursiyerlerini takip etmişler, onlarla iletişimlerini bu süre içerisinde canlı sohbetlerle, birebir telefon görüşmeleriyle, WhatsApp grupları üzerinden bilgilendirmelerle ve ziyaretlerle sürdürmüşlerdir. Ayrıca Vefa Destek Grupları vasıtasıyla da destek olmaya çalışmışlardır.

Katılımcılar, salgın gibi olağanüstü dönemlerde insanların iç dünyasının, değerlerinin ve bilinçaltı ahlaki kodların ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Salgına ilk tepki olarak bireylerin öncelikle kendilerini düşündüklerini ve bencilce davrandıklarını ifade etmişlerdir. Sürecin başlangıcında insanların stok, yağma ve fırsatçılık yaptıklarını, bunun da toplumun derininde yatan ahlaki problemlere işaret ettiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının artırılarak ürünlerden daha fazla kâr elde edilmeye çalışılması da dikkat çekilen örnekler arasındadır. Öte yandan bazı katılımcılar, pandeminin ahlaki dejenerasyonda etkisi olmadığını, yalnızca kriz anının bireylerin ahlaki özelliklerinin daha net ortaya çıkmasını sağladığını belirtmişlerdir. Nitekim pandemiden önce de insanların ihtiyaçlarını gözeten, yardımlaşma ve paylaşmaya özen gösteren bireylerin, bu dönemde de aynı şekilde davrandığı; ahlaki değerleri zayıf olan bireylerin ise menfaatleri doğrultusunda fırsatçı tutum ve davranışlar sergilediği katılımcılarca ifade edilmiştir.

Din görevlileri, Vefa destek gruplarında ve fiyasyon ekiplerindeki deneyimlerinden yola çıkarak dini inancın ve maneviyatın iyileştirici rolünü vurgulamışlardır. Bu süreçte inancı ve itikadı güçlü bireylerin Allah'a daha çok yöneldikleri, teslimiyetçi tutum ve davranışlar sergiledikleri, inancın ve maneviyatın hastalık karşısında bireyleri hayata bağladığı, teselli ettiği, moral ve motivasyon kaynağı olduğu; dua, tövbe ve diğer ibadetleri daha özenli biçimde yerine getirdikleri gözlenmiştir. Ayrıca katılımcılar, ekipler vasıtasıyla kendilerine yardım ulaştırdıkları kimselerin uygulamadan memnun olduklarını belirtmiştir.

Katılımcı din görevlileri genel olarak dini, her koşulda güvenli bir liman olarak tasvir etmişler; bilimin çaresiz kaldığı noktalarda dinin ortak bir bilinç, bir dayanak ve sığınak olabileceğine dikkat çekmişlerdir. Onlara göre dini inançlar, insanların dünyevi ve uhrevi sıkıntı ve dertlerine karşı manevi birer reçete gibidir. Din görevlileri dinin, insanların inanç, dua, şükür ve tevekkül gibi yollarla Allah ile bağ kurdukları güvenli bir bağlantı noktası oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bilimin, tıbbın ve teknolojinin kriz dönemlerinde dinden destek alması ve sorun-

lara karşılıklı işbirliği ile birlikte çözüm aranması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu çerçevede araştırma grubundaki katılımcılar, İslam tarihindeki karantina uygulamalarından da bahsederek, sosyal hayatın korunması ve güvenli bir biçimde sürdürülebilmesi için din ve bilimin uzlaşıya dayalı birlikteliğini gerekli görmüşlerdir.

Din görevlilerine göre, salgın süreci 65 yaş ve üzeri kişilerin psikolojik iyi oluşlarını ve sosyal hayatlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Katılımcılar, ileri yaş grubundaki kişilerin pandemi öncesi standartlarına göre hareket edemediklerini, yaşam alanlarının daraldığını, yaşamlarını daha izole ve bireysel olarak devam ettirdiklerini, sosyal ilişkilerini asgari düzeyde tuttuklarını, çevreleriyle yakınlık kuramadıklarını ve sosyalleşme sıkıntısı yaşadıklarını gözlemlemiştir. Bu nedenlerle yaşlıların dışlanmışlık ve gözden ıkarılmışlık hissine kapıldıkları ve yalnız ölme endişesi taşıdıkları belirtilmiştir. Yaşlı bireylerin panik, umutsuzluk, stres, korku, endişe, tedirginlik, karamsarlık, mutsuzluk, pişmanlık ve bunalım gibi duyguları da bu süreçte sıkça yaşadıkları, katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Söz konusu duygusal gerilimlerin sonucu olarak bazı yaşlıların, kent hayatından köy hayatına geri dönüşlerinin gözlemlendiği ifade edilmiştir. Ayrıca din görevlileri, toplu ibadetlere katılımda yaşlıların daha ihtiyatlı davrandıkları için cami cemaatine katılan yaşlı sayısının ve camide geçirdikleri sürenin azaldığını tespit etmiştir.

Din görevlileri pandemi döneminde çevrelerindeki insanların dünyaya bakış açısında ve yaşam biçiminde pek çok değişimin gerçekleştiğini gözlemlemiştir. Bunlar arasında ölümün her an gelebileceği endişesinin artması, dünya hayatının geçiciliğine kanaat getirme ve gerçek hayatın ahiret hayatı olduğunu fark etme; inana, maneviyata ve ibadetlere daha çok yönelme (namaz kılmaya ve Kur'an okumaya başlama), sosyal aktivitelere daha az katılma, sosyal ilişkilerde mesafenin açılması, ziyaretleşme ve misafirliklerin azalması, fiziksel temastan kaçınılması, aile zlmelerinde ve boşanmalarda artış, izolasyon çağrılarıyla birlikte bireysellik ve nemelazımcılıkta artış, kul hakkına daha çok riayet etmeye çalışma, temizlik ve hijyen bilincinin kazanılması, daha tedbirli, hassas ve sorumlu davranışlar sergileme Őeklindeki değişimler sayılabilir.

Din görevlileri, akıllı telefonların ve sosyal medya mecralarının oluşturduğu sanal sosyalleşmenin, salgın döneminde sosyal evre ile kısıtlanan fiziksel mesafelerin yerini doldurduğunu belirtmiştir. Onlara göre sosyal ağlar, bir yandan bireylerin toplumla bağlarını sürdürmesini sağlayan, yalnızlaşmalarını önleyen bir araç olarak

görüldürken; diğer yandan kendi içine dönüşün ve maneviyata yönelişin önünde ciddi bir engel olarak değerlendirilmektedir. Katılımcılara göre, salgın karşısında insanın acziyetini ve çaresizliğini fark etmesi, dünyanın faniliğini kavrayabilmesi, hayatın anlamını sorgulamaya başlaması, nimetlerin değerini anlaması, bilimin artan virüs vakalarını tedavide yetersiz kalışı ve insanın her an ölebileceğinin bilincinde olması, onu tefekküre ve nefis muhasebesine yönlendiren unsurlar arasındadır.

Din görevlilerinin tamamına yakını, cenaze merasimlerinde salgın hastalık nedeniyle alınan tedbirleri tıbbi bir zorunluluk olarak değerlendirirken, bazı katılımcılar uygulamanın yerinde olmadığını düşünmektedir.

Din görevlileri bu dönemde cami cemaatinin genç, yetişkin ve yaşlı profiline büyük bir değişiklik olmadığını, ancak bütün yaş gruplarından cemaate katılan kişi sayısında gözle görülür bir azalmanın yaşandığını gözlemlemiştir. Bazı din görevlileri, toplu ibadetlerin risk algısını artırdığını, dolayısıyla katılım konusunda çekincelerin sürdüğünü belirtmiştir. Vakit namazları ve Cuma namazına katılımın eskiye göre azaldığı, salgın bitse de risk algısının bir süre daha ibadetlere katılımı engelleyeceği gözlemlenmiştir. Bazı din görevlileri ise, toplu ibadetlerin, risk algı düzeyleri üzerindeki etkisi olmadığını, camilerin hijyen konusunda en korunaklı mekanlar olduğunu aktarmışlardır.

Salgın döneminde hafızlık kurslarında öğrenci sayılarında herhangi bir azalma olmamış; çevrimiçi/online eğitim ve ders devam zorunluluğu ile dersler yapılmıştır. Aynı şekilde 4-6 yaş Kur'an kurslarına devam etmek isteyen öğrencilerde sayı bakımından bir azalma olmadığını, ancak yüz yüze sınıflarda yer alan öğrencilerin 6 kişi ile sınırlandırılması nedeniyle doğal bir düşüşün yaşandığını belirtmişlerdir. Yetişkinlere hitap eden Kur'an kurslarında ise risk grubunda yer alan öğrencilerin kurslara kayıtlarının alınmaması ve örgün eğitim gibi zorunluluğa dayanmaması nedeniyle öğrenci sayısının azaldığı anlaşılmaktadır. Vaazların çevrimiçi yapılması ise, hem katılımcı sayısını artırmış hem de ulaşılan kitleyi farklılaştırmıştır. Vaazlara katılanların profiline ve niteliğinde olumlu bir değişim de gözlenmiştir.

Din görevlilerine göre, salgın döneminde Ramazan ayına ve Kurban bayramına özgü ibadetlerin cami merkezli gerçekleştirilememesi, yaygın biçimde benimsenen ibadet alışkanlıklarının zorunlu sebeplerden dolayı icra edilememesi, insanlar arasında dini motivasyon düşüklüğüne neden olmuştur. Ancak yeni normalin dönemle birlikte camilerin ve kursların açılması büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılanmış

ve kapalı geçen zamanda bu mekânlara büyük bir özlemin duyulduğu gözlenmiştir. Aynı zamanda bu sürecin camilerin ve Kur'an kurslarının kıymetinin ve fonksiyonunun daha iyi anlaşılmasına sebep olduğu belirtilmiştir. Cemaat üyelerinin camiye gelerek nefes aldıkları, moral buldukları, psikolojik olarak rahatladıkları ve manevi huzursuzluklarının azaldığı gözlenmiştir. Kısıtlamalar dâhilinde de olsa namazları yeniden cemaatle eda edebilmek, bir nebze de olsa normalleşmenin ilk adımı olarak görülmüştür.

Din görevlileri camilerin ibadete açılmasıyla birlikte ibadetlerin yerine getirilme sıklığını da gözleme imkânı bulmuş ve ibadetlerin edasında pandemi öncesine göre birtakım değişikliklerin yaşandığına vurgu yapmışlardır. Bu çerçevede, vakit namazlarına ve Cuma namazına katılımı düşüşler olduğu, cemaatle namaz kılma isteğinin dönemin şartlarından etkilendiği, özellikle Ramazan'da cami merkezli olarak yürütülen teravîh ve mukabele gibi ibadetlerin evlerde bireysel olarak yapılmasında karşılaşılan zorlukların bu düşüşte pay sahibi olduğu belirtilmiştir.

Yeni normal dönemde uygulanan Covid-19 tedbirlerinden ibadet merkezleri de payını almıştır. Din görevlileri cami içinde ve dışında uyulması gereken 1.5 metre mesafe kuralına dair yer işaretlemeleri yapmış ve cemaatin kurallara uyması yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. Görevliler arasında ibadetlerin yerine getirilmesinde fiziksel mesafeyi korumanın, ibadetin gerçekliğini ve ruhunu değiştirdiğini belirtenlere de rastlanmıştır. Onlara göre toplu ibadette fiziksel temas, omuz omuza saf tutmak, sosyal statülerden arınmış eşitlik duygusu, birlik beraberlik hissi ve yüksek manevi doyum, yeni normal dönemdeki mesafe kuralı ile birlikte neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Söz konusu katılımcıların, fiziksel temasın azalmasının cemaat ruhuna ve birlikteliğine zarar vereceğine inandıkları anlaşılmaktadır. Bunun aksine ibadetlerde mesafeyi korumanın, ibadetin gerçekliğini ve ruhunu değiştirmeyeceğini, ibadette önemli olanın şekil değil öz olduğunu; sosyal mesafenin geçici ve zaruri bir durum, mesafeye riayetin ise dini bir sorumluluk olduğunu düşünen katılımcılar da bulunmaktadır.

Normalleşme süreciyle birlikte cemaate katılım konusunda bireylerin biraz daha rahatladığı ancak çekingenliğin tamamen ortadan kalkmadığı katılımcılar tarafından aktarılmıştır. Hastalık riskinin tamamen ortadan kalkmaması, ibadet eden kişi sayısının eski seviyesine ulaşamaması gerçeğini anlaşılır kılmaktadır. Bazı din görevlileri zamanla cemaate katılımın artacağını, fakat uzun süre saf tutma, musafaha-

laşma gibi uygulamalardan kaçınılacağını ve cami merkezli ibadetlerde bireyselliğin korunacağını vurgulamıştır.

Bazı katılımcılara göre, yeni dünya düzeninde din, tekno-bilişim temelli gelişmelerden etkilenecektir. Bu bağlamda sanal cemaatlerin oluşacağı, irşat ve tebliğ faaliyetlerinin zamanla şekilde değiştireceği öne sürülmüştür.

Din görevlileri, din-bilim çatışmasının pandemi sonrası dönemde yeni bir süreç başlatabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. Araştırma grubunda bilimin insanlık için yegâne kurtuluşu sağladığı düşüncesinde olan katılımcılar olduğu gibi, tam aksine dinlere daha çok başvurulacağını, tıbbın salgın karşısında çaresiz kalışı nedeniyle sağlık konusunda dini uygulamaların geçerliliğini her dönemde koruyacağını vurgulayanlar da olmuştur.

Dini gruplar konusunda katılımcıların bir kısmı, pandemi döneminde cami merkezli dindarlığın azalacağı, bunun yerine dini gruplara bağlılığın artacağı ve cami cemaatinden dini gruplara kaymaların olacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Bazı katılımcılar ise, hem cami dindarlığının hem de dini gruplara aidiyetin azalacağını düşünmektedir. Bu algının ortaya çıkışında yeni mesafe bilincinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bir grup katılımcı ise, pandemi döneminde dini grup ritüellerindeki azalmanın cami merkezli dindarlığın yükselişine neden olacağını düşünmektedir.

Kaynaklar

Acar, Mustafa. (2020). Korona Sonrası Dünya: Ekonomik, Sosyal ve Akademik Hayatta Ne Değişecek, Ne Değişmeyecek?, (ss. 279-298), Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği (Ed. M. Şeker, A. Özer, C. Korkut) içinde. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Aile ve alışma Bakanlığı. (2020a). <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/47720/koronavi-ru-s-su-reci-nde-c-ocuklarin-desteklenmesi.pdf>. Erişim tarihi: 08.02.2021.

Aile ve alışma Bakanlığı. (2020b). <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/45354/yasli-nufus-demografik-degisimi-2020.pdf>, Erişim tarihi: 07.02.2021.

Altın, Z. (2020). Covid-19 Pandemisinde Yaşlılar. *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30 (Ek Sayı): 49-57.

Akoğlu, G., Karaaslan, B.T. (2020). COVID-19 ve İzolasyon Sürecinin ocuklar zerindeki Olası Psiko-sosyal Etkileri. *İzmir Kâtip elebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5 (2): 99-103.

Bildircin, M. M. (2020). Diyanet, Sağlık Bakanlığı İle Yarışıyor: Personel Sayısı 130 Bine Yaklaştı. <https://www.birgun.net/haber/diyanet-saglik-bakanligi-ile-yarisiyor-personel-sayisi-130-bine-yaklasti-292932>, Erişim tarihi: 12.02.2021.

Bilge, M. (2020). Türkiye’de Covid-19 Pandemi Sürecinde Dezavantajlı Bireylere Yönelik Uygulamaların İncelenmesi: “Vefa Sosyal Destek Grubu” rneği. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, (16): 101-114.

Bilgin, A. C. (2020), “Pandemi, Etik ve Yaşlı Ayrımcılığı”, s. 11, *Uluslararası Dünyayı Sarsan SARS-CoV-2 Pandemisi ve Yaşlı Sağlığı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 29-30 Eylül 2020. [file:///D:/Pandemi%20makalesi/Uluslararası-Dünyayı-Sarsan-SARS-CoV-2-Pandemisi-ve-Yaşlı-Sağlığı-Sempozyumu-Bildiri-Kitabı%20\(3\).pdf](file:///D:/Pandemi%20makalesi/Uluslararası-Dünyayı-Sarsan-SARS-CoV-2-Pandemisi-ve-Yaşlı-Sağlığı-Sempozyumu-Bildiri-Kitabı%20(3).pdf), Erişim tarihi: 1.11.2020.

Çapcıoğlu, İ. (2020). Pandemi, Post-Pandemi ve Yeni Dindarlık Modelleri. *TRT Akademi Dergisi Salgın Yayıncılığı Kovid-19 zel Sayısı*, 5 (10): 80-89.

eti, B., nlnen, K. (2019) Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü zerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *AHBV Turizm Fakültesi Dergisi*, 22 (2): 109-128.

Demir, Ö., Toprak, M., Yıldız, S., Demir, Z., Bakan Kalaycıoğlu, D., Güç, A., Uğur, Z., Eyerci, C., Toprak, A., Yıldız, Ö., Çelikkaya, R. (2020), İzolasyon Döneminin Türkiye'deki Akademisyenler Üzerindeki Etkisi, <http://omer-demir.net/pubs/izolasyon-doneminin-turkiyedeki-akademisyenler-uzerine-etkileri/>, Erişim tarihi: 16.01.2021.

Demir, S., Kale, M. (2020). Öğretmen Görüşlerine Göre, Covid-19 Küresel Salgını Döneminde Gerçekleştirilen Uzaktan Eğitim Sürecinin Değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, (15): 3445-3470.

Derkuş, A. (2020). Pandemi Döneminde Gündelik Pratikler, Algı ve Eğitimin İhtiyaçları Araştırma Raporu, İstanbul: Öğretmen Akademisi Vakfı. https://www.orav.org.tr/i/assets/pdf/degerlendirme-raporlari/PandemDonemindeGundelikPratikler_Algi_Egitim_%C4%B0htiyaclar%C4%B1_Ara%C5%9Ft%C4%B1rmaRaporu_.pdf. Erişim tarihi: 12.02.2021.

Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri (2019). <https://www.verikaynagi.com/grafik/diyanet-isleri-baskanligi-personel-sayisi/>, Erişim tarihi: 21.02.2021.

Eşibir, O. V., Bak, G. (2020), *Geçmişten Günümüze İspanyol Gribine Türkiye'den Bakış*, Ankara: İKSAD Publishing House.

Gashi, F. (2020). Kosova Toplumunda Covid-19 Korkusu, Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 7 (2): 227-262.

Gıca, Ş. (2020). Covid-19 Salgınının Ruh Sağlığına Etkileri ve Korunma Yolları. *ESAM Covid-19 Özel Sayısı*, 26-28. <http://www.esam.org.tr/pdfler/Raporlar/2020%20ESAM%20Sa%C4%9F1%C4%B1k%20Direkt%C3%B6rl%C3%BC%C4%9F-C3%BC-COVID-19%20%3%96zel%20Say%C4%B1s%C4%B1.pdf>, Erişim tarihi: 15.02.2021.

Genelge (2020). Cami ve Mescitlerde Cemaatle İbadet Edilmesi Genelgesi, <https://www.icisleri.gov.tr/cami-ve-mescitlerde-cemaatle-ibadet-edilmesi-genelgesi>, Erişim tarihi: 02.11.2020.

Gültekin, M. B. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 4 (2): 131-164.

Güçlü, E. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Tarihte Yaşanan Pandemiler. *ESAM Co-*

vid-19 ?zel Sayısı, <http://www.esam.org.tr/pdfler/Raporlar/2020%20ESAM%20Sa%C4%9F1%C4%B1k%20Direkt%C3%B6rl%C3%BC%C4%9F%C3%BC-COVID-19%20%C3%96zel%20Say%C4%B1s%C4%B1.pdf>, Erişim tarihi: 14.02.2021.

Hıdır, Ö. (2020). COVID-19 Süreci-Sonrası: Teolojik ve Teo-Politik Gelişmeler, (ss. 771-792), Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği (Ed. M. Şeker, A. Özer, C. Korkut) içinde. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Hotar N., Omay, R.E., Bayrak, S., Kuruüzüm, Z., Ünal, B. (2020). Pandeminin Toplumsal Yansımaları. İzmir İktisat Dergisi, 35 (2): 211-220.

Hutbe (2020). <https://www.diyanehaber.com.tr/hutbeler/cuma-hutbesi-6-mart-2020-h9396.html>. Erişim tarihi: 12.06.2020.

Karayel, A., Kutluoğlu, H. (2020), “Karantina Sürecinin Aile İçi İlişkilere Etkisi”, İnsamer, https://insamer.com/tr/karantina-surecinin-aile-ici-iliskilere-etkisi_2925.html. Erişim tarihi: 11.05.2020.

Kayahan, H., Yanık, A. (2020). Dinsel Kaynaklı Değişkenler Açısından Kamu Çalışanlarının Sağlık ve Hastalığa Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi. Sağlık Akademisyenleri Dergisi, 7 (2): 149-159.

Karakaş, G. (2020). Covid-19 Sürecinde Kurumsal Sosyal Sorumluluk http://www.tuhid.org/pdf/Covid-19-Surecinde-KSS_1590136304.PDF, Erişim tarihi: 07.02.2021.

Kılıç, O. (2020), “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, (ss. 15-53), Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği (Ed. M. Şeker, A. Özer, C. Korkut) içinde. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Kızılay (2020). Covid-19 İhtiyaç Tespit Raporu. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/T%C3%BCrk%20K%C4%B1z%C4%B1lay%20Toplum%20Temelli%20G%C3%B6%C3%A7%20Programlar%C4%B1_Covid-19%20%C4%B0htiya%C3%A7%20Tespit%20Raporu%20%281%29.pdf, Erişim tarihi: 12.02.2021.

Kocabaş, A. (2020). COVID-19 Pandemisinde Sosyal Belirleyiciler ve Eşitsizlik. (ss. 5-24), Covid-19 Pandemisi ve Sağlığın Sosyal Bileşenleri (O. İtil, G. Altınışik Ergur, N. Köktürk, Y. Havlucu, M. Akgün, N. Aykaç) içinde, İzmir: Türk Toraks Derneği.

Köse, S. (2020). Küresel Salgının İnanç Değerleri Bakımından Yorumu. (ss. 837-

864), Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği (Ed. M. Şeker, A. Özer, C. Korkut) içinde Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

MMA Türkiye. (2020). Covid-19 Virüsünün Dijital Medya ve Mobil Üzerindeki Etkisi https://www.mmaglobal.com/files/18._how_covid_-_19_is_affecting_the_mobile_and_digital_world_-_turkish.pdf, Erişim tarihi: 12.02.2021.

Parıldar, H. (2020). “Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları”, Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi, (30): 19-26.

Partington, M., Shehadi, S. (2020). How coronavirus is leading to a religious revival [.https://www.newstatesman.com/politics/religion/2020/04/how-coronavirus-leading-religious-revival](https://www.newstatesman.com/politics/religion/2020/04/how-coronavirus-leading-religious-revival), Erişim tarihi: 12.02.2021.

Pew Araştırma Merkezi (2020). <https://www.pewforum.org/wp-content/uploads/sites/7/2020/08/W70-Topline-for-congregations-release-NUMBER-CHECKED.pdf>, Erişim tarihi: 14.02.2021.

Pew Forum (2020). <https://www.pewforum.org/essay/what-lessons-do-americans-see-for-humanity-in-the-pandemic/>, Erişim tarihi: 16.02.2021.

Pew Forum 2 (2020). <https://www.pewforum.org/2020/08/07/americans-oppose-religious-exemptions-from-coronavirus-related-restrictions/>, Erişim tarihi: 16.02.2021.

Sağlık Bakanlığı (2020). https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf. 25.09.2020.

Sevinç, B. (2020). Felaket Dönemlerinde Deneyim Mimarisi, Anlam-Krizi ve İstirapları Dinî Referanslarla Anlamlandırma, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19 (2): 953-984.

Taştan, C. (2020). Kovid-19 Salgını ve Sonrası Psikolojik ve Sosyolojik Değerlendirmeler. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.

Toplum Gönüllüleri Vakfı (2020). Koronavirüs Pandemi Süreci ve Gençlerin İhtiyaçları Araştırması. <https://www.tog.org.tr/wp-content/uploads/2020/07/Koronavir%C3%BCs-Pandemi-S%C3%BCreci-ve-Gen%C3%A7lerin-%C4%B0htiya%C3%A7lar%C4%B1-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1.pdf>, Erişim tarihi: 16.02.2021.

TUIK (2020). İstatistiklerle Yaşlılar, 2019. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/In>

dex?p=Istatistiklerle-Yaslılar-2019-33712, Erişim tarihi: 12.02.2021.

Türk, A., Ak, Bingl, B., Ak, R. (2020). Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri. Gaziantep University Journal of Social Sciences, Special Issue, 612-632.

Veri Kaynağı (2018). <https://www.verikaynagi.com/grafik/kuran-kursu-sayisi/>, Erişim tarihi: 15.01.2021.

Yolun, M. (2012). İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti zerindeki Etkileri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yücel, B., Görmez, A. (2019). SARS-Corona Virüsüne Genel Bakış. Türkiye Teknoloji ve Uygulamalı Bilimler Dergisi, 2 (1): 32-39.

DİYANET - SEN'in akademik ve sosyal hayata katkısıdır.